

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2007

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., СТЕПАНЧУК В.М., ВЕТРОВ Д.О., ТОВКАЙЛО М.Т., ОЗЕРОВ П.І. Гравет Центральної України та його історичні долі

КОЛОДА В.В. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динаміка заселення його округи

РУСЯЄВА А.С. Полісні монети Ольвії з написом ЕМІНАКО: основні аспекти інтерпретації

Articles

3 ZALIZNYAK L.L., STEPANCHUK V.M., VETROV D.O., TOVKAYLO M.T., OZEROV P.I. Gravettian Culture of Central Ukraine and its Historic Destinies.

9 KOLODA V.V. The Stages of Erecting the Defensive Structures at Mokhnach Hill-fort and the Dynamics of Settling of its Neighbourhood

16 RUSYAYEVA A.S. Coins of Olbian Polis with the Inscription EMINAKO: the Main Aspects of Interpretation

Публікації археологічних матеріалів

СТРЕЛЬНИК М.О., ХОМЧИК М.А. Глиняні диски-листки для випічки (II тис. до н. е. — I тис. н. е.)

ОРЛИК О.П. Поселення ранньоскіфського часу Любомирка-1 у верхів'ї р. Тясмин

ІБРАГІМОВА А.М. Кирк-Єр — Бахчисарай. Постановка проблеми атрибуції ранньотатарських пам'яток за результатами польових досліджень 2000—2005 рр.

Publication of archaeological material

26 STRELNYK M.O., KHOMCHYK M.A. Clay Discs-sheets for Baking (2nd millennium BC — 7th c. AD.)

31 ORLYK O.P. Settlement Lyubomyrka-1 of Early Scythian Times in the Tyasmyn River Upper Region

36 IBRAHIMOVA A.T. Qirq-Yer — Bakhchisaray. Raising the Problem of Attribution of Early Tatar Monuments on the Results of Field Research in 2000—2005

До історії стародавнього виробництва

ГОПКАЛО О.В. Про деякі результати та перспективи дослідження черняхівського костюма

МИХАЙЛИНА Л.П., ПАШКЕВИЧ Г.О., ПИВОВАРОВ С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра

To the history of ancient crafts

48 HOPKALO O.V. About the Results and Perspectives of Research of the Costume of Chernyakhivska Culture.

57 MYKHAYLYNAL.P., PASHKEVYCH H.O., PYVOKAROV S.V. Field-crop Cultivation of Slav-Rus from Habitants of the Territory between the Upper Prut River Region and Middle Dniester River Region

ГОРНИКОВА М.О., НЕДОПАКО Д.П. Залізні вироби з давньокиївської околиці (з розкопок по вул. Старонаводницькій, 2)

67 HORNİKOVA M.O., NEDOPAKO D.P. Ironware from Ancient Kyiv Suburb (from the excavations on the 2 Staronavodnytska st.)

Нові відкриття та знахідки

Discovery and recent finds

ОНИЩУК Я.І. Золота підвіска пізньоримського часу з с. Дудин Львівської області
КАМЕКО В.Ф., БІНКЕВИЧ В.В. Про знахідку та розшифрування давнього календаря з мису Підкова

72 ONYSHCHUK Ya.I. Golden Pendant of the Late Roman Period from the Village Dudyn in Lviv Oblast
76 KAMEKO V.F., BINKEVYCH V.V. About Discovery and Interpretation of Ancient Calendar from the Cape Pidkova

Дискусії

Discussions

ДЯЧЕНКО О.В. Проблема історичних інтерпретацій трипільської культури

83 DYACHENKO O.V. The Problem of Historical Interpretations of Trypillya Culture.

Рецензії

Book review

ОСТРОВЕРХОВ А.С. Рец.: Русьяева А.С. Религия 92 понтийских эллинов в античную эпоху (Мифы. Святые места. Культы олимпийских богов и героев)
ЗАМОРЯХІН А.В., КОЛОБОВ А.В. Рец.: Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры

OSTROVERHOV A.S. Re: Rusyaeva A.S. Religion of Pontic Hellenoi in Ancient Epoch: Myths. Sanctuaries. Cults of Olympic Gods and Heroes
102 ZAMORYAKHIN A.V., KOLOBOVA V. Re: Sorochan S.B. Byzantine Kherson (second part of the 6th — first part of the 10th cc.). Historical and Cultural Studies

ЗВІЗДЕЦЬКИЙ Б.А. Рец.: Возний І.П. Поселення X—XIV ст. у межиріччі верхнього Серету та середнього Дністра. Ч. 1. Укріплені поселення та давньоруські міста

104 ZVIZDETSKYJ B.A. Re: Voznyj I.P. Settlements of the 10th—14th cc. on the Territory between Upper Seret River and Middle Dnister River. Part 1. Fortified Settlements and Ancient Rus Towns

Хроніка

News review

ОХОТНИКОВ С.Б. Спільна українсько-польська науково-просвітницька акція у Кракові
СУПРУНЕНКО О.Б., СКОРИЙ С.А., ПРИЙМАК В.В. До 100-річчя вивчення Більського городища
КУКОВАЛЬСЬКА Н.М. Третя Судацька міжнародна наукова конференція
До 85-річчя Євгена Володимировича Максимова

108 OKHOTNYKOV S.B. Joint Ukrainian—Polish scientific-educational action in Krakow
110 SUPRUNENKO O.B., SKORYJ S.A., PRYJMAK V.V. To the 100th Anniversary of Studying Bilsk Hill-fort
113 KUKOVALSKA N.M. The Third Sudak International Scientific Conference
114 To the 85th Anniversary of Maksymov Yevhen Volodymyrovych
116 To the Jubilee of Kruts Svitlana Ivanivna
118 To the 70th Anniversary of Stanko Volodymyr Nykyforovych
120 To the 60th Anniversary of Ivakin Hlib Yuriyovych
122 To the Birthday of Vynogradzka Larysa Ivanivna

До ювілею Світлани Іванівни Круц
До 70-річчя Володимира Никифоровича Станка

До 60-річчя Гліба Юрійовича Івакіна
До дня народження Лариси Іванівни Виноградської

Книжковий огляд

123 Edition survey

Наші автори

126 Our authors

Список скорочень

127 Abbreviations

Л.Л. Залізняк, В.М. Степанчук,
Д.О. Ветров, М.Т. Товкайло, П.І. Озеров

ГРАВЕТ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ІСТОРИЧНІ ДОЛІ

Розглянуто культурно-історичні процеси в пізньому палеоліті Центральної України на матеріалах першої граветської пам'ятки регіону Троянове-4, що на Кіровоградщині. Особливу увагу приділено проблемі генезису епігравету України.

Гравет (від назви гроту Ля Гравет у Франції) — культурне явище, що розвивалося у прильодовиковій Європі в середині пізнього палеоліту, а саме — приблизно 30—20 тис. років тому. На позначення гравету в спеціальній літературі використовують терміни «граветська культура», «культурна спільнота», «єдність», «традиція», «технокомплекс» тощо. Граветські пам'ятки локалізовані в середній смузі Європи: від Піренеїв на заході до середнього Дону та Оки на сході. Граветська людність належала до колективних мисливців на великих стадних травоядних мамонтового фауністичного комплексу перигляціальних тундро-степів.

На основі специфіки обробки кременя різних граветських пам'яток у межах цієї єдності було виділено кілька окремих археологічних культур. Визначальним виробом гравету Західної та Центральної Європи є граветське вістря на пластині із притупленим крутою ретушшю довгим краєм. Східний гравет, або вілендорфсько-костенківська культура, характеризується наконечниками з бічною виїмкою, ножами костенківського типу, листоподібними вістрями (Восточный граветт 1998). Мистецтву гравету властива натуралістична скульптура та гравюра на бивні мамонта та кістці, провідним сюжетом якої є зображення жінок із гіпертрофованими формами, а також мамонтів, шерстистих носорогів, бізонів, коней, оленів.

У межах України виділено два різновиди граветських пам'яток. На заході України — в басейнах Дністра і Прута — поширені пам'ятки так званої молодовської культури, яка, по суті, є різновидом центральноєвропейського гравету: стоянки Молодове V (X—VII шари), нижні верхньопалеолітичні шари Молодове I, Кормань IV, Косоуци, Оселівка II, Вороновиця, Бабин I, Га-

лич, Межигірці I тощо. На півночі України відомі пам'ятки Пушкарі I, Ключи, Радомишль, що мають певні паралелі у східнограветських комплексах Верхнього Подніпров'я, Подесення, середнього Дону (Бердиж, Хотильово II, Авдєєво, Гагаріно, Костенки I, Зарайська тощо). На середньому та нижньому Дніпрі, у Східній Україні, Північному Надчорномор'ї і Криму граветських пам'яток не виявлено. Зважаючи на це, значний інтерес становлять матеріали першої граветської стоянки Центральної України Троянове-4, що на Кіровоградщині.

Стоянку Троянове-4 було відкрито краєзнавцем із Новомиргорода П.І. Озеровим ще в середині 70-х рр. XX ст. Протягом останніх 30 років дослідник регулярно відвідував пам'ятку з метою збору підйомного матеріалу. Автор відкриття неодноразово показував як саме місцезнаходження, так і зібрані на ньому кремені співробітникам Інституту археології НАН України. У 1989 р. пам'ятку відвідала О.В. Цвек, 1992 р. — Л.В. Кулаковська, 2004 р. — В.М. Степанчук. Стаціонарні розкопки на пам'ятці розпочалися навесні 2006 р. експедицією у складі співробітників відділу археології кам'яного віку ІА НАН України Л.Л. Залізняка, В.М. Степанчука, М.Т. Товкайла, Д.О. Ветрова, І.В. Сапожникова, співробітників кафедри археології КНУ М.І. Гладких, С.М. Ришова, студентів Черкаського педагогічного університету на чолі з викладачем М.В. Сиволапом. У травні 2006 р. було розкопано 15 м² пам'ятки, а в липні археологічна експедиція Національного університету «Києво-Могилянська Академія» дослідила ще 10 м² культурного шару.

Пам'ятка розташована за 500 м на північний захід від крайніх хат с. Троянове, що за 5 км на захід від районного центру Новомиргорода на Кіровоградщині. Село тягнеться вздовж краю лесової тераси лівого берега р. Велика Вись. На східній околиці села в долину Висі впадає вели-

ка обводнена Троянова балка. У своєму верхів'ї балка роздвоюється, утворюючи мис, на якому й розташована стоянка. Гребля, збудована за 300 м нижче від мису, утворила ставок. Підйомний матеріал зібрано на площі 100×50 м на оранці південно-західної частини мису, що піднімається над поверхнею ставка на 20 м.

Розкоп площею 5×5 м було закладено на найнаситеніший підйомним матеріалом південній ділянці стоянки, на краю ледь помітної западини, що утворилася на місці давнього ярка чи невеличкої балки. Краї западини мають світліший колір унаслідок змиву ґрунту й руйнування плейстоценових суглинків оранкою. Свідченням такого руйнування є чітка межа між тонким (усього 0,2 м) шаром чорнозему та палевим лесоподібним суглинком, який його підстилає і містить оброблений кремій. Саме руйнування плугом верхнього горизонту культурного шару спричинило значну концентрацію палеолітичних кременів на оранці вздовж краю згаданої западини.

Культурний шар досліджувався в метровій сітці координат горизонтами потужністю 10 см, що розбиралися ножами та лопатами. Шар пересіювали, а потім промивали через сито з отворами 3×3 мм. У розкопі знахідки траплялися з поверхні до глибини 0,9 м, але найбільшу їх концентрацію виявлено на глибині 0,3—0,7 м. Шурф завглибшки 3,8 м показав, що в межах розкопу глибше 1 м культурні рештки відсутні. На поверхні та в гумусі більшість кременів мали молочно-білу патину та ушкодження плугом унаслідок тривалого перебування в орному шарі. Переважна більшість кременів патиновані нерівномірно і мають ділянки як взагалі не патиновані, так і вкриті легкою блакитною та глибокою білою патиною. Більшість кременів із суглинка вкривала вапнякова кірка.

У лесоподібних суглинках кремені лежали горизонтально. Краї сколів гострі, без слідів ушкодження чи згладженості, що зумовлено переміщенням матеріалу природними факторами. Під великими кременями виявлено шар вапнякової кірки завтовшки 2—3 мм, отже, культурний шар стоянки нижче переораного гумусу не перевідкладався. Матеріал в усій товщі шару типологічно й морфологічно однорідний. Зокрема, це засвідчує знахідка в квадраті Е-2 двох уламків різця, один із яких залягав у верхній частині культурного шару, а інший — у нижній (на глибині від поверхні 0,4 та 0,7 м відповідно). Така значна товщина єдиного культурного шару, можливо, пояснюється швидким темпом накопичення лесів, тим паче ділянка мису зі стоянкою має невеликий ухил у бік балки.

Звертають на себе увагу значні розміри крем'яних виробів. Численні відщепи завбільшки з долоню мають товщину 2—3 см. Знайдено багато уламків великих пластин, ширина яких нерідко

перевищує 4 см. Усе це, а також великі, масивні, не до кінця спрацьовані нуклеуси засвідчують багату сировинну базу мешканців пам'ятки. Більшість матеріалу з розкопу походить із великого скупчення різноманітних сколів та нуклеусів у північно-західному куті розкопу. Досліджений на площі 2×2 м крем'яний бій тягнеться в стінку розкопу в північно-західному напрямку. Цей своєрідний точок із первинної обробки кременю містив також завершені знаряддя: різці, скребла на великих первинних відщепках, пластини з ретушшю. Посадження інтенсивної первинної обробки кременю з виразними серіями завершених знарядь дає підстави віднести пам'ятку до стоянок-майстерень.

На поверхні оранки зібрано нечисленні уламки кісток плейстоценового коня та бізона. Кілька дрібних фрагментів кісток знайдено в процесі промивання культурного шару.

Сировиною для виготовлення знарядь на стоянці слугували досить великі жовна якісного темно-сірого кременю з первинних родовищ. З огляду на неекономне використання сировини, родовище розміщувалося десь неподалік пам'ятки. Крем'яна сировина з околиць с. Коробчине, що за 5 км на південний захід від стоянки, суттєво відрізняється за кольором і має гіршу якість порівняно з кременем стоянки Троянове-4, мешканці якої, можливо, експлуатували якісь крем'яні відслонення в долині р. Гнилий Товмач, що за 6—8 км на північний захід від Троянового.

Колекція кременю з Троянового-4, що зберігається в ІА НАН України, налічує 5910 артефактів. Вона містить переданий П.І. Озеровим підйомний матеріал, а також збори В.М. Степанчука 2004 р. та добути розкопками 2006 р. знахідки. У музеї археології НАН України зберігаються збори П.І. Озерова, передані Л.В. Кулаковській 1992 р.

Первинна обробка кременю, зважаючи на великі відбивні горбки первинних відщепів та відбірники на шматках кременю із зірчастою забитістю, відбувалася із застосуванням жорсткого крем'яного відбійника. Звертають на себе увагу великі одно- та двоплощинні нуклеуси з ортонатними площинами та слідами зняття великих досконалих пластин (рис. 1, 24, 25). Їх площини ретельно підправлено поперечними сколами, представленими в колекції кількома виразними авіважами. Привертають увагу неглибокі негативи відбивних горбків сколів. Зняті з таких нуклеусів пластини демонструють плаский і широкий відбивний горбок із нависаючим над ним краєм ударної площини. Саме такі особливості притаманні техніці сколювання пластин за допомогою м'якого (рогового?) відбійника, що є характерною ознакою обробки кременю на багатьох гравецьких пам'ятках Європи. Застосування м'якого рогового відбійника пояснює

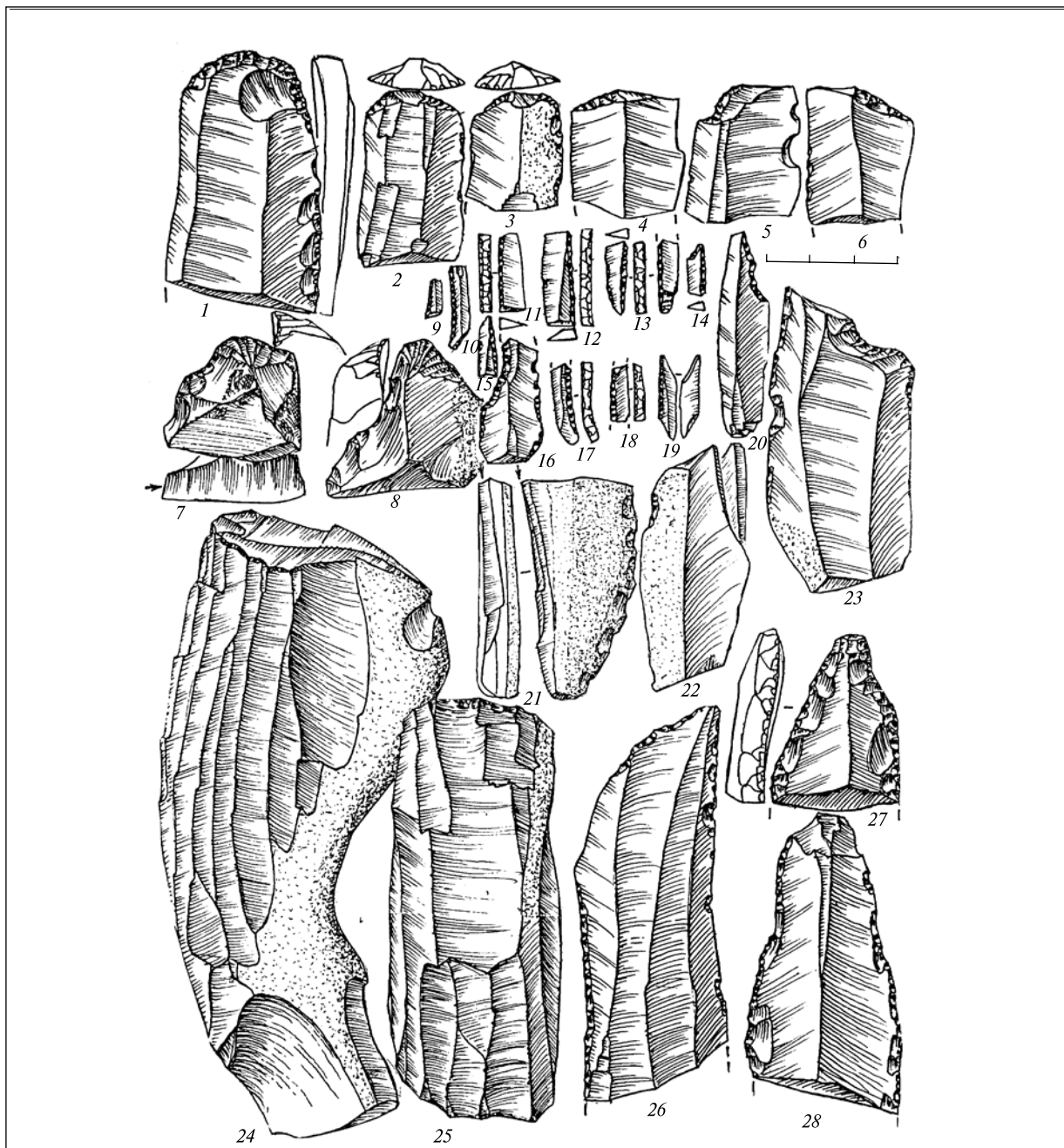

Рис. 1. Троянове-4. Крем'яний інвентар

повну відсутність типових для більшості палеолітичних пам'яток відбійників із таких кристалічних порід, як граніт чи гнейс.

Крім великих ядрищ із ортогнатними площинами трапляються і значно менші. Найвні одного-двоплощинні нуклеуси зі скошеними площинами, в тому числі двоплощинний S-подібний.

Знаряддя з колекції характеризуються значними розмірами пластинчастих заготовок. Переважну більшість виробів із ретушню зроблено на великих і дуже великих пластинах, 90 % з яких завширшки 2—4 см і навіть більше (рис. 1—2).

У комплексі виявлено 178 ретушованих знарядь та 154 аморфні відщепи із ретушню. Струк-

туру комплексу виробів із ретушню визначають п'ять головних категорій знарядь: різці, скребачки, пластини з ретушню, пластинки з притупленим краєм та скребла на відщепах (див. таблицю).

Найвиразнішою категорією комплексу є різці, переважну більшість із яких виготовлено на великих і дуже великих, досить масивних пластинах (рис. 2). Значна частина знарядь дійшла до нас в уламках (рис. 2, 1, 4—6, 8, 9, 13), однак кілька вцілілих екземплярів (рис. 2, 2, 3) дають уявлення про справжні розміри більшості цих інструментів. Половина всіх різців — на куті зламаної пластини (рис. 1, 21, 22; 2, 10—13), менше — бічних ретушних (рис. 2, 2, 4, 6, 8, 9),

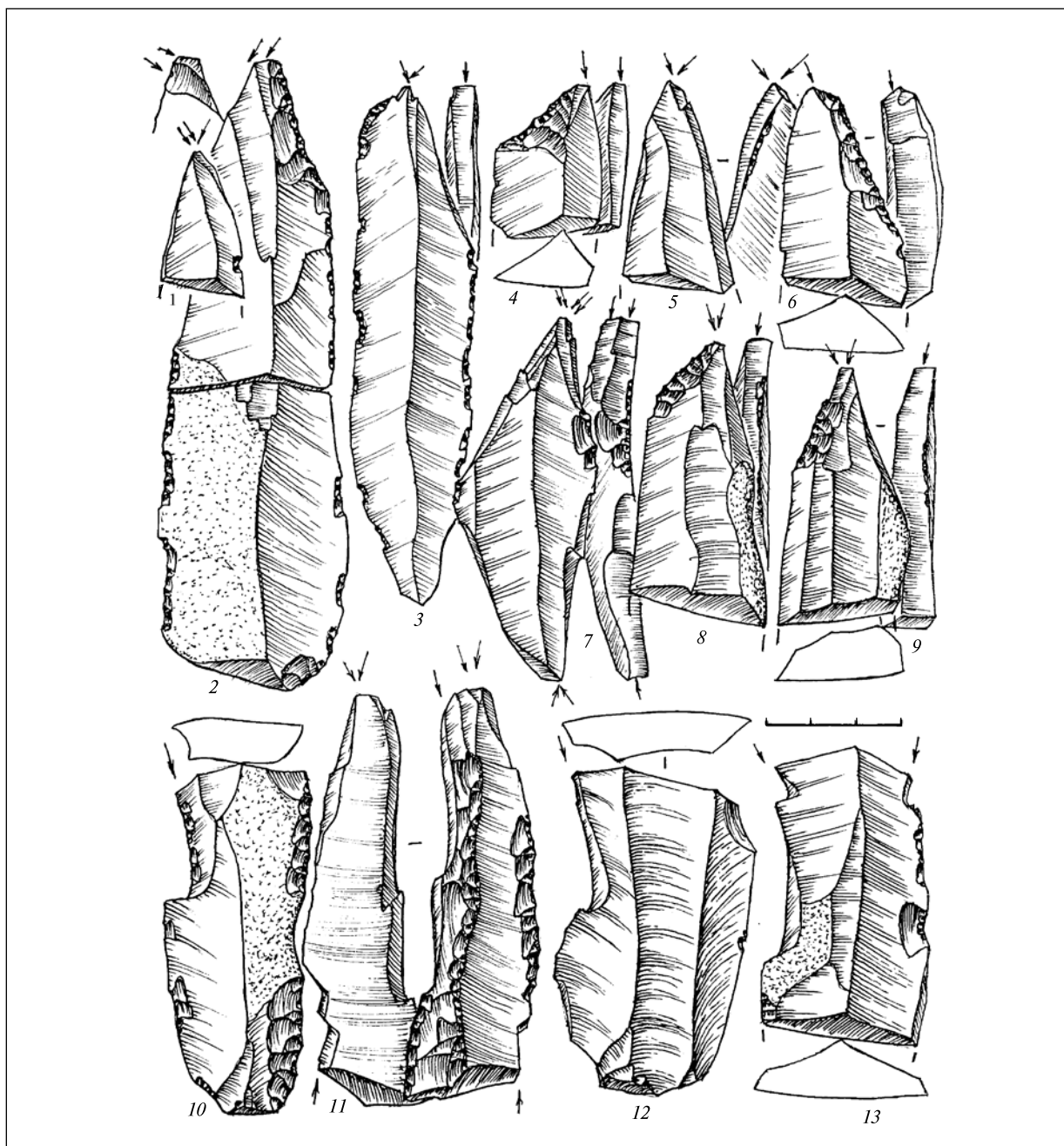

Рис. 2. Троянове-4. Різці

ще менше — серединних (рис. 2, 1, 3, 5, 7, 11). Цікавою є псевдоретуш на бічних гранях різцевих сколів (рис. 2, 5, 7—10), що, ймовірно, з'явилася від використання різців як стругальних ножів по кістці чи рогу.

На тлі яскравої серії різців скребачки виглядають досить невиразно. Справжніх кінцевих скребачок на пластинах усього 3 (див. рис. 1, 1), проте великою серією представлено транковані пластини з одним або двома кутами, обробленими скребковою ретушшю (рис. 1, 2—6, 23). Слід відзначити наявність трьох досить типових скребачок з носиком оріньякоподібного типу на невеликих, але масивних відщепках (рис. 1, 7, 8).

Невиразні скребачки пам'ятки компенсуються численною серією грубих скребел на великих первинних відщепках.

Уламки великих пластин із ретушшю — найчисленніша категорія ретушованих виробів Троянового-4 (110 екз.), однак по-справжньому ретушованих знарядь небагато. Двома екземплярами представлено уламки масивних пластин із крутою, ступінчастою ретушшю (рис. 1, 27, 28). Ще з десятка пластин мають добре ретушований один чи два довгі краї (рис. 1, 26). Переважна більшість виробів має нерегулярну, часто спорадичну ретуш або псевдоретуш, що виникла на крайках пластин унаслідок їх використання в

різноманітних трудових операціях. Подібна нерегулярна ретуш наявна й на окрайках пластинчастих заготовок різців та скребачок (рис. 1, 1, 23; 2, 2, 3, 10, 11, 13). Часто на краю пластини є одна чи дві ретушовані виїмки, що засвідчують використання артефакту як скобеля по кістці, рогу чи дереву.

Як відомо, оснащення метальної зброї є культуровизначальними виробами для пам'яток кам'яної доби. В комплексі стоянки Троянове-4 наявні 11 уламків пластинок із притупленим краєм (рис. 1, 9—19). Судячи з уламка базальної частини пластинки, окрайок якої зберіг круте ретушування (рис. 1, 16), ці мікроліти виготовляли нанесенням крутої ретуші на довгий край пластинки з подальшим відламуванням дистального кінця заготовки. Уламки пластинок притуплені крутою, як правило, зустрічною ретушшю, що далеко заходила в тіло заготовки. У деяких вкладнів кінчики підпрацьовано ретушшю, також уздовж гострого краю мікропластинки (рис. 1, 10, 13, 14). Як відомо, ці особливості виготовлення пластинок із притупленим краєм властиві носіям граветських культурних традицій. У колекції з Троянового-4 є дві пластинки зі скошеним крутою ретушшю краєм (рис. 1, 20).

Зазначені особливості крем'яного комплексу Троянове-4 мають прямі паралелі в матеріалах пам'яток граветської традиції Центральної Європи, а також Подністров'я (Молодове V (X—VII шари), нижні верхньопалеолітичні шари Молодове I, Кормань IV, Косоуци, Оселівка II, Вороновиця, Бабин I, Галич, Межигірці I тощо). Отже, Троянове-4 можна вважати першою яскравою граветською пам'яткою Центральної України, яку, спираючись на типологію виробів та аналогії, попередньо можна датувати періодом 23—20 тис. років тому і пов'язувати через молодовську культуру з граветом Центральної Європи. На відміну від східнограветських пам'яток (віллендорфсько-костенківська культура), на Трояновому-4 не знайдено наконечників із виїмкою, ножів костенківського типу, листоподібних вістер.

На нашу думку, до кола граветських слід віднести ще одну пам'ятку Кіровоградщини — нижні VIII та VII шари Володимирівки (Черниш 1954, с. 23—28), досліджену у 1946—1947 рр. на р. Синюха за 70 км на захід від Троянового. Нижні шари стоянки дали принципово відмінний від верхніх епіграветських горизонтів Володимирівки матеріал, який дуже нагадує граветський комплекс із Троянового-4. Їх поєднує однотипна якісна сировина, великі розміри виробів, своєрідна технологія отримання великих широких пластин за допомогою м'якого відбійника. Типологія виробів (скребачки, різці, пластини) також подібна. Утім комплекс нижніх шарів Володимирівки значно бідніший і за структурою відрізняється

від Троянового-4. Тут головними виробами з ретушшю є великі кінцеві скребачки, різці — нечисленні.

Попри цю відмінність, матеріали шарів VIII та VII Володимирівки, як і Троянового-4, демонструють подібність до зазначених специфічних особливостей обробки кременю, властивих гравету Центральної Європи.

Повертаючись до матеріалів Троянового-4, слід звернути увагу на згадувані 3 високі скребачки з носиком епіграветського типу (рис. 1, 7, 8). На жаль, усіх їх знайдено на поверхні, що збільшує ймовірність того, що ці вироби є механічною домішкою до основного граветського комплексу пам'ятки. Разом із тим, враховуючи синхронність пізнього гравету з епіоріньяком, що датуються максимумом похолодання, тобто 20—18 тис. років тому, не варто виключати можливості появи цих виробів на стоянці внаслідок безпосередніх контактів граветської людності Троянового-4 з носіями епіоріньякських традицій. Механізм появи іншопольованих домішок на пам'ятках кам'яної доби внаслідок дружніх візитів сусідів із метою обміну шлюбними партнерами висвітлено в численних працях (Залізняк 1991, с. 94, 128; 1998, с. 220; 2005, с. 146—147). До того ж епіграветське населення добре освоїло басейни річок Синюха та Південний Буг. За 80 км на захід від Троянового розташована яскрава епі-

Крем'яні вироби стоянки Троянове-4

Типи	Кількість
Нуклеуси одноплощинні ортогнатні	
великі	3
малі	4
зі скошеною площиною	3
двоплощинні ортогнатні 2	
зі скошеною площиною	4
нуклеоподібні уламки	7
Авіважі	5
Відбійники	3
Пластини та їх уламки	540
Відщепи та уламки кременю	5000
Аморфні відщепи та уламки з ретушшю	154
<i>Знаряддя ретушовані</i>	
Уламки пластинок з притупленим краєм	11
Вістря зі скошеним кінцем	2
Різці кутові на зламаній пластині:	15
бічні ретушні;	10
серединні	6
Скребачки кінцеві:	3
на кінці тронкованих пластин атипові;	15
з носиком високі оріньякського типу;	3
атипові на пластинах	3
Скребла на великих первинних відщепах	30
Пластини з ретушшю	110
У сь о г о	5910
У тому числі завершених знарядь з ретушшю	178

оріньякська пам'ятка Гордашівка (Гладких, Рыжов, Суховий 1994), а за 150 км на південь — Анетівка I та Сагайдак I. Безпосередні контакти пізньограветського й епіоріньякського населення зумовили синтез цих культурних традицій, на основі якого, на думку Л.Л. Залізняка (Залізняк 2005, с. 33—36), сформувалася принаймні частина пам'яток такого масштабного явища, як епігравет Східної Європи.

Отже, яскраві граветські матеріали з Троянового-4 ініціюють розгляд однієї із ключових проблем пізнього палеоліту півдня Східної Європи, а саме — складних питань походження мікро-гравету, або епігравету, — домінуючого культурного явища в період 19—12 тис. років тому на півдні Європейського континенту та в його середній смузі. В Україні цю культурну традицію представлено численними стоянками як у Надчорномор'ї (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаржа, Кайстрова Балка), так і на півночі (Мізин, Межирічі, Добранічівка, Гінці тощо). У межах досить однотипного мікрогравету України дослідники виділяють окремі культури (мізинську, межиріцьку, анетівську, пізньомолодовську та ін.). Наприклад, М.П. Оленковський визначає на південному заході Східної Європи понад 10 таких культур (Оленковський 2000).

Нині існує чотири головні версії генезису мікрогравету регіону (Залізняк 2000, с. 5; 2005, с.112):

- з епіоріньяку;
- зі східного гравету, або віллендорфсько-костенківської культури;
- від гравету Центральної Європи, представленого у Подністров'ї молодовською культурою;
- змішаний.

Зокрема, прихильник останньої гіпотези Д.Ю. Нужний розглядає мікрогравет Європи як стадію розвитку техніки обробки кременю, на яку конвергентно вийшли різні групи населення прильодовикової Європи незалежно від власних культурних традицій (Нужний 2000). Не вдаючись до критичного аналізу цих концепцій, зазначимо наявність двох різних шляхів формування мікрогравету України. Якщо епіграветські пам'ятки Подністров'я, відомі як пізньомолодовська культура, по суті, є прямими генетичними спадкоємцями гравету Подністров'я, представленого Х—VII шарами Молодови V, то в Центральній, Південній та Східній Україні мікрограветські пам'ятки, на нашу думку, постали внаслідок синтезу власне гравету з епіоріньяком. Спробуємо показати, як це сталося, спираючись на наявні археологічні факти.

Протягом максимального похолодання 20—18 тис. років тому в прильодовиковій Європі відбулася глобальна трансформація культурно-історичної ситуації. Саме у той час зникли граветська, східнограветська та епіоріньякська культурні спільноти й утворилося таке масштабне, загальноєвропейське явище, як епігравет. У Західній та Центральній Європі воно представлено мадленом, на Апеннінах — епіграветом Італії, в Україні — мікрограветом. Збіг у часі цих подій дає підстави припускати між ними певний зв'язок. Різке похолодання 20 тис. років тому не могло не призвести до відтоку на південь найпівнічніших мешканців прильодовикової Європи — носіїв граветських та східнограветських традицій. Південь Франції, Апенніни, Балкани, Україна були регіонами, куди, рятуючись від холодів, відходили граветські мисливці прильодовиків'я. Саме тут пізніше виникли найбільші осередки епігравету Європи.

Центральну Україну, Причорноморську низовину та Надазов'я на час максимального похолодання населяли носії епіоріньякських традицій (Сагайдак I, Анетівка I, Гордашівка, Муралівка, Золотівка тощо). Контакт між цими епіоріньякськими аборигенами території України та граветськими прибульцями з прильодовикової півночі зумовив синтез їхніх культурних традицій і формування мікрогравету, або епігравету, південного заходу Східної Європи. Не випадково матеріали найдавніших мікрограветських пам'яток України (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаржа тощо), що датуються кінцем максимального похолодання — 19—18 тис. років тому, демонструють поєднання постграветських (мікрограветські вістря із притупленим краєм) та посторіньякських (мікрорізнанні типу Дюфур, високі скребачки на відщепі, багатофасеткові різці) виробів.

Ймовірно, різні модифікації гравету Європи відіграли провідну роль у формуванні пізньоліодовикових епіграветських індустрій. Однак у різних регіонах Європи цей процес мав локальну специфіку, яка на Побужжі, Подніпров'ї, Лівобережжі, у Надчорномор'ї та в Криму полягала в активній участі в генезисі епігравету не лише граветських прибульців, а й місцевих епіоріньякських аборигенів.

Незважаючи на гіпотетичність певних положень викладеної версії походження мікрогравету України, слід визнати переконливість деяких аргументів на її користь. У будь-якому разі вона не менш аргументована, ніж згадувані її конкурентки. Подальші дослідження покажуть, яка з них найближча до істини.

Гладких М.И., Рыжов С.М., Суховий Н.А. Гордашівка — ориньякоидный палеолит на Горном Тикиче // Археологический альманах. — Донецьк, 1994. — № 3. — С. 217—226.

Восточный граветт. — М., 1998. — 330 с.

Залізняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. — К.: Наук. думка, 1991. — 172 с.

- Залізник Л.Л. Передісторія України Х—V тис. до н. е. — К., 1998. — 307 с.
- Залізник Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграветту // Археологія. — 2000а. — № 2. — С. 4—11.
- Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт та мезоліт континентальної України. Кам'яна доба. — К., 2005. — № 8. — 184 с.
- Нужний Д.Ю. Епігравецькі пам'ятки Овруцького кряжу // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 37—56.
- Оленковський М.П. Палеоліт та мезоліт Присивашся. Проблеми епігравету України. — Херсон, 2000. — 170 с.
- Черниш О.П. Володимирівська палеолітична стоянка. — К., 1953. — 76 с.

Одержано 11.10.2006

Л.Л. Залізник, В.Н. Степанчук,
Д.А. Ветров, М.Т. Товкайло, П.И. Озеров

ГРАВЕТТ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ І ЕГО ІСТОРИЧЕСЬКІ СУДЬБИ

На основі аналізу археологічних матеріалів першої в Центральній Україні граветтської стоянки Трояново-4 розглянуті культурні процеси, імовірно в середині пізнього палеоліту. Автори виділяють аналогії згаданому комплексу в матеріалах нижніх шарів Володимирівки в Побужжя, Х—VII шарів Молодого V, граветта Центральної Європи і значні відмінності від комплексів східного граветта. Особливу увагу приділено можливим шляхам генезису епіграветта України, в якому брали участь як носії прибулих граветтських традицій, так і місцеве епіорніньякське населення.

L.L. Zaliznyak, V.M. Stepanchuk,
D.O. Vetrov, M.T. Tovkaylo, P.I. Ozerov

GRAVETTIAN CULTURE OF CENTRAL UKRAINE AND ITS HISTORIC DESTINIES.

Based on the analysis of archaeological materials of the first in Central Ukraine Gravettian station Troyanovo 4 the authors view the cultural processes in the area in the middle of the Upper Paleolithic period. The analogies to the assemblage mentioned are seen by authors in the materials of the lower layers of Volodymyrivka in the Buh River Region, of the layers X—VII of Molodove V, and of Central European Gravettian, and the significant distinctions are seen in Eastern Gravettian assemblages. Special attention is paid to the possible routes of genesis of epi-Gravettian culture in Ukraine. Both incoming bearers of Gravettian traditions and local epi-Orignac population took part in forming the epi-Gravettian culture.

В.В. Колода

СТВОРЕННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД МОХНАЧАНСЬКОГО ГОРОДИЩА ТА ДИНАМІКА ЗАСЕЛЕННЯ ЙОГО ОКРУГИ

Статтю присвячено аналізу захисних споруд Мохначанського городища, що на Харківщині. Виділено кілька етапів будівництва городища — від ранньої залізної доби до нового часу.

Серед археологічних пам'яток Сіверського Дінця особливу увагу дослідників завжди привертало городище, розташоване в межах сучасного с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. Пам'ятка площею близько 12,5 га розміщується на високому мисі правого берега Сіверського Дінця між заплавою та однією із глибоких балок, що виходила до неї з північно-західного

боку. Причина такої зацікавленості науковців полягає у складній системі захисних споруд городища, створеній здебільшого за системою «вал—рів» (рис. 1). Окрім того, завдяки численним розвідкам і розкопкам тут було виявлено артефакти різних епох і археологічних культур: ранньої залізної доби (лісостепова культура Скіфії), раннього середньовіччя (салтівська та роменська археологічні культури), нового (друга половина XVII—XIX ст.) та новітнього часу.

© В.В. КОЛОДА, 2007

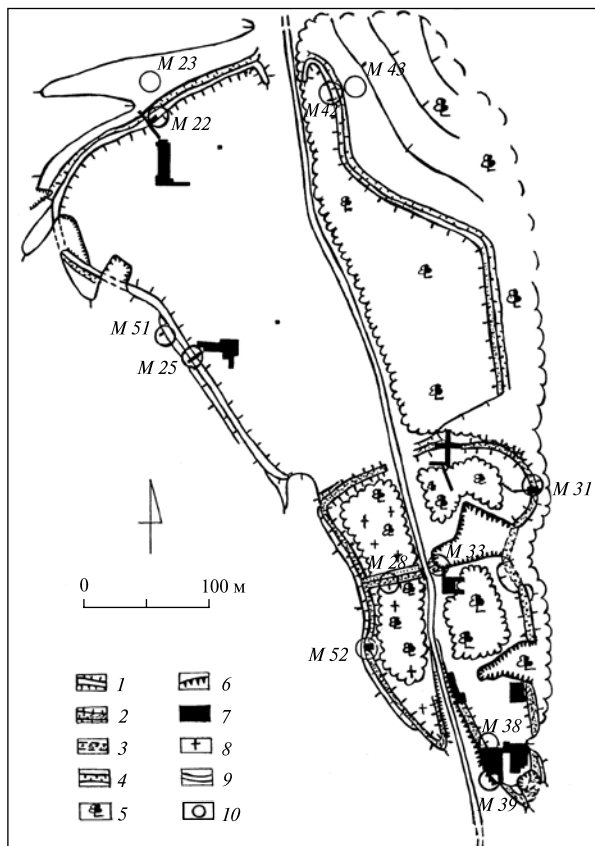

Рис. 1. Сучасний план городища в с. Мохнач: 1 — ґрунтові вали; 2 — вали, збудовані з використанням каменю; 3 — можлива лінія валів; 4 — рови; 5 — ліс; 6 — кар'єри, ерозія; 7 — розкопки; 8 — сучасний цвинтар; 9 — дорога; 10 — місця отримання проб ґрунту

Зазначимо, що разом із роботами на городищі досліджувалась і навколишня територія, на якій було виявлено цілу низку поселень: від бронзової доби до нового часу (Колода, Колода 2001, с. 42—45).

Мохначанське городище було відоме ще на початку XVII ст. Перші згадки про нього знаходимо в «Книге Большому чертежу» 1627 р. (Книга Большому чертежу 1950, с. 71). У XIX ст. його вперше оглянув дослідник В.В. Пассек (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 77). Розкопки на городищі розпочалися лише у другій половині минулого століття. Спочатку Б.О. Рибаків (1950), а згодом і Б.А. Шрамко (1953) провели тут незначні за обсягом розкопки (Шрамко 1954, с. 11—16). У наступному сезоні невеликий загін на чолі з С.О. Плетньовою продовжив роботи на городищі, зокрема і в розкопках Б.А. Шрамка (Плетнева 1954, с. 2, 26). Протягом трьох сезонів (1999—2001) роботи на пам'ятці здійснювала Середньовічна експедиція Харківського національного педагогічного університету під керівництвом автора (Колода 1999а, с. 98—100; 2001б, с. 129—131; 2002, с. 137—140). У 2000 р. до досліджень долучи-

лися й ґрунтознавці Белгородського держуніверситету (Росія), які вивчали як поверхневий шар (Лисецкий, Голеусов, 2003, с. 160—165)*, так і ті ґрунти, що колись були дерновим шаром (Свистун, Чендев 2002—2003, с. 130—135; Чендев, Колода 2004, с. 337—340).

Усі проведені роботи, а особливо дослідження перетинів ровів і валів разом із використанням методів природничих наук дають змогу порушити питання щодо часу й динаміки зведення окремих захисних ліній зазначеного городища та пов'язати цей процес з етапами освоєння Мохначанського мікрорегіону. Вперше люди з'явилися на плато ще до побудови захисних споруд — у бронзову добу, про що свідчать украй рідкісні й дуже фрагментовані знахідки уламків ліпної, неякісно обпаленої кераміки зі значною домішкою піску. Матеріали бронзової доби зафіксовано на чотирьох селищах, розташованих на першій надзаплавній терасі лівого берега Дінця на відстані від 0,5 до 2,0 км від нього (Колода, Колода 2001, с. 42, табл. 1).

Починаючи з ранньої залізної доби на мисі розпочинається будівництво захисних споруд. Тут для кращого сприйняття подальшого матеріалу доречно буде навести найважливіші для нашого дослідження хронологічні дані, взяті з праці белгородських ґрунтознавців. Свого часу вони були подані більш широко, але без плану городища (див. таблицю) (Лисецкий, Голеусов 2003, с. 164, табл. 3). І ще одне зауваження: контури сучасного мису перерізано численними кар'єрами, з яких брали й беруть будівельну сировину — пісок, глину, вапняк. Коли розпочався цей процес руйнації, з'ясувати важко. Крім того, слід враховувати й той факт, що розміри ярів мають тенденцію із часом змінюватися (запливати або розростатися). Через це деякі наші реконструкції можуть мати певні недоліки, що не повинно відбитися на загальній картині фортечного будівництва.

Багаторічні археологічні дослідження площі городища (загалом вивчено близько 2 тис. м²) дають змогу стверджувати, що на його території немає культурного шару ранньої залізної доби. Тут не виявлено жодного житлового або господарчого комплексу. Поодинокі знахідки ліпної кераміки з відповідними зачіпами вздовж краю вінця та проколами під ним зафіксовано внизу ранньо-середньовічного культурного горизонту або в передматериковому ґрунті. Серед матеріалів ранньої залізної доби є два бронзових вістря від стріл, що належать (за А.І. Мілюко-

* На жаль, до публікації не потрапив план городища із зазначенням місць відбору зразків для ґрунтознавчого аналізу, який ми наводимо в цій статті (рис. 1).

вою) до третьої та четвертої хронологічних груп (Мелюкова 1964, с. 23—29, рис. 1, табл. 8, 9). Це дає змогу датувати скіфоїдне поселення кінцем V, а швидше за все, V—IV ст. до н. е. У той час на мохначанську територію просунулася невелика група вищезазначеного населення (найімовірніше, з басейнів Ворскли, Псла чи Сули). Приводом для такої міграції, на наш погляд, могла бути необхідність пошуку та господарського опанування нових територій (зважаючи на тогочасне екстенсивне, а тому екологічно ризиковане, господарство).

Ці скіфоїдні племена населяли територію навколо зазначеного мису, де 7 із 13 на сьогодні відомих селищ (по обидва береги Сіверського Дінця) мають нечисленні керамічні матеріали ранньої залізної доби (Колода, Колода 2001, с. 42—43, табл. 1). За центр свого осередку ці племена обрали і почали огорожувати захисними спорудами південний край ближнього, найбільш придатного мису. Зовнішнім північним краєм слугував глибокий яр, що із заходу врізався у плато. Поглибивши його і створивши таким чином рів, люди здобули матеріал для зведення початкового напільного валу Мохначанського го-

родища (Чендев, Колода 2004, с. 337—340). Стратиграфічні дані та результати аналізу ґрунту (див. таблицю, проба М22/2) підтверджують вищенаведене датування щодо початку розселення тут скіфоїдного населення.

Праці ґрунтознавців засвідчують, що в ранню залізну добу місцеве населення будувало лише захисні споруди по периметру обраної території, сподіваючись використовувати її у випадку небезпеки як сховище та, можливо, для зберігання худоби. Жодних даних про створення додаткових захисних споруд усередині городища ми не маємо. Ці фортифікаційні споруди не було завершено. Про це свідчить неоднорідність ліній захисту. Вздовж усієї захисної споруди зі сходу і заходу було створено ескарпи (див. таблицю, проби М23, М43, М51), доповнені ґрунтовими валами, що підтверджується не лише аналізами ґрунту в північній частині східної лінії захисту (див. таблицю, проба М42), а й дослідженнями в південних частинах східного (Свистун, Чендев 2002—2003, с. 131—132) та західного (Колода, Свистун 2001, с. 8—9, табл. XVI, 2) валів. У північній частині західної оборонної лінії над ескарпом валу не було наси-

Потужність гумусового горизонту новоствореного ґрунту та його вік, визначений ґрунтово-хронологічним методом*

Номер проби	Місце розташування зрізу ґрунту та умови його створення	Час початку створення ґрунту
M22/1	«Напільний вал» городища. «Поверхнєве» ґрунтоутворення на культурному шарі	841 р. н. е. $\pm$ 155 років
M22/2	«Напільний вал» городища. ґрунтоутворення на давньому шарі	452 р. до н. е. $\pm$ 105 років
M23	Поверхня, що, ймовірно, була порушена під час будівництва «напільного» валу. ґрунтоутворення на зруйнованому ґрунті. Вікові дані дещо завищено	564 р. до н. е. $\pm$ 91 рік
M25	Вал над ескарпом із західного боку городища. ґрунтоутворення на суміші гумусованого матеріалу та лесоподібного суглинку	814 р. н. е. $\pm$ 118 років
M28	Вал, що відрізає південно-західну периферію городища із цвинтарем. ґрунтоутворення на лесоподібному суглинку	1719 р. н. е. $\pm$ 83 роки
M31	Східна стіна дитинцю городища. ґрунтоутворення на щебеневому субстраті	1053 р. н. е. $\pm$ 187 років
M33	Вал, що відокремлює «русську» (слов'янську. — В. К.) частину городища. ґрунтоутворення на піщовому суглинку	1610 р. н. е. $\pm$ 145 років
M38	Могильна яма розкопу № 5 (могила № 11. — В. К.**). ґрунтоутворення на піщовому суглинку	1620 р. н. е. $\pm$ 63 роки
M39	Внутрішній вал над дорогою в урвищі. ґрунтоутворення на насипному гумусованому матеріалі	841 р. н. е. $\pm$ 64 роки
M42	Вал над ескарпом у лісовій частині городища. ґрунтоутворення на делювіальному суглинку	462 р. до н. е. $\pm$ 120 років
M 43	Ескарп у лісовій частині городища. ґрунтоутворення на лесоподібному суглинку	471 р. до н. е. $\pm$ 154 роки
M51	Ескарп із північно-західного боку городища. ґрунтоутворення на лесоподібному суглинку	488 р. до н. е. $\pm$ 112 років
M52	Вал над ескарпом південно-західного краю городища. ґрунтоутворення на суміші давнього алювіального супіску та щебеню піщовики	877 р. н. е. $\pm$ 126 років

* Методику, використану під час дослідження, викладено в праці (Лисецкий, Голеусов 2003, с. 160—164).

** Див. відповідну працю (Артем'єв, Колода 2002—2003, с. 171).

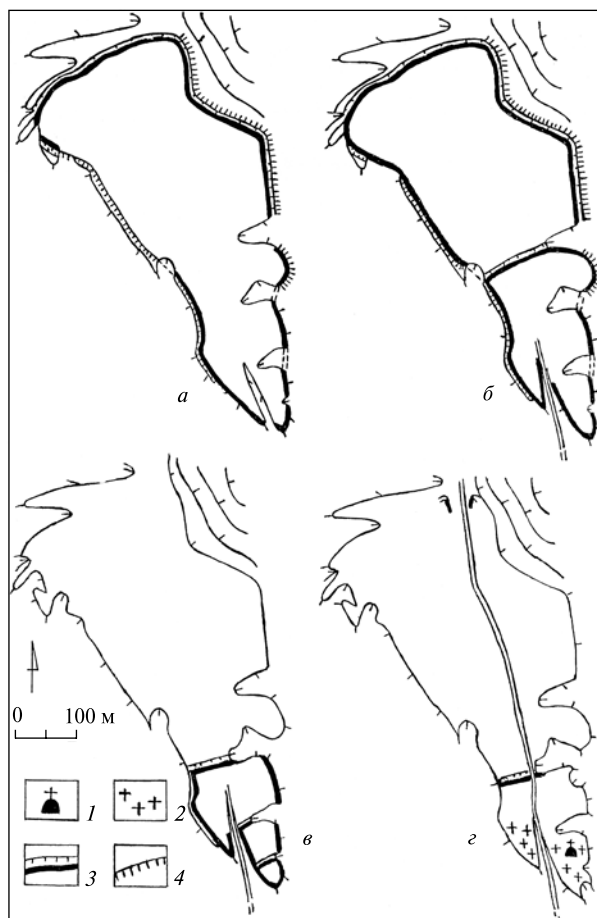

Рис. 2. Захисні споруди Мохначанського городища, які створювали або використовували у певний період часу: а — рання залізна доба; б — салтівський період; в — роменський період; г — новий час; 1 — капличка; 2 — цвинтар другої половини XVII—XVIII ст.; 3 — вал і рів; 4 — ескарп

пано (за винятком невеликої ділянки поблизу північної поперечної лінії), про що свідчать як аналізи ґрунту (див. таблицю, проба М25), так і дані стратиграфії (Колода 2002б, с. 10—11, табл. XXI, 2). Залишається додати, що в північній частині оборонної лінії як зі сходу, так і заходу (проте лише там, де було зведено вали) для посилення захисту городища було створено й рови (Шрамко 1953/19, с. 12).

Отже, ми можемо стверджувати, що в ранню залізну добу будівництво Мохначанського городища було розпочато у вигляді створення захисних споруд по периметру південної частини мису (рис. 2, а). Проте роботи, швидше за все, через брак сил і часу, не було доведено до кінця. Це, ймовірно, і спричинило руйнацію городища, насамперед дерев'яної надвальної частини фортечних конструкцій, що підтверджено даними археологічних досліджень (Колода 2002, с. 139—140). Зазначимо ще одну деталь: в описану добу північна, найпотужніша лінія валу, що відрізала південну частину мису із городища від плато на правому березі річки, не мала ворітного проїзду.

Ті невеличкі вали, що позначають його сьогодні, було насипано пізніше, можливо, за допомогою того самого ґрунту із колишніх валів. На думку Ф.М. Лисецького, ґрунтоутворення на них налічує не більше ніж 2—3 ст.) (археологічного дослідження тут не проводилося), тому в'їзд до городища був із боку заплави, з півдня, де розташовуються всі нині відомі скіфські селища.

Під час археологічних розкопок на межі XX—XXI ст. було виявлено поодинокі уламки ліпної кераміки пенківської археологічної культури третьої чверті I тис. н. е. Такі самі фрагменти знайдено і під час дослідження східної частини салтівської захисної лінії у ґрунтовому прошарку між скіфським і салтівським будівельними періодами (Свистун, Чендев 2002—2003, с. 132). Проте слід зазначити, що жодного разу нам не вдалося виявити пенківського культурного горизонту чи комплексу або синхронного цим старожитностям шару ґрунту.

Наступний період фортечного будівництва на Мохначанському городищі був пов'язаний із новою хвилею поселенців у часи існування салтівської археологічної культури — деє на межі VIII—IX ст. н. е., що засвідчують археологічні матеріали (Колода 2003, с. 70—73). Нові прибульці опанували значно більшу, ніж у попередні часи, територію, створивши найбільшу кількість селищ із потужним культурним шаром (10 із 13 відомих на сьогодні навколо Мохнача) (Колода, Колода 2001, с. 43, табл. I). Зауважимо, що завдяки роботам ґрунтознавців і шурфуванню було виявлено ще одне селище салтівської культури, розташоване на плато на північ від городища, майже впритул до північного поперечного валу. Отже, загальна кількість відкритих селищ навколо городища Мохнач не 12, як зазначено у згаданій праці, а 13 (Колода 2002б, с. 24—26).

Культурний шар, насичений салтівськими артефактами та житлово-господарчими комплексами, було виявлено на північному великому дворіщі. В південній частині городища такого культурного горизонту не зафіксовано, але практично в кожному розкопі знайдено салтівський матеріал (див. рис. 1). Під час перебування тут населення, що входило до складу Хозарського каганату, велося масштабне фортифікаційне будівництво. Це передбачало як зміцнення старих («скіфських») укріплень, так і зведення нових (рис. 2, б).

Відносно першого напрямку діяльності слід зазначити, що було повністю насипано ґрунтовий вал на північній ділянці західної лінії оборони, чого не було зроблено у скіфські часи, що засвідчують стратиграфічні дані (Колода 2002б, с. 10—11, табл. 21, 2) та аналізи ґрунтів (див. таблицю, проба М25). Був досипаний і отримав додаткову дерев'яно-глиняну поверхневу конструкцію і пів-

нічний вал, що також підтверджується природними методами (табл., проба № M22/1) і даними спільних археологічно-грунтознавчих досліджень перетину цього валу (Колода 2002б, с. 21, табл. 48, 3; 50, 1; 51, 1; Чендев, Колода 2004, с. 340). Аналогічних робіт у салтівський час на північній ділянці східного валу археологічними розкопками не виявлено (Шрамко 1954, с. 12). Утім на 100-метровій ділянці вершини цього валу, поблизу новозведеної кам'яної цитаделі (про яку йтиметься далі), простежується пісковиковий та вапняковий щебінь, використання якого є характерною рисою салтівських ґрунтових оборонних насипів (Плетнева 1954, рис. 1).

Найпотужніші захисні лінії було створено в південній частині мису. Тут збудували мури з кам'яною основою та дерев'яною стіною із колод поверх неї. Насамперед слід звернути увагу на те, що новим поперечним валом було відрізане південну частину городища, де і було зведено цитадель, що за площею була вдвічі меншою за велике північне дворище. Місце для створення північної лінії цитаделі було обрано не випадково. Саме тут два протилежних поперечних яри утворюють на мису певну перемичку. Створена стіна була суцільною, без ворітного проїзду, що доведено нашими розкопками (Колода, Свистун 2001, с. 7—8, табл. 14—16). Вона продовжувалася по периметру, охоплюючи поверх «скіфського» насипу всю південну частину городища, що підтверджено аналізами ґрунтів (див. таблицю, проби M31, M39 та M52). Стіни цитаделі тяглися і вздовж яру, що врізається в кут мису з півдня. Це давало змогу посилити контроль над дорогою, що вела від Сіверського Дінця до городища (див. рис. 2, б). Конструкцію цієї кам'яно-дерев'яної стіни представлено у польових звітах автора та неодноразово описано в науковій літературі (Свистун 2001, с. 117—119; 2001а, с. 109—112; 2003, с. 77—81; Свистун, Чендев 2002—2003, с. 130—135).

Незважаючи на проведені всередині цитаделі розкопки, тут не було виявлено окремого салтівського культурного шару. Отже, цитадель не мала постійного населення, а її могли використовувати як сховище. Проте, швидше за все, з огляду на переконливе панування Хозарського каганату в цьому осередку протягом VIII—IX ст. та щільність заселення зазначеної території у салтівські часи, цитадель могла слугувати для тимчасового перебування представників каганської адміністрації з військовим супроводом. Крім того, наявність значної кількості навколишніх селищ потребувала створення певного адміністративно-общинного осередку в такому значному господарчому мікрорегіоні. Такі осередки, як правило, були ще й центрами ремесел та торгівлі. Описередкованим доказом першої

функції є досліджена садиба коваля (Колода 2002а, с. 69—78). Широкі торговельні зв'язки підтверджуються знахідками дирхемів, зокрема й різаних, та імпортованих речей (однак це є темою окремого дослідження і в нашій статті не розглядатиметься).

Наступним періодом фортечного будівництва на Мохначанському городищі були часи перебування на цій території сіверянського населення (роменська археологічна культура). За наявними археологічними матеріалами цей період датується X — першою половиною XI ст. н. е. (Колода 2005). Прихід сюди зазначеної східнослов'янської групи було зумовлено загальним послабленням Хозарії у X ст. та посиленням переселенської активності слов'ян з метою опанування нових територій. Остання дата узгоджується з початком половецького панування у східноєвропейському лісостепу, що призвело до міграції з Подонців'я більшості східнослов'янського населення під захист княжої влади Києва.

Кількість нових переселенців була невеликою. Про це свідчить як зменшена площа городища, так і наявність лише одного селища поблизу його південного краю (Колода, Колода 2001, с. 43, табл. 1). Слов'яни збудували три нові поперечні лінії оборони, відсікаючи ще менші ділянки південного кінця мису та ув'язуючи їх із рештками колишніх салтівських захисних споруд по периметру. Всі нові лінії фортечних споруд було збудовано у широтному напрямку, з опорою на яри, що врізаються в мис з боку заплави (рис. 2, в). Їх роменська належність підтверджується даними проведених розкопок (Колода 1999; Колода 2002, с. 140) та результатами ґрунтознавчих досліджень (див. таблицю, проба № M33). Саме в межах новозбудованих валів спостерігається наявність потужного (до 80 см) ранньосередньовічного культурного шару, в якому за кількісним показником значно переважають артефакти роменської археологічної культури. На території найпівденнішого дворища виявлено три заглиблених житла зі синкретичними роменсько-салтівськими матеріалами (Колода 1999, с. 40—45; 2001, с. 42—46; 2001а, с. 53—59). Зауважимо, що три з двох оборонних ліній роменського часу було створено з використанням прийомів північнокавказької фортечної техніки, носіями якої у нашому регіоні були ранньосередньовічні алани (Колода 2005а).

Наявні матеріали дають змогу говорити, що з приходом сіверянської групи частина салтівського населення залишилася і влилася до нової спільноти. Про це свідчать дані господарства, домобудування та інтер'єру, предмети побуту й елементи фортифікації.

У новий час життя на цій території відновилося. Десь у середині XVII ст. у межах загаль-

ного заселення Слобожанщини тут виникли окремі хутірські поселення, здебільшого на лівому березі Сіверського Дінця. На сьогодні відомо 6 селищ із археологічними матеріалами середини XVII—XVIII ст. (Колода, Колода 2001, с. 43—44, табл. 1). Швидше за все, окремі садиби того самого часу були й у південній частині сучасного с. Мохнач, оскільки подекуди тут трапляється відповідна кераміка.

Не пустувала й територія городища. Завдяки дослідженням колег із Белгорода встановлено, що на одному з валів роменського часу було здійснено досипку (див. таблицю, проби М28 та М33). Житлово-господарчу зону у вигляді культурного шару з керамічним та кахляним боєм виявлено впритул до зазначеної оновленої лінії оборони під час наших досліджень 2000 р. Тут за 20 м на південь від валу досліджено рештки господарчої будівлі кінця XVII—XVIII ст. (Колода 2001б, с. 130). Рештки практично синхронної дерев'яної споруди, що добре датується російською монетою («деньга» 1735 р.), виявлено в розкопці Б.А. Шрамка (Шрамко 1954, с. 13). Відкритим залишається питання щодо збереженості й використання в новий час решток попередніх оборонних споруд по периметру південного кута мису (рис. 2, з).

Археологічні дослідження обмеженої у новий час території виявили значну кількість поховань другої половини XVII—XIX ст. (Артем'єв, Колода 2002—2003, с. 168—177). Таке датування слобожанського некрополя підтверджується даними стратиграфії та дослідженнями ґрунто-знавців (див. таблицю, проба М38). За повідомленнями місцевих жителів, тут ще в XIX ст. стояла капличка (Плетнева 1954, с. 18—19). Південно-західну частину мису й досі використовують як цвинтар, що певним чином ускладнює дослідження пам'ятки.

У новий час відбулися зміни й у північній частині Мохначанського городища. З півдня на північ було прокладено дорогу, яку і нині використовують для лісозаготівель. Під час її проведення було створено перемичку в двох північних поперечних валах. Решток стіни салтівської цитаделі сьогодні простежити неможливо, а от ґрунт від насипу найпівнічнішого валу під час «прорізання» дороги було зсунуто на південь по обидва боки дороги (рис. 2, з). Про датування цих коротких валів уздовж дороги ми вже повідомляли вище, спираючись на думку керівника групи белгородських колег. Таким чином, Мохначанське городище набуло сучасного вигляду.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що сучасне Мохначанське городище є наслідком оборонного будівництва кількох поколінь наших пращурів, що тривало зі значними перервами з ранньої залізної доби до нового часу (з V—IV ст. до н. е. до XVII—XVIII ст.). Усього на цій пам'ятці виділено чотири періоди будівельних робіт. Перший із них належить до ранньої залізної доби і датується з межі V—IV до кінця IV ст. до н. е. Два наступні періоди пов'язані з раннім середньовіччям: салтівський (IX — початок X ст.) та роменський (X — перша половина XI ст.). Останній період будівництва датується другою половиною XVII—XVIII ст.

Отже, у захисних лініях Мохначанського городища втілено традиції фортечної архітектури різних епох і етносів. Зазначимо, що розвиток городища відбувався паралельно з освоєнням навколишньої території, що відбиває у цілому поетапне заселення сіверсько-донецького лісостепоного регіону протягом останніх 2,5 тисячоліть. Збереження і вивчення цього городища як об'єкта культурної спадщини — одне з важливих завдань сучасної української археології.

Артем'єв А.В., Колода В.В. Некрополь с. Мохнач та фізичний стан населення Слобожанщини у XVII—XIX ст. // Археологічний літопис Лівобережної України. — 2002/2—2003/1.

Книга Большому чертежу. — М.; Л., 1950.

Колода В.В. Новые исследования Мохначанского городища // АБУ 1998—1999 pp. — К., 1999а. — С. 98—100.

Колода В.В. Некоторые итоги археологических исследований Мохначанского городища // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава, 1999. — С. 40—45.

Колода В.В. Житло із жертвником на Мохначанському городищі // АЛЛУ. — 2001. — Ч. 1. — С. 42—46.

Колода В.В. Новые материалы к проблеме изучения славяно-хазарских отношений (по памятникам Северского Донца) // Черноземная лесостепь — контактная зона. — Белгород, 2001а. — С. 53—59.

Колода В.В. Работы на Мохначанском городище в 2000 г. // АБУ 1999—2000 pp. — К., 2001б. — С. 129—131.

Колода В.В. Исследование Мохначанского городища // АБУ 2000—2001 pp. — К., 2002. — С. 137—140.

Колода В.В. Отчет о полевых исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине. — Харьков, 2002а // Архів ІА НАН України.

Колода В.В. Усадебное средневековое кузнецкое на Мохначанском городище // Хазарский альманах. — 2002б. — Т. 1. — С. 69—78.

Колода В.В. Опыт реконструкции одного из раннесредневековых жилищ осевшего кочевника // Проблеми історії та археології України: Зб. матер. міжнарод. наук. конф. — Харків, 2003. — С. 70—73.

- Колода В.В. Слов'яно-хазарські відносини крізь призму нових археологічних даних з басейну Сіверського Дінця // АЛЛУ. — 2005 (готується до друку в одному з часописів (Полтава)).
- Колода В.В. Техника создания славянских оборонительных линий на городище Мохнач как отражение межэтнических контактов в раннем средневековье. — М., 2005а (готовится к выпуску в одном из сборников Института археологии РАН (Москва)).
- Колода В.В., Колода Т.О. Старожитності с. Мохнач та його округи // АЛЛУ. — 2001. — Ч. 2. — С. 42—45.
- Колода В.В., Свистун Г.Е. Отчет о работе особого отряда Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине // Архів ІА НАН України.
- Лисецкий Ф.Н., Голушов П.В. Датировка почв разновозрастных поверхностей городища Мохнач почвенно-хронологическим методом // АБУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — Вып. 5. — С. 160—165.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Вып. Д1-4.
- Плетнева С.А. Отчет о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции ИИМК АН СССР летом 1954 г. — Машинопись. — М., 1954 // Архів ІА РАН. — Р. 1. — № 1025.
- Свистун Г.Є. Конструктивні особливості салтівської оборонної лінії Мохначанського городища // АЛЛУ. — 2001 — № 2. — С. 117—119.
- Свистун Г.Е. Салтовская оборонительная линия Мохначанского городища // Проблемы истории и археологии Украины: Матер. междунар. науч. конф. — Харьков, 2001а. — С. 109—110.
- Свистун Г.Е. Исследования восточного участка обороны Мохначанского городища // Проблеми історії і археології України: Зб. матер. міжнар. наук. конф. — Харків, 2003. — С. 77—81.
- Свистун Г.Е., Чендев Ю.Г. Восточный участок обороны Мохначанского городища и его природное окружение в древности // АЛЛУ. — 2002/2—2003/1. — С. 130—135.
- Чендев Ю.Г., Колода В.В. Архитектура земляных валов городища Мохнач с точки зрения палеографии и почвенной геохимии // АБУ 2202—2003 рр. — К., 2004. — Вып. 6. — С. 337—340.
- Шрамко Б.А. Отчет об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г. — Машинопись. — Харьков, 1954 // Архів ІА НАН України. — 1953/19. — Ф. е. — № 1859.
- Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — К., 1977.

Одержано 21.09.2005

В.В. Колода

СОЗДАНИЕ ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ МОХНАЧАНСКОГО ГОРОДИЩА И ДИНАМИКА ЗАСЕЛЕНИЯ ЕГО ОКРЕСТНОСТЕЙ

Городище, расположенное в с. Мохнач Змиевского р-на Харьковской обл., давно привлекает внимание ученых сложной системой оборонительных укреплений. Благодаря археологическим и почвоведческим исследованиям удалось выявить четыре этапа его строительства: ранний железный век (рубеж V—IV — конец IV вв. до н. э.), салтовская археологическая культура (IX — начало X вв. н. э.), северяне (X — первая половина XI вв. н. э.) и новое время (вторая половина XVII—XVIII вв.). Каждый период строительства характеризуется определенными особенностями в технологии возведения оборонительных линий. Лишь на рубеже I—II тыс. н. э. заметно влияние северокавказского фортификационного зодчества на строительные традиции славянского населения памятника.

V.V. Koloda

THE STAGES OF ERECTING THE DEFENSIVE STRUCTURES AT MOKHNACH HILL-FORT AND THE DYNAMICS OF SETTLING OF ITS NEIGHBOURHOOD

The defensive system of the hill-fort situated in the village of Mokhnach of Zmiyiv Region in Kharkiv Oblast has long been attracting attention of the scholars. Due to archaeological and soil research, four stages of its construction have been revealed: the Early Iron Age (from the edge of 5th—4th till the end of the 4th cc. BC), Saltivska archaeological culture (9th — early 10th cc. AD), the Northerners (10th — first half of the 11th cc. AD) and the New time (the second half of 17th—18th cc. AD). Each stage of construction is characterized by certain features of technology of building the defensive lines. Only at the edge of the 1st—2nd millennium AD the influence of Northern Caucasus fortification architecture upon the building traditions of Slavonic population of the site becomes noticeable.

ПОЛІСНІ МОНЕТИ ОЛЬВІЇ З НАПИСОМ ЕМІНАКО: ОСНОВНІ АСПЕКТИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Статтю присвячено дискусійним питанням інтерпретації різними дослідниками перших карбованих срібних монет Ольвії.

В історії взаємин Ольвійського поліса і Скіфії V ст. до н. е. досі залишається чимало не вирішених питань, незважаючи на порівняно значну кількість праць, в яких із різних методологічних позицій з'ясовувались окремі елементи державного устрою і діяльності провідних політичних лідерів. У багатьох випадках через відсутність відповідних літературних та епіграфічних джерел для розв'язання дискусійних питань залучалися монети, хронологічні межі обігу яких визначалися неоднаково, що й зумовлювало різні підходи до вивчення конкретних історичних подій і контактів зі скіфськими номадами. Це повною мірою стосується й порівняно короткого часу, коли в грошовому обігу Ольвійського поліса вперше з'явилися карбовані срібні монети з написом ЕМІНАКО (далі — монети Емінака)¹. Як було достовірно встановлено, до того часу в Ольвії, на відміну від інших античних держав Причорномор'я, випускалися лише литі бронзові монети оригінальних типів, повних аналогій яким у жодній із держав античного світу немає (Зограф 1955, с. 149—150; Карышковский 1988, с. 27—49; Анохин 1989, с. 5—15).

Для того, щоб розібратися у цій ситуації, слід хоча б стисло проаналізувати в хронологічній послідовності ключові погляди різних учених, насамперед щодо питань хронології монет Емінака, етнічного з'ясування цього імені, символіки основного зображення, що стали основою джерельної бази для вирішення не зафіксованих в античній літературній традиції і епіграфічних пам'ятках історичних відомостей про безпосереднє підпорядкування Ольвійського поліса скіфським царям. Тим паче, що в останній статті, присвяченій Емінаку як одному з володарів Скіфії та Ольвії (Кулланда, Раевский 2004, с. 79—90), її автори зупинилися лише на порівняно давніх працях деяких учених, не лише не зазначивши, як із часом змінювалися їхні погляди внаслідок появи нових джерел та ідей, але навіть не згадавши праць, у яких чимало інших дослідників так чи інакше тор-

калися питань, пов'язаних із цією дискусійною тематикою, вивчення якої і сьогодні не можна вважати повністю завершеним².

Загальні дані. Найбільше уваги всебічному вивченню монет Емінака приділяв лише П.О. Карышковський, завдяки праці якого згодом з'явилися нові ідеї щодо політичного устрою Ольвії та її залежності від скіфських кочовиків. Саме йому належать і перші спеціальні дослідження цих монет, які він детально вивчав і до розгляду яких неодноразово звертався (Карышковский 1959, с. 221, 223, 233; 1960, с. 179—195; 1984, с. 78—89; 1986, с. 103; 1988, с. 49—52). Монети Емінака дійсно вирізняються на тлі численних емісій ольвійських монет, насамперед першим введенням карбування срібних статерів, на відміну від лиття великої кількості бронзових грошових знаків у вигляді фігурки дельфіна та значних за розміром оболов («ассів»), появою оригінальних символів та іменем, тлумачення яких все ще залишається неоднозначним. Хоча нумізматичні і відзначають різні штемпелі їх карбування, вони переважно однотипні за семантикою і написом (Карышковский 1960, с. 181).

² На превеликий жаль, визначний дослідник скіфської культури Д.С. Раевський передчасно пішов із життя, що унеможливило повноцінну дискусію з ним як головним автором останньої статті про Емінака. У ній дослідник запізно відповів критикою на наші критичні зауваження щодо давно опублікованих поглядів на статус Емінака й отождолення фігури грецького Геракла з Гераклом-Таргітаєм (пор.: Карышковский 1960, с. 190—195; Раевский 1977, с. 168—171; Русяева 1979, с. 141, 156; Карышковский 1984, с. 83; Кулланда, Раевский 2004, с. 86—89). Проте, можливо, автор не був обізнаний з іншими нашими працями не лише про культ Геракла в Ольвійському полісі, починаючи з архаїчного часу, але й про детальний аналіз другої версії етнологічної легенди, яку, за твердженням Геродота (IV, 8—10), оповідали понтійські елліни, найімовірніше, ольвіо-політи (Русяева 1990, с. 40—61; Русяева 1991, с. 96—116; Русяева 1992, с. 8—14, 123—127), так само, як і з працями останнього часу багатьох дослідників про Геракла (напр.: Кошеленко 1999, с. 147—160, з літ.) та скіфський протекторат (напр.: Марченко 1993, с. 43—47; Крыжицкий 2002, с. 208—221, з літ.), що дає право не повертатися до розгляду цих питань.

¹ У статті не розглянуто питання, що стосуються суто нумізматичних характеристик монет.

На лицьовому боці монет Емінака зображено на повен зріст у складному ракурсі уклинну постать майже оголеного Геракла: лише задня частина його голови, плечі та спина прикриті лев'ячою шкірою. Герой присів на праве коліно, ліве висунув уперед; правою рукою він згинає лук, а лівою тримає вільний кінець тятиви для закріплення її на його верхній частині. На правому боці монети перед фігурою Геракла, від його схиленої голови до стопи розміщено напис — EMINAKO. На зворотному боці монети у неглибокому вдавленому квадраті викарбовано солярне колесо з чотирма шпичками, прикріпленими до центрального випуклого кільця. У кожному з кутів квадрата представлено чіткі фігурки дельфінів, які ніби пливають один за одним в одному напрямку — зліва направо. Зображення і напис на аверсі, а також колесо на реверсі оточені мініатюрними випуклими круглими перлинками або цятками.

На більш-менш добре збережених монетах видно, що карбувальник намагався ретельно показати характерні риси Геракла: живіт, м'язисті руки і ноги, підкреслюючи його силу. Однак при цьому порушено пропорційність усієї фігури героя: надмірно велика голова з грубо вирізьбленими носом і ротом; стегно правої ноги нібито подовжує лінію живота, закриваючи гомілку та ступню; широкі кисті рук не гармоніюють з діями героя. Певно, перший ольвійський карбувальник ще не володів належною майстерністю у виготовленні таких невеликих монет із мініатюрним зображенням усієї чоловічої постаті в складному ракурсі (пор.: Карышковский

³ Ця монета, за даними П.Й. Каришковського (Карышковский 1984, с. 79), була в приватній колекції у Дніпропетровську і належала до випадкових знахідок 1968 р. під час осінньої оранки поля за 2—3 км на північ від с. Покровка Очаківського р-ну. Відомо, що «шукачі» і колекціонери часто приховували справжнє місцезнаходження античних монет, тому цілком можливо, що згаданий екземпляр насправді було також знайдено на території Ольвії. Давньо-грецьке поселення другої половини VI — першої чверті V ст. до н. е., яке входило до складу Ольвійського поліса архаїчного періоду, розташоване на південно-західній околиці с. Покровка (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 20), однак під час грошового обігу монет Емінака його дальньої хори вже не існувало. Крім того, поблизу цього села не зафіксовано грецьких поселень пізнішого часу. Цікаво, що після поступового відродження сільської округи ольвійські карбовані монети першої половини IV ст. до н. е. знаходили на багатьох поселеннях (Карышковский 1988, с. 55), що не характерно для монет Емінака. Це також може бути одним із непрямих доказів про їх обіг переважно у місті, саме в той період, коли перші поселення майже на півстоліття, починаючи з другої третини V ст. до н. е., припинили своє існування.

1984, с. 79; 1986, с. 103; Русяєва, Русяєва 1997, с. 33—34).

Першу монету цього типу було знайдено в Ольвії у 1869 р. і опубліковано Ф.А. Струве (Struwe 1870, S. 366—368). Протягом понад століття було зібрано 24 монети Емінака (Карышковский 1984, с. 79). За останніми публікаціями відомо про 31 монету Емінака, що зберігаються в різних музеях світу і приватних колекціях (пор.: Карышковский 1984, с. 79, 88—89; Нечитайло 2000, с. 21; Алексеев 2004, с. 75), причому всі вони, за винятком однієї, походять із Ольвії³. Зазначимо, що 16 з них належать невеликому скарбу, знайденому наприкінці XIX ст. у глечики в могилі на ольвійському некрополі (Штерн 1904, с. 54). На жаль, цей скарб не було описано, і невдовзі монети розійшлися по різних колекціях (Карышковский 1960, с. 180).

З усіх монет лише дві виявлено під час розкопок міста: спочатку Західного теменосу (ділянка АГД) 1971 р. (Русяєва 1979, с. 156; Карышковский 1984, с. 78—89; 1988, с. 50), а згодом — житлового будинку на ділянці НГС 1989 р. (Лейпунська, Назарчук 1993, с. 115—118). Останнім часом до наукового обігу введено ще 6 монет Емінака із приватних колекцій (Нечитайло 2000, с. 21; Алексеев 2004, с. 73—75)⁴.

На сьогодні ольвійське походження монет Емінака не викликає жодних сумнівів⁵, тим паче, що в Ольвії було знайдено уламок мірної ойнохої місцевого виробництва з енгліфічним клеймом, виконаним не спеціальним штемпелем, а монетним відбитком із зображенням колеса, оточеним чотирма дельфінами. На думку Ю.Г. Виноградова, яку повністю підтримав П.Й. Каришковський, використання ольвійським агораномом такого клейма є безперечним доказом того, що статери Емінака були полісними монетами (пор.:

⁴ Зважаючи на значне збільшення приватних колекцій нумізматичних матеріалів, зокрема особливий попит на античні монети як у дореволюційну епоху, так і в сучасний період, не можна забувати про наявність вдалих підробок цих оригінальних монет. Зокрема, привертають увагу нещодавно опубліковані три монети, на реверсі яких представлено нову конструкцію колеса, що до цього на жодній із монет Емінака не було зафіксовано (див.: Нечитайло 2000, с. 21; Алексеев 2004, с. 74—75), однак відома в близькому варіанті на монеті з Ніконія, що приписується Скілу (пор.: Загинайло 1993, рис. 95). Через значне територіальне розпорошення монет Емінака (Київ, Одеса, Москва, Санкт-Петербург, Париж, Лондон, Нью-Йорк, Бостон та ін.) жодному з відомих нумізматів не вдалося їх загалом зібрати, порівняти і зробити відповідні аналізи.

⁵ До речі, в закордонній літературі ще в 20—30-х рр. минулого століття монети Емінака відносили до різних держав, переважно Фракії (див. літ.: Карышковский 1960, с. 179—180).

Виноградов 1981, с. 55; Карышковский 1984, с. 82; 1988, с. 50).

Питання хронології монет. Утім, попри численні спроби дослідників, досі не визначено й одноставно не визнано абсолютної дати карбування монет Емінака та часу їх обігу в Ольвійському полісі. П.Й. Карышковський зазначав, що не лише статус Емінака, але й час позначеної його ім'ям емісії стали предметом гострих дискусій: статери датували початком і кінцем V, початком і серединою IV ст. до н. е. (див. з літ.: Карышковский 1960, с. 182—183; 1984, с. 84—85; 1988, с. 50). Так, наприклад, лише А.Н. Зограф датував їх то 475 р. до н. е., то V ст., а насамкінець — другою половиною цього століття (Зограф 1926, с. 150; 1951, с. 125—126; 1955, с. 150).

Кілька різних дат було запропоновано й П.Й. Карышковським, що є безпосереднім свідченням надзвичайно обмеженої джерельної бази для встановлення дійсної дати першої появи срібних статерів Емінака, так само як і решти монетних емісій в Ольвії. Спочатку дослідник датував їх серединою V ст. до н. е. (Карышковский 1959, с. 221, 223, 237; 1960, с. 183). Згодом на основі їх детального порівняльного аналізу з серіями фіванських статерів 446—426 рр. до н. е., монетами правителя міста Китіона на Кіпрі Баалмелека 479—449 рр. до н. е., на яких було зображено подібні фігури Геракла, а також монетами Мелоса, Калхедона і Месембрії з колесом, обрамленим випуклими цятками або штрихами другої половини V ст. до н. е. та ін., він дійшов, здавалося б, достовірного висновку щодо хронології цих ольвійських монет (Карышковский 1960, с. 183—189): «Серебряные статеры эгинской системы, обращавшиеся в Ольвии в течение продолжительного времени, по своей фактуре, техническим признакам, по характеру и стилю помещенных на них изображений, по содержанию и палеографическим признакам надписи ΕΜΙΝΑΚΟ, в которой следует видеть родительный падеж от личного имени Εμίνῆκος, — словом, по всем своим особенностям должны быть отнесены к концу предпоследнего или к началу последнего десятилетия V в. до н. э., т. е. ко времени около 410 г. Таким образом, они следуют за литыми медными монетами с сокращениями личных имен ΠΑΥΣ и ΑΡΙΧ и предшествуют тем литым монетам, на которых выставлено имя города» (Карышковский 1960, с. 189). У методологічному аспекті ця дата видається досконало й логічно визначеною.

Однак після того, як у 1971 р. в одній із ям на ділянці АГД (Західний теменос) було вперше знайдено аналогічну срібну монету в контексті з археологічними матеріалами переважно другої половини VI — третьої чверті V ст. до н. е.,

зокрема уламками іонійської та аттичної кераміки і литими монетами-дельфінами⁶, П.Й. Карышковський значно змінив попереднє датування емісії статерів Емінака, що карбувалися вісьмома штемпелями і на яких простежується певна стилістична еволюція, насамперед на підставі більш критичного ставлення до аналогічних зображень на монетах інших грецьких міст, що можна зрозуміти з його наступних слів: «Последнюю дату (около 410 г. до н. э.) мы пытались обосновать в 1960 г., но трудно признать эту попытку удовлетворительной. Так, колесо на реверсе статеров Эминака вряд ли может быть оторвано от колес на монетах Мелоса или Калхедона, относящихся к третьей четверти V в. до н. э., а фигура Геракла на аверсе этих статеров, безусловно, старше (а не моложе!) фиванских монет с аналогичным сюжетом, которые датируются 446—426 гг. до н. э. Наиболее близкие художественно-стилистические аналогии ольвийскому Гераклу можно отыскать на монетах кипрского города Китион, где Геракл с луком и палицей изображался в годы правления местного династа Баалмелека I (479—449 гг. до н. э.)» (Карышковский 1984, с. 84). Далі автор дійшов остаточного висновку, що емісія Емінака має датуватися приблизно серединою V ст. до н. е. з посиланням на своє перше визначення цієї дати, адже ці статери, безсумнівно, старші за монети Беотії, що достовірно датуються відповідно 460 і 430 рр. до н. е. (Карышковский 1984, с. 85). У наступній за часом статті дослідника статер Емінака було продатовано серединою

⁶ Слід зауважити, що в одній із публікацій помилково зазначено, що на ділянці АГД монету Емінака було знайдено в «золотистому заглибленні» з керамічними матеріалами другої половини VI — першої чверті V, а також IV ст. до н. е. (Лейпунська, Назарчук 1993, с. 117). Насправді в усіх публікаціях йдеться про археологічні матеріали не пізніше першої половини — третьої чверті V ст. до н. е. (пор.: Русаєва 1979, с. 156; Карышковский 1984, с. 78; 1988, с. 50; Куланда, Раевский 2004, с. 80—81), знайдені у зольному, а не «золотистому» заповненні ями. Як-що на початку розкопок на ділянці АГД ще не було впевненості щодо розташування там Західного теменосу з численними святилищами, то нині в цьому вже немає жодних сумнівів. На основі підсумкового дослідження численних ям різних розмірів встановлено, що яма, у верхній дещо порушеній частині якої було знайдено статер Емінака, належала до культових ботросів, у які скидали різні сакральні речі, що вийшли з ужитку. При цьому слід зауважити, що в ньому було знайдено лише уламки посуду, тривалість використання якого не відома. Цілком можливо, що срібну монету було принесено в дарунок одному з божеств у теменосі, найімовірніше, Аполлону, оскільки на ній зображено його символи і він міфологічно пов'язаний із Гераклом.

зазначеного століття (Карышковский 1986, с. 103, рис. 2, 16). Отже, П.Й. Каришковський вже з інших позицій визнав ту ж дату карбування зазначених статерів близько середини V ст. до н. е., яку він уперше запропонував (Карышковский 1959, с. 221, 233).

Проте в завершальній монографії про монети Ольвії учений навів точніші хронологічні межі — 460—440 рр. до н. е. (Карышковский 1988, с. 50), що лише умовно можна вважати серединою V ст. до н. е. Разом із тим у висновках до своєї монографії про монети Ольвії П.Й. Каришковський чомусь зовсім не згадав про статери Емінака, зазначивши лише, що в історії грошового обігу цього поліса є багато прогалин, чимало ланок якої на етапі дослідження встановлено гіпотетично. Ще більш умовними є абсолютні дати багатьох ольвійських монетних емісій, за винятком монет з іменами та зображеннями римських імператорів, золотих статерів і емісії борисфенів на початку останньої чверті IV ст. до н. е., а також карбування монет Фарзоя за часів Нерона (Карышковский 1988, с. 135—136). Судячи з цього, можна припустити, що монети Емінака П.Й. Каришковський не вважав точно датованими.

Ця думка підтверджується й тим, що тією чи іншою мірою їх хронологія дещо змінювалася. Так, інший відомий дослідник монетної справи Ольвії В.О. Анохін розробив власну хронологічну шкалу, за якою статери Емінака належать приблизно 440—430 рр. до н. е., а для одного з них беззастережно наведено навіть абсолютну дату випуску — 440—438 рр. (Анохин 1989, с. 15, 104), що лише частково виходить за хронологічні межі, запропоновані П.Й. Каришковським. В.О. Анохін також припускав, що ольвійський карбувальник копіював тип реверса статерів Фів, на яких представлено подібну фігуру Геракла, але без лев'ячої шкіри (Анохин 1989, с. 15). Набагато більше аналогій із зображенням цього героя, уклінного воїна з луком, а також солярного колеса наведено П.Й. Каришковським (Карышковский 1960, с. 183—188, рис. 1; 1984, рис. 2). Навряд чи правомірно цей відомий нумізмат не вбачав впливу зображень на електрових статерах міста Кизіка, що мали широкий обіг в античних північнопонтійських державах, лише на підставі відсутності подібного зображення ноги, опертої коліном на землю, представленої на монетах Емінака (Карышковский 1960, с. 186). Адже ольвійські майстри не займалися точним копіюванням зображень з іноземних монет, хоча, звісно, вони могли слугувати для них зразком для створення монет свого поліса.

Нова знахідка монети Емінака в 1989 р. під час розкопок житлового будинку в шарі класичного часу не змогла внести якихось суттєво знач-

них й достовірних даних для передатування (пор.: Лейпунская, Назарчук 1991, с. 54; Лейпунська, Назарчук 1993, с. 115 сл.). Монету було виявлено в одному з вузьких отворів для жердин, де не було інших речей, у долівці приміщення, зруйнованого при будівництві споруди наступного будівельного періоду не пізніше першої чверті IV ст. до н. е. Від ранішого приміщення залишилася лише вибірка у вигляді прямокутного в плані «котловану», де виявлено групу кераміки (уламки амфор і чорнолакового посуду) та фрагментовану протому Кори-Персефони (Лейпунська, Назарчук 1993, с. 116—117). Попередньо автори розкопок датували статер не пізніше 425 р. до н. е., що, на їхню думку, збігалося з останньою датою П.Й. Каришковського і Ю.Г. Виноградова (450—440 рр. до н. е.), хоча дещо розширювало можливі хронологічні межі існування карбування (Лейпунская, Назарчук 1991, с. 54).

Пізніше вищезгаданий археологічний комплекс загалом було датовано кінцем VI — першою половиною V ст. до н. е.⁷ (Лейпунська, Назарчук 1993, с. 116). Безпосередній взаємозв'язок монети з цими археологічними матеріалами, хоча вона й не знаходилася разом з ними, все-таки дав підстави припустити, що її випуск і обіг відбувалися у межах першої половини V ст. до н. е. (Лейпунська, Назарчук 1993, с. 116—117). Згодом дослідники цієї монети зазначили, що поява в Ольвії у середині V ст. до н. е. першої серії срібної карбованої монети, мабуть, мала досить серйозні підстави, а хронологічне визначення статерів Емінака (460—440 рр. до н. е.) підтверджує відсутність зв'язку карбування цих монет з афінським впливом, оскільки їх випускали до появи закону Клеарха на початку 40-х рр. V ст. до н. е., за яким заборонявся випуск місцевих срібних монет у полісах Афінського морського союзу (Лейпунська, Назарчук 1993, с. 118).

Хронологію статерів Емінака вивчали й дослідники історії Ольвійського поліса, адже вона давала змогу конкретніше розглянути окремі аспекти його політичного устрою у взаємодії з кочовими скіфами. Першим порушив це питання Ю.Г. Виноградов. Згідно з його оригінальною ідеєю, Ольвія приблизно в другій-третьій чвертях V ст. до н. е. перебувала під протекторатом скіфських царів, отже, випуск статерів Емінака міг тривати ще 10—15 років і їх можна датувати 450—440 рр. або ж третьою чвертю V ст. до н. е. (пор.: Виноградов 1981, с. 55; 1983, с. 404;

⁷ У жодній публікації автори розкопок не датували культурний шар, де було знайдено монету Емінака, лише серединою V ст. до н. е., як це зазначається у статті С.В. Кулланди та Д.С. Раєвського (Кулланда, Раевский 2004, с. 81).

1989, с. 117, 121; Vinogradov 1997, S. 112). Проте такий термін і початок появи монет, що базувалися на більш-менш достовірній хронології царювання Скіла і його смерті, все ж таки повністю не збігаються з датою П.Й. Каришковського, незважаючи на те, що Ю.Г. Виноградов намагався узгодити з ним це питання⁸.

При цьому слід зауважити, що В.О. Анохін не поділяв погляду Ю.Г. Виноградова щодо тривалого випуску монет Емінака лише на підставі їх різних штемпелів (Анохін 1989, с. 16), хоча такої ж точки зору дотримувався і П.Й. Каришковський, за яким їх емісія продовжувалася близько 15—20 років, і вони перебували в обігу протягом тривалого часу (Каришковский 1984, с. 84). У свою чергу, Ю.Г. Виноградов не сприйняв запропоноване Н.О. Лейпунською і В.І. Назарчуком дещо раніше датування цих монет у межах першої половини V ст. до н. е. і не змінив власного погляду на визначену дату приходу до влади Емінака в 450—440 рр. (пор.: Виноградов 1989, с. 120; Vinogradov 1997, S. 98, Anm. 66).

Слушні зауваження з приводу датування монет Емінака зробив С.Д. Крижицький під час критичного розгляду питань щодо скіфського «протекторату» над Ольвією (Крижицький 2002, с. 216—217). Він, зокрема, слушно зазначив, що з огляду на стратиграфічні умови останньої знахідки монети Емінака (Лейпунська, Назарчук 1993, с. 115—117) її навряд чи можна датувати раніше першої чверті IV ст., оскільки вона могла потрапити в отвір від жердини лише після того, як її було викинуто під час перебудови приміщення. Зазначивши, що датування цих монет не має стовідсоткової достовірності, С.Д. Крижицький схильний відносити їх до 40-х рр. або третьої чверті V ст. до н. е. (Крижицький 2002, с. 117).

Розбіжності в хронології монет Емінака, як і його царювання, яке визнається лише деякими дослідниками, певно, не були відомі С.В. Кулланді та Д.С. Раєвському, які датували монети серединою V ст. до н. е., посилаючись на не останнє її визначення П.Й. Каришковським (Каришковский 1988, с. 50) та не цілком відповідне їй Ю.Г. Виноградовим (Виноградов 1989, с. 121) і вважаючи зазначену дату вже визнаною (пор.: Кулланда, Раевский 2004, с. 82, прим. 15). Проте не лише ці дослідники не могли дійти цілко-

витого консенсусу в датуванні монет Емінака: з одного боку, П.Й. Каришковський початок їх карбування відносив до 460 р., а Ю.Г. Виноградов — 450 р., а з іншого — перший із них обмежував його 440 р., а другий не виключав загалом третю чверть V ст. до н. е. Наведені дати не визнаються однозначно й тими вченими, які вивчають монетну справу Ольвії в аспекті її історії та відносин зі скіфами.

Отже, археологічний контекст не став і, ймовірно, не може стати надійним і достовірним критерієм для визначення абсолютної дати початку карбування монет Емінака та терміну їх обігу в Ольвійському полісі, оскільки хронологія археологічних комплексів, що, як правило, складаються з уламків керамічних виробів, може бути лише відносною. До того ж досі неоднозначно датуються амфори та інші категорії посуду в різних центрах їх виготовлення, не приділяється належної уваги визначенню часу їх використання в тому чи іншому місці.

Зважаючи на все вищезазначене, найімовірніше срібні монети Емінака були в обігу приблизно в 460—410 рр. до н. е., поки на зміну їм на ольвійському монетному дворі не було випущено нові емісії карбованих срібних і бронзових монет, а також литих бронзових оболов (пор. Каришковский 1988, с. 52—56; Анохін 1989, с. 22—24, 104). Широке розповсюдження срібних монет сестринського поліса Істрії у Північно-Західному Причорномор'ї було свідченням того, що в Ольвійському полісі теж відчувалася нагальна потреба у власній срібній монеті (Каришковский 1988, с. 49; Лейпунская, Назарчук 1993, с. 118).

Тлумачення напису на монетах. На сьогодні немає ґрунтовних доказів щодо етнічного походження Емінака, яке переважно однобічно встановлюється на основі суфікса -ак його імені. Уже в своїй першій статті П.Й. Каришковський стисло проаналізував головні погляди вітчизняних і закордонних нумізматів стосовно значення загадкового напису EMINAKO на перших срібних монетах Ольвії (див. детальніше: Каришковский 1960, с. 181—182). Розглянемо найцікавіші з них. Так, В. Френер у 1872 р. висунув дві гіпотези: EMINAKO — це географічна назва, подібна до згадуваного Птолемеєм (Ptolem. Geogr. II, 16, 12) EIMINAKION у Південній Далмації, а також на Viminacium у Верхній Мезії; ольвійський напис можна розділити на EMI і NAKO, тобто — EIMINAKO, де останнє слово є початком назви міста, в якому було випущено монети. За П.Й. Каришковським, цю сміливу гіпотезу одразу ж підтримав лише Б.В. фон Кене (Каришковский 1960, с. 181).

Хоча приклади такого типу легенд зафіксовано на монетах античних міст архаїчного часу, нумізмати здебільшого вбачали в цьому написі

⁸ Так, за даними Ю.Г. Виноградова, П.Й. Каришковський спочатку вважав, що статери Емінака слід датувати третьою чвертю V ст. (Vinogradov 1980, S. 77, Anm. 76 = Vinogradov 1997, S. 112, Anm. 76), але вже незабаром більше схилився до 40-х рр. цього століття (Виноградов 1981, с. 53). Проте в своїй останній праці П.Й. Каришковський все-таки датував ці монети в межах 460—440 рр. V ст. до н. е. (Каришковский 1988, с. 50).

власне ім'я за аналогією з відомими на той час іменами на фракійських монетах (Карышковский 1960, с. 181). Загалом на сьогодні таке тлумачення підтримують усі дослідники, які розглядали ці монети.

Крім того, багато вчених вважають ім'я Емінак не грецьким, а скіфським або фракійським лише на підставі вищезгаданого суфікса (пор., наприклад: Minns 1913, р. 487; Карышковский 1960, с. 182, прим. 31; Яйленко 1980, № 69а; Виноградов 1981, с. 57, з літ.; Виноградов 1981а, с. 142; Виноградов 1989, с. 94, прим. 63; Dubois 1996, № 3; Тохтасьев 2002, с. 84). Проте ніхто з них не займався детальним обґрунтуванням того, що таке ім'я може бути лише іранським, а натомість і скіфським, у порівнянні з грецькою просопографією. Останнім часом С.В. Кулланда і Д.С. Раєвський, зазначивши, що етимологізації цього імені немає навіть у фундаментальному компендіумі В.І. Абаєва, спробували етимологізувати його лише з іранської на прикладі наведених вище слів і дійшли таких висновків: нині можна впевнено стверджувати, що ім'я *Εμινάκης* — безперечно, іранське, що засвідчує суфікс *-ак*; воно етимологізується з іранської, *resp.* скіфської і звучало по-скіфськи «*Aminaka*», що, певно, означало «неослабний, незгасимий». Останнє значення, що відновлюється на основі семантики осетинського рефлексу, цікаве з огляду на уявлення, характерні як для іранців загалом, так і скіфів зокрема, про фарн як божественне сяйво царя (Кулланда, Раевский 2004, с. 90—92).

Проте чи насправді таке складне етимологічне пояснення з іранської та осетинської мов ольвійського імені Емінак можна вважати остаточно вирішеним? Адже ніхто належним чином не намагався порівняти його з суто еллінськими словами та їх значеннями, хоча, всупереч прихильникам скіфського походження імені Емінак, неодноразово висловлювалися думки про його належність до еллінського мовного ареалу (Анохин 1989, с. 16; Столба 1991, с. 74—76; Русяева 1992, с. 126; Крыжицкий 2002, с. 217—218)⁹. Безсумнівно, що воно належить до оригінальних, імовірно, простонародних імен з нетиповими словосполученнями, носії яких, певно, були переважно рядовими громадянами, тому вони рідко трапляються в написах.

В імені *ΕΜΙΝΑΚΟΣ* надто прозоро звучать два еллінських слова: *ΕΜΙ* і *ΝΑΚΟΣ* (можливо, в іншому варіанті *ΕΜΙΝ* і *ΑΚΟΣ*). Дієслово *ΕΜΙ* (= *ΕΙΜΙ*) зафіксовано в графіті архаїчного та ранньокласичного часу на Березанському поселенні

та в Ольвії (Яйленко 1980, № 68, 212а; Яйленко 1982, с. 268, 289; Русяева 1992, с. 15—16, рис. 3, 2). Попри критичні зауваження, не слід необґрунтовано відхиляти існування інших аналогічних і близьких за структурою грецьких імен (наприклад, *ΕΙΜΙΝΑ[ΚΟΣ]*, *ΕΜΙ]ΝΑΚΟ[Σ]*, *ΧΙΜΥΝΑΚΗΣ*, *ΕΜΙΛΑΙΝΣ*) в Ольвійському полісі тільки задля того, щоб довести, що Емінак був скіфським царем і лише йому могло належати таке ім'я (пор.: Яйленко 1979, с. 56; Яйленко 1980, с. 79, № 69а; Виноградов 1981, с. 57, прим. 58; 1981а, с. 143; 1988, с. 94, прим. 63; Анохин 1989, с. 16; Русяева 1992, с. 126; Кулланда, Раевский 2004, с. 79—80).

Крім того, слід звернути особливу увагу й на те, що в написах у різних регіонах Еллади також зафіксовано подібні імена, що теж трапляються досить рідко. Серед них відзначимо *ΜΙΝΑΚΟΣ* в Локриді та Афінах, *ΝΑΚΟΣ* в Беотії, *ΚΥΝΑΓΟΣ* в Беотії та Фессалії (A Lexicon of Greec Personal Names 1994, II, р. 315; 2000, IIIВ, р. 251, 286, 296), *ΕΜΙΝΑΤΟΣ* в Фессалії і *ΕΜΙΝΑΥΤΟΣ* в Локриді (Ibid. IIIВ, р. 132) тощо. З наведених імен впливає, що за своєю структурою вони близькі до ольвійських імен, у тому числі й *ΕΜΙΝΑΚΟΣ*.

У цьому аспекті цікаво, що деякі елліни носили просте ім'я *ΝΑΚΟΣ* і похідні від нього, хоча його утворено від аналогічного слова в значенні «шкура», яке лише інколи означало «золоте руно», що, можливо, вказує на його походження від прізвиська. На зображеннях фігури Геракла на ольвійських монетах наявна саме лев'яча шкура, якій карбувальники, очевидно, надавали важливого значення. Чи не було це пов'язано з легендою монети, в якій виразно звучить і *ΝΑΚΟΣ* — «шкура»? Якщо це так, то цілком можливо, що носій імені *ΕΜΙΝΑΚΟΣ* прагнув пов'язати його з образом славнозвісного героя Геракла — на той час сакрального захисника кордонів Ольвійського поліса, одним із атрибутів якого була шкура (Русяева 1992, с. 126).

Питання про ототожнення зображення Геракла. Першість у дослідженні образу Геракла на монетах Емінака у зіставленні не лише з іншими більш-менш подібними його зображеннями, але й міфологічними персонажами з легенд про походження скіфів також належить П.Й. Каришковському (Карышковский 1960, с. 184—195). За оцінкою Д.С. Раєвського, найважливішим досягненням ученого стало тлумачення персонажа, представленого на аверсі, що ввело ці монети в коло важливих джерел зі скіфської історії, оскільки він інтерпретував його в дусі розробленої Б.М. Граковим гіпотези про «скіфського Геракла», пропонуючи розглядати його як центральну фігуру скіфської генеалогічної легенди, батька трьох синів і родоначальника скіфських царів

⁹ Очевидно, ці праці, як і багато інших, не відомі авторам останньої статті про Емінака.

(Herod. IV, 9—10). Зображення виконано за грецькою традицією, що відповідно представляє не скіфа, а славнозвісного еллінського героя, який демонструє своїм синам, як правильно натягувати тятиву на один із його луків (Кулланда, Раевский 2004, с. 82—83).

При цьому слід зауважити, що, на думку П.Й. Каришковського, таке тлумачення насамперед ґрунтується на негрецькому «загадковому» імені Емінак (Каришковский 1984, с. 78). Спираючись переважно на елліно-понтійську легенду про походження скіфів, учений спочатку вбачав у зображенні лучника не просто Геракла, а без пояснень Геракла-Таргітая і Таргітая-Геракла, від якого міг вести свій рід Емінак, якщо він дійсно був скіфським царем, а не магістратом — ольвійським громадянином негрецького походження (Карышковский 1960, с. 192, 194). З часом його погляди дещо змінилися, хоча він продовжував вважати, що на аверсі представлено один із центральних епізодів переказаної Геродотом скіфської етногонічної легенди, але вже не зіставляв Геракла з Таргітаєм¹⁰.

Крім того, П.Й. Каришковський зазначав, що зображення і негрецький характер розміщеного перед Гераклом антропоніма «Емінак» дає змогу погодитися з тим, що носій цього імені був царем або ватажком одного зі скіфських племен (за Ю.Г. Виноградовим, з другої третини V ст. до н. е. вони жили поблизу Ольвії) і очолював Ольвійський поліс (пор.: Виноградов 1983, с. 398—404; Карышковский 1988, с. 49). При цьому

¹⁰ П.Й. Каришковський також зіставляв фігуру укліного Геракла на ольвійських статерах з набагато пізнішим зображенням одного зі скіфських лучників на вазі з кургану Куль-Оба (Карышковский 1960, с. 193; 1988, с. 49), які представляють один і той самий властивий мешканцям Північного Причорномор'я спосіб орудування луком (Кулланда, Раевский 2004, с. 83). При цьому слід зауважити, що лише Є.В. Черненко побачив різницю між ними, на яку дослідники Емінака не звернули жодної уваги. За-значивши, що першим зіставив ці зображення з Гераклом на монетах Фів Д.Н. Анучин, Є.В. Черненко вважав, що П.Й. Каришковський не помітив однієї досить суттєвої різниці в способі натягування тятиви на лук між куль-обським і монетними зображеннями: «Дело в том, что лук и тетива находятся в разных руках. На вазе из Куль-Обы скиф держит лук в левой, а на монетах — наоборот. На куль-обском изображении основное усилие воина направлено на натягивание тетивы (она в правой руке), а лук — зажат в левой руке, усилие по сгибанию лука увеличивается давлением ноги на его одно плечо. На монетах основное усилие сосредоточено не на тетиве, а на сгибании лука. Это подчеркивают наклон фигуры Геракла назад на монете из Фив и напряженные мышцы руки и торса на монете с именем ЕМИНАКО» (Черненко 1981, с. 112). Отже, абсолютної тотожності між грецьким і скіфським способами натягування тятиви на лук не було.

залишається не роз'ясненою інша його теза, що також начебто випливає з висновків Ю.Г. Виноградова, після критичних зауважень якого щодо використання ольвійським гончаром або агораномом срібного статера для клейма на мірній посудині, що, безумовно, вказувало на по-лісний характер таких монет (пор.: Виноградов 1981, с. 55; Карышковский 1988, с. 50), П.Й. Каришковський зазначив: «Это не дает, однако, основания рассматривать Эминака как простого городского магистрата (...) — для любого из них изображение на монетах младшего сына Геракла, от которого, по словам Геродота (IV, 10, 3), «произошли нынешние цари скифов», было бы бессмысленным. Но если признать Эминака одним из скифских царей, то использование его монет для клеймения мерного сосуда неизвестным ольвийским агораномом не оставляет почвы для сомнения в том, что Эминак возглавлял Ольвийский полис» (Карышковский 1988, с. 50 — з посиланням на: Виноградов 1983, с. 403—404)¹¹.

Отже, П.Й. Каришковський ніби забув про власну ідею відносно Емінака — скіфського царя, спираючись уже на погляди Ю.Г. Виноградова, який насправді лише її розвинув: «Так как же мы должны истолковывать тот факт, что неизвестный нам ближе скифский правитель не только поместил на серебре Ольвийского полиса свое имя, но и гордо отчеканил изображение своего предка Таргитая-Геракла — мифологического основателя династии скифских царей? По-видимому, ответ должен быть однозначным: Ольвия этого времени находилась под контролем владык Скифского царства!» (Виноградов 1981, с. 57; 1989, с. 94). В іншому місці стверджувалося, що Емінак, який представив на ольвійському сріблі у вигляді *arme parlante* сюжет з етногонічної і генеалогічної скіфської легенди — Геракла, який натягує лук (Herod. IV, 8—10), близько середини V ст. був скіфським царем або династом, продовжуючи після Скіла контролювати політичне життя Ольвії (Виноградов 1983, с. 403—404).

Проте через деякий час при побудові концепції про скіфський протекторат над Ольвією Ю.Г. Виноградов зазначив, що встановити етнічну належність і політичний статус Емінака важко, а тому, швидше за все, він був таким са-

¹¹ Саме П.Й. Каришковський (хоча спочатку й не зовсім упевнено) висунув ідею про підкорення Ольвії скіфським царем Емінаком (Карышковский 1960, с. 194—195), яку тією чи іншою мірою підтримали і розвинули інші вчені, особливо Ю.Г. Виноградов, що зрештою переконало й автора цієї ідеї, бо він спирався на його дані відносно того, що Емінак очолював Ольвійський поліс (пор.: Карышковский 1984, с. 82—83, з літ.; 1988, с. 50).

ним варварським ставлеником скіфського царя, як і його попередник Аріх, тобто намісником царя Октамада (Виноградов 1989, с. 117, 121). З приводу такої точки зору було висловлено заперечення стосовно того, що такий версії суперечить декор монет, на лицьовому боці яких зображено безумовно царську символіку. Сюжет, що втілює інвеститурний акт, з ім'ям підлеглої царю особи здається абсолютно не сумісним із царською ідеологією давніх іраномовних народів, що змушує у такому контексті відносити цей персонаж до самостійного скіфського царя, що панував над Ольвією (Кулланда, Раевский 2004, с. 89—90). Утім згадані автори, очевидно, не знали про те, що Ю.Г. Виноградов знову змінив свою позицію не лише щодо Емінака, але й характеру скіфського протекторату. Так, стосовно першого, як не дивно, він, спираючись лише на працю П.Й. Карышковського (Карышковский 1988, с. 49—52), тезисно зазначив, що політику Скіла далі провадив його наступник або спадкоємець (Nachfolger) Емінак, який в Ольвії наказав карбувати срібні статери зі своїм ім'ям і *arme parlant* — Геракла, який натягує лук (Vinogradov 1996, S. 430). Крім того, дослідник розробив типологію протекторатів за античної доби (Vinogradov 1996, S. 429—437), серед яких визначено й залежність, згідно з якою скіфські та фракійські царі здійснювали трибутний протекторат над грецькими полісами Північного і Західного Причорномор'я, за яким ті змушені були сплачувати відповідний форос (Vinogradov 1996, S. 429—433)¹².

Усі вищенаведені погляди дослідників, їх певна взаємозалежність та суперечливість засвідчують, що навряд чи на основі хронології перших ольвійських срібних монет, імені та зображення Геракла можна достовірно підтвердити, що Емінак насправді був скіфським царем, який очолював Ольвійський поліс. Зважаючи на це, існують абсолютно протилежні думки. Так, В.О. Анохін не погоджувався з тим, що зображеного на монетах Геракла слід ототожнювати з цим же героєм легенди про походження скіфів, оскільки їй було створено греками, сумнівався в іранській належності імені Емінак, якого вважав епонімним магістратом, а за ім'ям — малоазійським елліном (Анохин 1989, с. 15—17). Цю точку зору підтримав С.Д. Крижицький, який критично оцінює різні погляди на скіфський протекторат Скіла та Емінака і на прикладі найновіших даних у дослідженні Ольвійського поліса

та його сільської округи доводить значне перебільшення залежності Ольвії від скіфських кошовиків незалежно від того, в яких регіонах Причорномор'я їх розміщують дослідники (Крыжицкий, Русяева, Крапивина и др. 1999, с. 94—97; Крыжицкий 2002, с. 208—219).

Отже, Ольвія, що в V ст. до н. е. досягла значного економічного і культурного розквіту завдяки згуртованості громадянської общини, основу якої становили вільні громадяни — елліни за етнічним походженням, і полісним традиціям, підтримувала численні торговельні відносини з багатьма містами античного світу і варварськими племенами, змогла вперше випустити срібні карбовані монети, яких потребував поліс для належного грошового обігу та обміну.

У тому, що це були дійсно полісні монети, ніхто з дослідників не сумнівається. Отже, поєднання на монетах Емінака символіки Аполлона Ієтроса (солярне колесо), Аполлона Дельфінія (дельфіни), який став верховним богом Ольвійського поліса і покровителем аристократичного релігійного союзу мольпів (переважно у другій — третій чвертях V ст. до н. е.) і зображення тісно пов'язаного з Аполлоном Геракла, культ якого було перенесено з Мілета за часів колонізації Нижнього Побужжя (Ehrhardt 1983, S. 180—181), суперечить тому, щоб монети Емінака в будь-якому сенсі відносити до царя Емінака — володаря Скіфії і одночасно Ольвії. У час обігу цих монет Ольвія проводила активну політичну діяльність завдяки айсимнетам мольпів — головним жерцям святилища Аполлона Дельфінія і епонімам, які, за мілетською традицією, щороку підносили своєму богу-покровителю коштовні дари, встановлювали мармурові статуї і стели (Карышковский 1984а, с. 42—51; Русяева 1992, с. 193—195, з літ.). Крім того, Ольвія перебувала в сакральній амфіктіонії із західнопонтійськими містами під егідою Аполлона Ієтроса. Якби такий розвинений поліс насправді був у політичній чи економічній залежності від скіфських царів, а тим паче під їх безпосереднім управлінням, то такий неординарний факт для ранньокласичного часу неодмінно б відзначив Геродот, до того ж розвиток Ольвії пішов би у зовсім іншому напрямі.

Водночас, зважаючи на інші погляди щодо цього питання вчених, які безпосередньо займаються всебічним дослідженням Ольвійського поліса за античної доби, навряд чи правомірно не враховувати їхні гіпотези та міркування і впевнено заявляти, що Емінак був володарем Скіфії і повновладним протектором Ольвії, що нібито вже не потребує подальшого вивчення. Безумовно, під час археологічних розкопок Ольвії та її хори будуть знайдені нові монети Емінака, а ймовірно, і синхронні епіграфічні пам'ятки, що стимулюватимуть новий сплеск дискусії з приводу цих унікальних нумізматичних матеріалів.

¹² Ю.Г. Виноградов не зазначив, чи сприйняв він дещо інший погляд К.К. Марченка про скіфський протекторат над Ольвією і географічний регіон скіфського царства Аріаліфа — Скіла — Октамада, який залишив поза увагою Емінака (Марченко 1993, с. 43—47).

- Алексеев В.П. Новые материалы к изучению культуры античных городов Северного Причерноморья (Тира — Никоний — Ольвия — Херсонес) // ВДИ. — 2004. — № 3. — С. 58—79.
- Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989.
- Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. Проблема политического устройства // ВДИ. — 1981. — № 3. — С. 49—75.
- Виноградов Ю.Г. Варвары в просопографии Ольвии VI—V вв. до н. э. // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации. — Тбилиси, 1981а. — С. 131—148.
- Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1. — С. 366—420.
- Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.: историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.
- Загинайло А.Г. Еще раз о монетах царя Скила // Древнее Причерноморье. Краткие сообщения ОАМ. — Одесса, 1993. — С. 91—95.
- Зограф А.Н. К вопросу об изображении стрельбы из лука на монетах Ольвии и Херсонеса // Сборник статей в честь акад. С.А. Жебелева. — Л., 1926.
- Зограф А.Н. Античные монеты // МИА. — 1951. — № 16. — С. 3—248.
- Зограф А.Н. Денежное обращение и монетное дело Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. — М.; Л., 1955. — С. 148—163.
- Карышковский П.О. Из истории монетного дела и денежного обращения Ольвии в V—III вв. до н. э. // ПИСПАЭ. — М., 1959. — С. 219—237.
- Карышковский П.О. О монетах с надписью ΕΜΙΝΑΚΟ // СА. — 1960. — № 1. — С. 179—195.
- Карышковский П.О. Новые материалы о монетах Эминака // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. — К., 1984. — С. 78—89.
- Карышковский П.О. Ольвийские мольпы // Северное Причерноморье. — К., 1984а. — С. 42—51.
- Карышковский П.О. Монеты Ольвии. — К., 1988.
- Кошеленко Г.А. Боспорский вариант мифа о гибели гигантов // Древности Боспора. — М., 1999. — Т. 2. — С. 147—160.
- Крыжицкий С.Д. Ольвия и скифы в V в. до н. э. К вопросу о скифском «протекторате» // Археологические вести. — СПб., 2002. — № 9. — С. 208—221.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта). — К., 1990.
- Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейтунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.
- Куланда С.В., Раевский Д.С. Эминак в ряду владык Скифии // ВДИ. — 2004. — № 1. — С. 79—95.
- Лейтунская Н.А., Назарчук В.И. Новая находка монеты Эминака в Ольвии // Древнее Причерноморье. II чтения памяти проф. П.О. Карышковского: Тез. докл. юбил. конф. — Одесса, 1991. — С. 54.
- Лейтунська Н.О., Назарчук В.В. Нова знахідка монети Емінака в Ольвії // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 115—120.
- Марченко К.К. К вопросу о протекторате скифов в Северо-Западном Причерноморье V в. до н. э. // Петербургский археологический вестник. — СПб., 1993. — V. 7. — С. 43—47.
- Нечитайло В.В. Каталог античных монет Ольвии (VI в. до н. э. — III в. н. э.). — К., 2000.
- Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского периода. — К., 1979.
- Русяева А.С. Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 40—61.
- Русяева А.С. Понтийская легенда о Геракле: вымысел и реальность // Духовная культура древних обществ. — К., 1991. — С. 96—116.
- Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.
- Русяева А.С., Русяева М.В. Символіка та художні особливості монет Ольвії пізньоархаїчного та класичного часів // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 29—38.
- Тохтасьев С.Р. Из ономастики Северного Причерноморья. X—XVII // Hyperboreus. Studia classica. — Petropoli, 2000. — Vol. 6. — Fasc. 1. — С. 124—156.
- Штерн Э.Р. фон. Археологические новинки (протоколы) // ЗООИД. — 1904. — Т. 25. — С. 46—54.
- Черненко Е.В. Скифские лучники. — К., 1981.
- Яйленко В.П. Граффити Левки, Березани и Ольвии // ВДИ. — 1980. — № 3. — С. 75—116.
- Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982.
- Dubois L. Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont. — Genève, 1996.
- Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien. — Frankfurt am Main; Bern; New York, 1983.
- Struwe Th. Pontische Briefe // Rheinisches Museum für Philologie. Neue Folge. — 1870. — Vol. 25. — S. 306—308.

Vinogradov Ju. Zur Klassifizierung der griechisch-barbarischen. Abhängigkeitsverhältnisse der vorrömischen Zeit im pontischen Raum // Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters. Akten des Internationalen Hellenismus-Kolloquiums 9. — 14. März 1994 in Berlin. — Tübingen, 1996. — S. 427—437.

Vinogradov Ju. G. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. — Mainz am Rhein, 1997.

A.C. Русяева

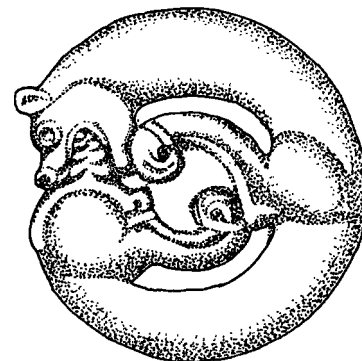
ПОЛИСНЫЕ МОНЕТЫ ОЛЬВИИ С НАДПИСЬЮ EMINAKO: ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Первые чеканные монеты Ольвии с легендой EMINAKO, изображением Геракла на аверсе и символикой Аполлона на реверсе на протяжении длительного времени привлекают к себе внимание не только нумизматов, но также историков и археологов. В статье рассмотрены значительные расхождения в вопросах хронологии монет Эминака, этнического выяснения этого имени и изменения взглядов относительно его статуса и трактовки изображения Геракла в сопоставлении его с главным персонажем понтийско-эллинской легенды о происхождении скифов. Сделан вывод, что исследование личности Эминака в ипостаси владыки Скифии и протектора Ольвии не соответствует ее историческому развитию, а мнение некоторых ученых о том, что этот вопрос полностью решен, нельзя считать правомерным.

A.S. Rusyayeva

COINS OF OLBIA POLIS WITH THE INSCRIPTION EMINAKO: THE MAIN ASPECTS OF INTERPRETATION

The first coined money of Olbia bearing the legend EMINAKO and the depiction of Heracles on the obverse, and the symbols of Apollo on the reverse have been attracting attention not only of numismatists, but also of historians and archaeologists for a long time. The article views wide discrepancy in such issues as the chronology of Eminak's coins, ethnic identity of this name and changes in opinions on its status, as well as changes of interpretation of depiction of Heracles comparing him with the main character of the Pontic-Hellene legend about the Scythian parentage. As a result, the author of the article comes to a conclusion that the view of personality of Eminak as a sovereign of Scythia and a protector of Olbia does not correspond to the historic development, and the opinion of some scholars that this issue is completely solved can not be considered as valid.

М.О. Стрельник, М.А. Хомчик

ГЛИНЯНІ ДИСКИ-ЛИСТИ ДЛЯ ВИПІЧКИ (II тис. до н. е. — I тис. н. е.)

Статтю присвячено характеристиці глиняних дисків (кінця II тис. до н. е. — VII ст. н. е.) зі збірки Національного музею історії України. Значну увагу приділено визначенню функціонального призначення цієї групи ліпного посуду із залученням етнографічних паралелей.

У Національному музеї історії України зберігається цікава та досить численна група експонатів, що протягом тривалого часу залишалася поза увагою дослідників. Це пласкі ліпні глиняні диски, заглажені або залощені з лицьового боку. На зворотному боці виробів часто помітні сліди закопченості, частину предметів оздоблено «орнаментом» у вигляді різних наколів, ямок, пальцевих зачіпок, відбитків нігтя та наскрізних отворів, що утворюють примітивний візерунок або розташовуються безсистемно. Диски побутували на території лісостепової зони України з кінця II тис. до н. е. до VII ст. н. е. Ними користувалися за доби бронзи, вони були неодмінним атрибутом чорноліської, поморської та пізньопоморської культур, набули поширення в скіфській, гетодакійській, лужицькій, зарубинецькій, київській та ранньослов'янських культурах.

Дослідники, як правило, відносять ці диски до категорії кухонного посуду, зрідка зазначаючи, що вони могли використовуватися з ритуальною метою (Пачкова 1990, с. 50). У науковій літературі ці предмети описують під різними назвами, найчастіше як «кришки», «сковорідки» або «цідилки» (Бессонова, Скорый 2001, с. 87—89; Еременко, Щукін 1992, с. 106; Мелюкова 1958, с. 63; Максимов 1972, с. 85). Інколи їх називають «дископодібними покришками-тарілками» (Стародав-не... 1974, с. 25), «круглими, пласкими покришками» (Кухаренко 1969, с. 98), «глиняними посудинами з отворами» (Шрамко 1996, с. 33), «глиняними кружками» (Бессонова, Скорый 2001, с. 89) і навіть «блюдами» (Солтис, Білан 1999, с. 26). Ці назви відбивають неправильну атрибуцію речей, що насправді були звичайними листами для випікання коржів, хліба чи печива. На нашу думку, найбільш прийнятною для цієї групи виробів є назва «диск» (Щербакова 1983, с. 163; Пачкова 1990, с. 53; Баран 1998, с. 168).

Музейна збірка налічує 285 фрагментів глиняних дисків та 5 цілих (відреставрованих) виробів, переданих до музею у складі різних колекцій як «фрагменти глиняного посуду». Майже всі вони, за винятком двох фрагментів, знайдених під час розкопок кургану ранньоскіфського часу в с. Іванковичі, що на Київщині, походять із поселень або городищ. Переважна більшість матеріалу датується VII—VI ст. до н. е. (107 одиниць зберігання) та I ст. до н. е. — I ст. н. е. (178), незначна кількість виробів — добою бронзи (2) та V—VII ст. н. е. (3). Більшість фрагментів було знайдено під час дослідження заповнення господарчих ям та в житлах, часто безпосередньо поблизу вогнищ або печей. На поселеннях та городищах скіфського часу знахідки дисків часто зосереджувалися в кількох певних місцях (інвентарні книги НМІУ археологічних фондів «а», «в» та «БД»).

Нижче наведено опис музейних колекцій, що містили глиняні диски.

Диски епохи бронзи. У фонді «а» зберігаються 2 фрагменти дисків, датованих кінцем II тис. до н. е. Ці вироби походять із розкопок 1927—1931 рр. на о-ві Дубовий, згодом затопленого водами Дніпродзержинського водосховища, що розташовувався вище від сучасного с. Вовніги Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. Обидва диски жовто-сірого кольору, із заглаженим лицьовим боком та незначним потовщенням у центральній частині (товщина 1,1—1,3 см). Один із них (НМІУ, інв. № а201/128) мав діаметр 27—28 см, другий (НМІУ, інв. № а201/129) — 24—25 см (рис. 1, 1, 2).

Диски доби раннього залізного віку. У 1938 р. до музею було передано 7 фрагментів глиняних дисків із заглаженою поверхнею з поселення біля м. Немирів Вінницької обл. (НМІУ, інв. № БД-6763/1-7). Їх було знайдено у 1938 р. під час розкопок експедиції ІА АН СРСР та УРСР під ке-

рівництвом М.І. Артамонова. Діаметр дисків — близько 30 см, товщина — 1,3 см.

У 1939—1940 рр. археологічна експедиція Центрального історичного музею ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом І.В. Фабріціус проводила розкопки Шарпівського городища (с. Пастирське Смілянського р-ну Черкаської обл.), де було виявлено 31 фрагмент глиняних дисків діаметром 18—32 см, завтовшки — 0,7—1,6 см (НМІУ, інв. № БД-6762/1-31). Поверхню 3 фрагментів було залощено, решти — заглажено. Вісім фрагментів мали «орнамент»: наколи на лицьовому та зворотному боках, наскрізні отвори та пальцеві зачіпи.

Аналогічні матеріали було відкрито під час досліджень у 1958—1960 рр. поселення біля с. Івано-Пусте Борщівського р-ну Тернопільської обл. Експедицію було організовано Державним республіканським історичним музеєм, очолювала її О.Д. Ганіна. Усього було виявлено 66 фрагментів дисків, переважно в розкопі № 2 (НМІУ, інв. № БД-6761/1-66). Діаметр дисків коливався у межах від 17 до 30 см, найпоширенішим був діаметр 26—28 см. Товщина дисків становила від 0,4 до 1,8 см і залежала від їх діаметра. Переважна більшість дисків мала потовщену середню частину. Диски було виготовлено досить якісно. У двох випадках вони мали лисковану поверхню, 28 фрагментів були заглажені з обох боків, а 30 — оздоблював «орнамент» у вигляді різних наколів, сітки, відбитків нігтя та наскрізних отворів (рис. 1, 3).

У 1981 р. експедицією Державного історичного музею УРСР на чолі з О.Д. Ганіною під час розкопок поселення біля с. Залісся Борщівського р-ну Тернопільської обл. також було виявлено фрагменти глиняних дисків, один із яких зберігається в НМІУ (НМІУ, інв. № БД-6764). Діаметр диска — 27 см, товщина — 1,3 см. Поверхня лицьового боку заглажена, зворотного — вкрита пальцевими зачіпами, розташованими безсистемно на відстані 1 см від краю виробу.

У 2000 р. до музею надійшли матеріали з поховання № 1, кургану № 1 (VII—VI ст. до н. е.) с. Іванковичі Васильківського р-ну Київської обл. (НМІУ, інв. № БД-6830, 6831), де у 1994 р. працювала археологічна експедиція Центру охорони пам'яток історії, археології та мистецтва Управління культури Київської облдержадміністрації, очолювана О.Б. Солтисом. Поховальний інвентар містив 2 фрагменти ретельно виготовленого глиняного диска діаметром 30 см і завтовшки 1,3 см. Поверхня диска з обох боків була лискованою, а гончарне тісто містило домішки слюди, що робило виріб ще блискучішим. Колір глини червонувато-сірий. Поховання, у якому знайдено диск, було пограбовано ще в давнину, тому всі знахідки розташовувалися в придонно-

му шарі ями на відстані 20 см від її дна. До комплексу входили фрагменти ще 6 посудин з домішками слюди в глині. Крім кераміки, в похованні лежали золоті бляшка і пластина, бісер, дрібні намистини, а також просвердлені черепашки (Солтис, Білан 1999, с. 27).

Диски зарубинецької археологічної культури.

Глиняні диски були досить поширеними знахідками і на пам'ятках зарубинецької археологічної культури. Значна їх кількість (178 штук) походить із поселення I ст. до н. е. — I ст. н. е., розкопаного у 1965—1973 рр. у Києві на Оболоні (колекційні списки: в-4692 (32 одиниць); в-4674 (24); в-4680 (9); в-4690 (16); в-4693 (50); в-4691 (46)). Керувала розкопками співробітник музею Г.М. Шовкопляс, яка передала музею весь комплекс матеріалів із поселення — до найменших фрагментів стінок посуду. Завдяки цьому вдалося відібрати фрагменти середньої частини дисків, майже відсутніх в інших колекціях. Можливо, саме цим пояснюється і велика загальна кількість цього посуду, який в інших населених пунктах міг

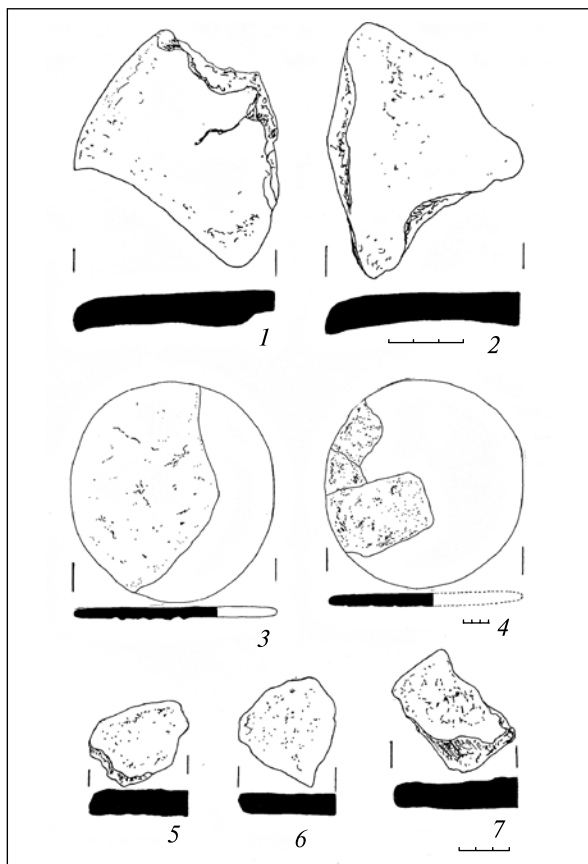

Рис. 1. Глиняні диски II тис. до н. е. — VII ст. н. е.: 1, 2 — острів Дубовий, с. Вовніги Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. (II тис. до н. е.); 3 — с. Івано-Пусте, Борщівського р-ну Тернопільської обл. (VI ст. до н. е.); 4 — Київ, Оболонь (I ст. до н. е. — I ст. н. е.); 5 — с. Пенівка Чигиринського р-ну Черкаської обл. (V—VII ст.); 6 — с. Опішня Полтавської обл. (V—VII ст.); 7 — Чернівці (V—VII ст.)

просто залишитися без належної уваги (Шовкопляс, Терпиловський 2002, с. 246—247; Шовкопляс, Терпиловський 2003, с. 178—190).

Діаметр дисків коливався у межах 17—32 см, найпоширенішим був діаметр 25—26 см; товщина — 0,7—1,7 см. Усі вироби мають більш товсту середню частину і тонший край. Майже всі вони не орнаментовані. «Орнамент» у вигляді насічок, наколів або пальцевих защипів мали лише 12 фрагментів. Колір глини — світло-коричневий або червонувато-сірий. Поверхня з лицьового боку, як правило, заглажена, на зворотному — шерехата. Диски було знайдено майже в усіх житлах і в більшості господарчих ям (рис. 1, 4).

Диски V—VII ст. н. е. Музейна збірка містить лише 3 фрагменти глиняних дисків, датованих V—VII ст. н. е. (рис. 1, 5—7). У 1948 р. в інвентарній книзі музею було зафіксовано фрагмент диска діаметром 31 см і завтовшки 1—1,4 см із с. Пеньківка Чигиринського р-ну Черкаської обл. Диск було виготовлено з червонувато-сірої глини. Гончарне тісто містило домішки піску, слюди та товченої черепашки. Поверхня виробу з обох боків не рівна. Ще один фрагмент дис-

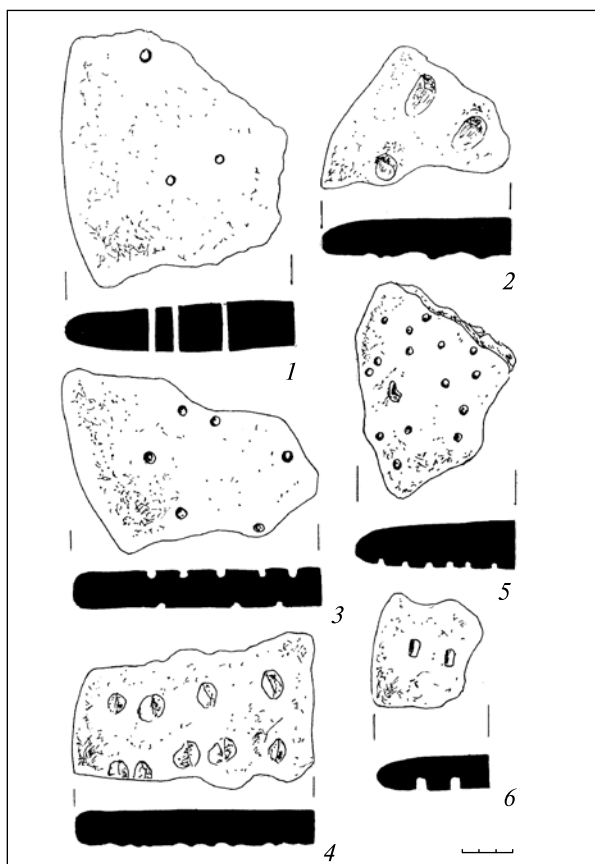

Рис. 2. Технологічні «орнаменти» на глиняних дисках: 1 — с. Івано-Пусте, Борщівського р-ну Тернопільської обл. (VI ст. до н. е.); 2, 3 — с. Пастирське Смілянського р-ну Черкаської обл. (VII—VI ст. до н. е.); 4 — с. Залісся Борщівського р-ну Тернопільської обл. (VII—VI ст. до н. е.); 5, 6 — Київ, Оболонь (I ст. до н. е. — I ст. н. е.)

ка діаметром 27 см і завтовшки 1,4 см було знайдено під час археологічної розвідки співробітників музею у с. Опішня Полтавської обл. у 1940 р. Він також мав нерівну поверхню. Глина була світло-коричневого кольору і містила домішки кварцевого піску та шамоту. У 1957 р. Б.О. Тимошук передав до музею фрагмент диска з дуже нерівною поверхнею, що походив із археологічної розвідки Чернівецького краєзнавчого музею у м. Чернівці, в урочищі Роша. Діаметр диска становив близько 29 см, а його товщина коливалася в межах 1—1,4 см. Колір глини — червонувато-сірий, випал — нерівномірний.

Слід зауважити, що за ранньої залізної доби диски виготовляли ретельніше. Всі вони мають рівну поверхню, здебільшого заглажену або лисковану, а також правильну округлу форму. Глина сіруватої, часто світло-жовтої чи коричневого кольору. Гончарне тісто містило рослинні домішки, дрібний пісок, шамот, інколи слюду. На зворотному боці майже половини дисків зафіксовано «орнамент».

Зарубинецькі гончарі ліпили свої диски з більш грубого тіста з домішками рослинного характеру, крупного шамоту, річкового піску, товченого каменю, слюди. Проте трапляються і вироби з добре відмученої глини з домішками дрібного шамоту та піску. Колір глини — від світло-жовтого до червоно- та буро-коричневого. Поверхня — від добре заглаженої до шерехатої, горбкуватої. Край — нерівний, «орнаментовано» приблизно четверту частину від загальної кількості предметів. Подібні характеристики мають і диски V—VII ст. Випалювали диски на відкритих вогнищах, що засвідчує дво- або тришаровий злам черепка. Найчастіше їх робили з тієї самої глини, що й інший посуд.

Надзвичайно цікавим є «орнамент», що здебільшого розташовувався на зворотному боці виробів, у той час як лицьовий бік намагалися зробити якомога рівнішим (рис. 2). Цей «орнамент» мав не декоративну, а суто технологічну функцію. Шерехата поверхня, защипи, наколи, наскрізні отвори створювали кращі умови для більш швидкого прогрівання диска й підготовки його до роботи. На «орнаментованих» дисках випічка менше пригорала і швидше випікалася.

Підтвердженням нашої гіпотези можуть бути результати проведеного нами наукового експерименту, під час якого диски з технологічним «орнаментом», виготовлені за давніми зразками, у звичайній печі нагрілися швидше, ніж неорнаментовані.

З етнографічних джерел відомо, що диски ніколи не мастили олією. Тісто клали на добре розігрітий диск-лист, притрусивши його перед тим борошном. Потім його ставили на черинь вогнища або вже витоленої печі (Бломквист 1956, с. 262).

Життя наших пращурів було суворо регламентованим і його неможливо уявити без різноманітних язичницьких свят та обрядів. У давнину найшанованішими на території лісостепової зони України були божества, пов'язані з культом родючості. Саме на їх честь влаштовувалися свята, що майже завжди супроводжувалися випіканням і ритуальним вживанням та принесенням у жертву культових коржів, печива, хліба.

Випічка хліба з ритуальною метою завжди була пов'язана з ідеєю виникнення, зародження, початку створення чогось нового (Байбурин 1977, с. 129—130), наприклад: початок нового року, прихід весни, визрівання врожаю, весілля, народження дитини, смерть людини (як початок нового, потойбічного, життя), будівництво нової хати тощо. Осетини, яких вважають далекими нащадками скіфів, навіть святкували особливе свято — День хліба, присвячене початку польових робіт. На святковому столі ставили вертикально три спечених пирога, що символізували Бога, сонце та землю (Уарзиати 1995, с. 121). Випікали й обрядове печиво у вигляді круглих коржиків що символізували сонце (їх ще називали «сонячним вогнем»), а також фігурок людей та тварин. Для приготування такого печива місили особливе тісто з просяного борошна, в яке додавали трохи підсмаженого зерна. Саме такий склад мав просяний коржик VI ст. до н. е., знайдений на Пастирському городищі (Петров 1948, с. 81). Домашнє вогнище і піч вважалися в осетинів найсвятішими місцями в оселі, вони були осередками культу предків, основою сімейного добробуту. З культом домашнього вогнища могли пов'язуватися й диски для випічки (Рыбаков 1981, с. 262).

Дуже популярною була різноманітна святкова випічка й в українських селах. Давня язичницька традиція протягом століть пристосовувалася до християнського календаря, а різні види печива стали регламентуватися місцевими звичаями. Так, на Середохрестя (середина четвертого тижня Великого посту) пекли обрядове печиво у формі круглих коржиків та хрестів. Їх їли самі, а також давали худобі. Вони повинні були додати сили орачу, коням та волам перед початком сівби (Соколова 1979, с. 94). Коли помирала маленька дитина, пекли печиво у вигляді пташки — «голубка». Під час похорону таких «голубків» роздавали дітям (Говорун 2001, с. 114).

Печиво могло бути як прісним, так і солодким. Із сивої давнини дійшов до нас рецепт солодкого печива — медівника. Мед доводили до кипіння, додавали борошно (пшеничне, житнє, просяне). На одну частину меду брали приблизно дві частини борошна й місили доти, доки тісто не ставало м'яким. Із тіста ліпили фігурки людей чи тварин. Випікали медівники на посипаних борошном сухих

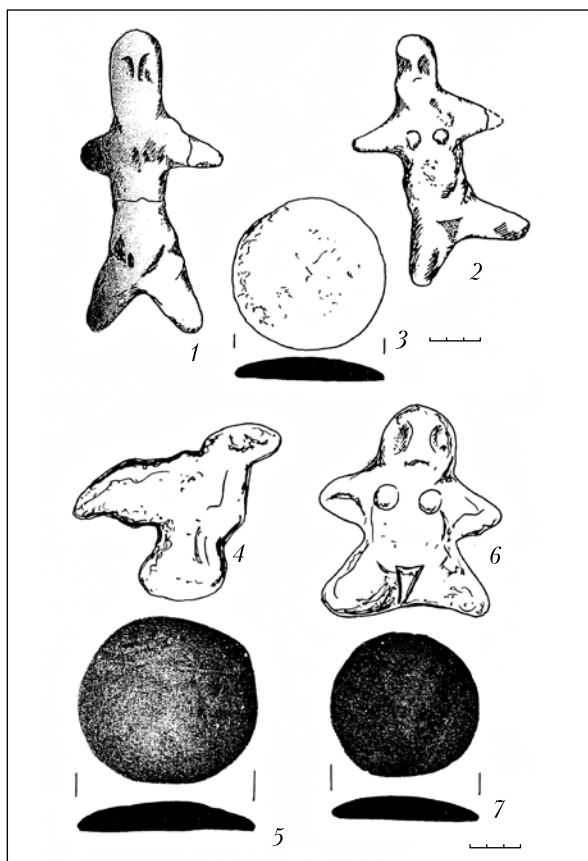

Рис. 3. Фігурки глиняні та випечені на дисках із тіста: 1—3 — Більське городище (VII—III ст. до н. е.); 4—7 — сучасна випічка, одержана під час експерименту

листах у гарячій печі (Артюх 1993, с. 91). Медівники роздавали дітям-посівальникам і щедрувальникам на Новий рік, колядникам на Різдво, ними повитуха пригощала своїх «онуків», ними ж обдаровували своїх хрещеників хрещені батьки. Медівники довго не псувалися, могли зберігатися роками, і за повір'ями приносили в дім щастя. За давнім кельтським звичаєм у Британії й нині на Різдво спеціально випікають круглі булочки, які зберігають протягом року, вірячи, що вони захистять житло від вогню, хвороб та нечисті (Гершкович 2004, с. 105).

Можливо, саме на основі меду пекли культове печиво на глиняних дисках. Зовнішній вигляд такого печива міг бути аналогічним вигляду численних глиняних хлібців та статуеток, відомих із археологічних розкопок (Гершкович 2004, с. 105). Часто в гончарне тісто, з якого їх було виготовлено, додавали зерно (Шрамко 1987, с. 137). І глиняні, й випечені з тіста фігурки приносили в жертву богу родючості, часто вони були його уособленням, тому вживання печива могло символізувати єднання з вищою силою.

Продовженням нашого експерименту стало випікання подібного печива на дисках. За вищезазначеним рецептом було приготовано тісто й зліплено фігурки за зразками глиняних жіночих фігурок (рис. 3, 1, 2), пташок та хлібців (рис. 3,

3) із Більського городища (VII—III ст. до н. е.) (Шрамко 1996, с. 81, рис. VII, 2, 3; НМІУ, інв. № Б-7270-7271). Приблизно через 10 хвилин печиво було готове (рис. 3, 4—7). Вироби виявилися непоганими на смак і придатними до тривалого зберігання (принаймні за 3 роки після експерименту вони не втратили своїх смакових якостей). Отже, експеримент дав змогу виявити кілька важливих доказів на користь широкого використання дисків у давнину: усі диски швидко прогрівалися (5—10 хвилин); «орнаментовані» вироби нагрівалися швидше; на посипаному борошном листі тісто не пригорало й ви-пікалося рівномірно; весь процес випічки займав мало часу; після використання диск можна було не мити, достатньо було змести рештки борошна; можливість досить тривалого зберігання готових виробів.

Не виключено, що і самі предмети, на яких випікали культове печиво (глиняні диски-листи), також набували певної святості. До цих речей ставилися з пошаною, вони навіть супроводжували померлих на «той світ». Поступово, протягом століть, у людей змінилося ставлення до самого процесу випікання. Зі справи ритуальної він став звичайним побутовим явищем. Уже в зарубинецьку добу (II ст. до н. е. — II ст. н. е.) печиво виготовляли в кожній хаті, кожна господиня мала по кілька глиняних дисків, а їх виготовленню вже не надавали такого значення, як раніше. Вироби стали грубішими, рідше використовувався технологічний «орнамент», і на початку VIII ст. глиняні диски вийшли з ужитку, поступившись місцем спочатку глиняним скоровідкам із невеликим бортиком (Седов 1982, с. 238) а згодом — металевим листам.

Артюх Л. Українська кухня // Українська минувшина. — К., 1993. — С. 79—109.

Баран В.Д. Давні слов'яни. — К., 1998.

Байбурун А.К. Восточнославянские гадания, связанные с выбором места для нового жилища // Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. — Л., 1977. — С. 123—131.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. — Киев; Краков, 2001.

Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов // Восточнославянский этнографический сборник. — М., 1956. — С. 3—461.

Гершкович Я.П. Феномен зольников белогрудовского типа // Российская археология. — 2004. — № 4. — С. 104—113.

Говорун С. Стінянські «колачі». За матеріалами фольклорно і етнографічної експедиції в с. Стіна Томашівського р-ну Вінницької обл. // Народна творчість та етнографія. — 2001. — № 1. — С. 110—118.

Еременко В.Е., Щукін М.Б. Кимвры, тевтоны, кельто-скифы и некоторые вопросы хронологии рубежа среднего и позднего латена // Проблемы хронологии эпохи латена и римского времени. — СПб., 1992. — С. 80—115.

Кухаренко Ю.В. Археология Польши. — М., 1969.

Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972.

Мелюкова А.И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья // МИА. — М., 1958.

Пачкова С.П. Керамика // Славяне юго-восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 49—72.

Петров В.П. Харчові рештки з Пастирського городища // Археологія. — 1948. — № 2. — С. 79—86.

Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1981.

Седов В.В. Восточные славяне в VI—XII вв. // Археология СССР. — М., 1982.

Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. — М., 1979.

Солтис О.Б., Білан Ю.О. Дослідження кургану ранньоскіфського часу на Київщині // Археологічний літопис Лівобережної України. — К., 1999. — № 2. — С. 26—27.

Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. — К., 1974.

Уарзиати В. Праздничный мир осетин. — Владикавказ, 1995.

Шовкопляс Г.М., Терпиловський Р.В. Кераміка рубежу нашої ери з поселення Оболонь (попередні спостереження) // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 246—247.

Шовкопляс Г.М., Терпиловський Р.В. Кераміка рубежу нашої ери з поселення Оболонь у Києві // Старожитності першого тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 178—190.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.

Шрамко Б.А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 67—87.

Шрамко Б.А. Раскопки В.А. Городцова на Бельском городище в 1906 году (По материалам коллекции ГИМ) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 29—54.

Щербакова Т.А. Раскопки поселения позднеримского времени у с. Чишмикиой // Археологические исследования в Молдавии в 1979—1980 гг. — Кишинев, 1983. — С. 151—171.

Одержано 22.06.2006

ГЛИНЯНЫЕ ДИСКИ-ПРОТИВНИ ДЛЯ ВЫПЕЧКИ (II тыс. до н. э. — VII в. н. э.)

Статья посвящена анализу глиняных лепных дисков (II тыс. до н. э. — VII в. н. э.) из собрания Национального музея истории Украины. Охарактеризованы изделия, присущие различным археологическим культурам. Значительное внимание уделено функциональному назначению глиняных дисков, которые применялись как обычные противни для выпечки. С этой точки зрения по-новому рассмотрен орнамент на обратной стороне дисков, который предназначался для быстрого прогрева противня и был сугубо «технологическим». Интерес также представляют результаты научного эксперимента, в ходе которого авторами статьи на специально изготовленных по древним образцам дисках-противнях по старинному рецепту было выпечено печенье.

М.О. Strelnyk, М.А. Khomchik

CLAY DISCS-SHEETS FOR BAKING (2nd millennium BC — 7th c. AD.).

The article is devoted to the analysis of clay hand-made discs (2nd millennium BC — 7th c. AD.) from the collection of National Museum of History of Ukraine. The characteristics of the wares typical for different archaeological cultures is given, high emphasis is placed on the functional purpose of these items used as usual baking sheets. From this point of view the ornament on the underside of discs which served for faster warming the sheet and which was exceptionally “technological” is studied anew. Interesting are also the results of the scientific experiment performed by the authors of the article. The experiment included baking the pastry according to ancient receipt on the discs-sheets made after the ancient patterns.

О.П. Орлик

ПОСЕЛЕННЯ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ ЛЮБОМИРКА-1 У ВЕРХІВ'І р. ТЯСМИН

Опубліковано знахідки скіфського часу, виявлені біля с. Любомирка, що на Кіровоградщині, які засвідчують існування тут поселення VI ст. до н. е.

У 1979 р. біля с. Любомирка Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. місцевим краєзнавцем І.Д. Петренком на значній площі було виявлено скупчення кераміки скіфського часу. В 1987 р. з нагоди підготовки тому Зводу пам'яток історії та культури Кіровоградської обл. територію пам'ятки оглянули С.С. Бессонова — керівник Південного загону Кіровоградської експедиції ІА АН УРСР та О.П. Орлик — науковий співробітник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Результати огляду підтвердили існування на зазначеній площі поселення скіфського часу (поселення № 6 за звітом). Зокрема, виразно простежувалися дві низки плям золистого ґрунту. В 2005 р. автором було зроблено схематичний план території пам'ятки, зібрано підйомний матеріал, що дає змогу більш точно визначити час функціонування поселення.

Поселення розташоване на вершині неширокого мисоподібного плато, що плавно понижується на захід, південь і схід. З півночі та сходу

територія поселення обмежена глибокою балкою (перепад висот 35—83 м), що є частиною Матвійівського лісу. За 0,5 км на захід від поселення в пологій балці розташоване с. Любомирка (рис. 1). У верхів'ї балки, напроти поселення, бере початок безіменний струмок, який за 7 км на південь зливається з р. Тясмин. Загальна площа поселення становить близько 10 га. В напрямку південь—північ його перетинає лісосмуга, поблизу якої прокладено ґрунтову дорогу. Більша частина поселення на захід від лісосмуги площею 300 × 250 м розорюється. Тут виявлено 8 золистих плям діаметром 15—20 м, заввишки від 0,2—0,3 до 1 м, розташованих на відстані 50—60 м одна від одної. Плями утворюють у плані майже прямий кут, одна зі сторін якого орієнтована довгою віссю із заходу на схід (6 плям у 1 і 2 ряди), а друга — з півночі на південь (3 плями разом із кутовою плямою). Вони чітко простежуються на оранці завдяки вмісту попелу і глини. Саме у межах плям і навколо них зібрано більшість знахідок. Окремі знахідки — 5 фрагментів невиразної ліпної кераміки — виявлено на

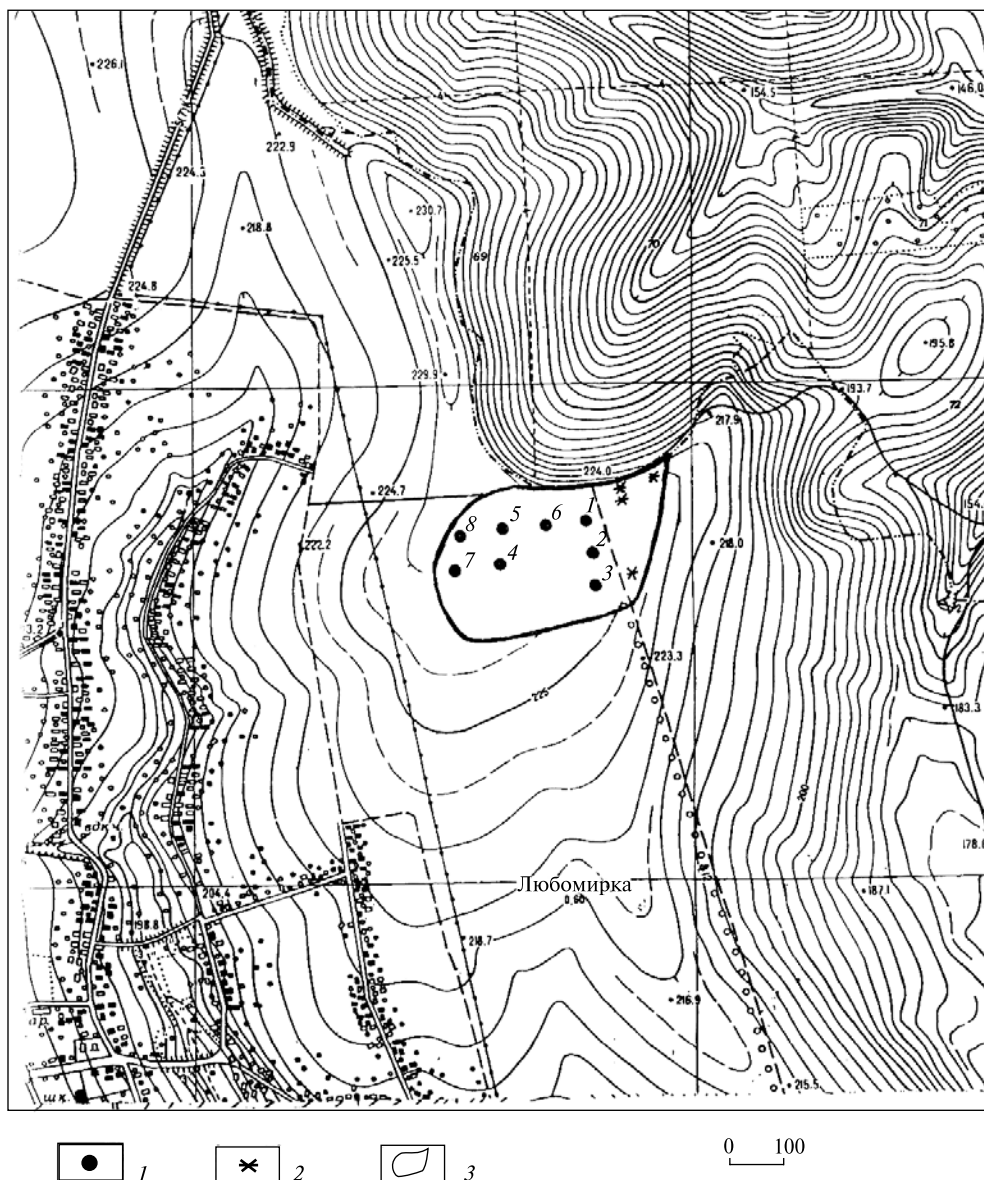

Рис. 1. Схематичний план поселення Любомирка-1: 1 — золисті плями; 2 — окремі знахідки в східній частині поселення

схід від лісосмуги на мисоподібній ділянці 200×120 м, що прилягає до балки, і, мабуть, також становила частину поселення. Поверхня тут задернована, знахідки зібрано на ґрунтовій дорозі та в стінках розмивів вздовж краю балки.

Концентрація та різноманітність підйомного матеріалу на поверхні золистих плям дає змогу вважати їх рештками жител. Траплялися шматки обпаленої глини з відбитками жердин (12 шматків). На більшості з уламків одна зі сторін заглажена. Переважну частину знахідок становили фрагменти ліпного посуду, також було виявлено кістки тварин, кілька кам'яних знарядь, глиняне прясельце, поодинокі уламки античних амфор. Усього на території поселення знайдено близько 400 фрагментів ліпного посуду чорного, сірого, бежевого та коричневого кольорів із за-

гладженою та шерехатою поверхнею. Уламки переважно невеликого розміру, нерідко оббиті й подрпані, оскільки культурний шар розорюється вже не одне десятиріччя. 54 фрагменти (13,5 % загальної кількості черепків) покриті чорним, сірим, бурим лискуванням — одно- або двобічним, не завжди якісним, у деяких випадках воно лише частково покриває поверхню уламків. Окремі екземпляри покриті з одного боку ангобом сірого або коричневого кольору. Глина має домішки дрібнозернистого або крупнозернистого піску, у 4 фрагментах спостерігались вкраплення склоподібних кульок — ошлакованого піску.

Посуд репрезентовано різними типами. Основну його частину становлять фрагменти *горщиків*. Вінця здебільшого відламані на відстані 1,5—2,5 см від краю, тому не завжди можна з

упевненістю визначити тип горщика. Проте можна зробити висновок, що переважали вінця слабопрофільованих горщиків і посуду типу банок. Це підтверджують фрагменти вінець більшого розміру й стінки, прикрашені орнаментованими валиками в середній частині тулубів (рис. 2, 1, 2, 11), що були характерними для горщиків жаботинського етапу, але побутували й пізніше — у VII—VI ст. до н. е. (Ильинская 1975, с. 144).

За типом орнаментування 23 фрагменти вінець горщиків можна поділити таким чином. Більшість фрагментів (10 одиниць) прикрашено біля краю валиком, орнаментованим вдавненнями пальця у поєднанні з проколами, що проходять вище від валика (6 екз.), або проколами чи наколами іззовні, що проходять скрізь нього (4 екз.) (рис. 2, 1, 2, 4—6). Серед них виділено 3 великі товстостінні посудини: одна баночна (рис. 2, 1) і дві (рис. 2, 2, 4) — слабопрофільовані.

Три фрагменти вінець тонкостінних горщиків мали лише тонкі валики, без проколів або наколів, два з яких мають майже прямі краї (рис. 2, 4a), а один належав горщику з дугоподібною у розрізі шийкою (рис. 2, 3). Профільовані горщики не характерні для цього поселення. Лише 1 фрагмент вінець слабопрофільованого тонкостінного горщика мав пальцеві защіпи по краю (рис. 2, 10). Один слабопрофільований фрагмент мав лише наскрізні проколи по краю вінець (рис. 2, 7), решта уламків вінець (8 екз.) були не орнаментованими. Серед них 1 фрагмент мав дугоподібну шийку (рис. 2, 8), два — плоско зрізаний верхній край (рис. 2, 9).

Денця горщиків репрезентовано двома різновидами: одні належали посудинам, що поступово розширювалися доверху, тобто мали округлий тулуб (рис. 2, 12), а решта мала розширений у верхній частині тулуб, що звужувався донизу (рис. 2, 13). Діаметр одного з таких денця — 7 см.

Корчаги репрезентовано лише уламками стінок, за якими не можна визначити їх форму, та одним наліпом від тулуба (рис. 3, 1). Поверхню наліпу ретельно заглажено і частково покрито лискуванням. У перетині він наближається до трикутника, закінчується двома конічними виступами (один частково відламаний). Поверхня наліпу, що прилягала до корчаги, майже рівна. Швидше за все, наліп було прикріплено до верхньої частини тулуба біконічної або округло-біконічної форми. «Дворогі (з'єднані)» наліпи зрідка трапляються на корчагах та мисках Жаботинського поселення в комплексах VIII—VII ст. до н. е. *. Великий корчазі належав фрагмент стінки у вигляді прямокутника розмірами 2 × 2 см із заглаженими злами, на якому збереглася частина прокресленого орнамен-

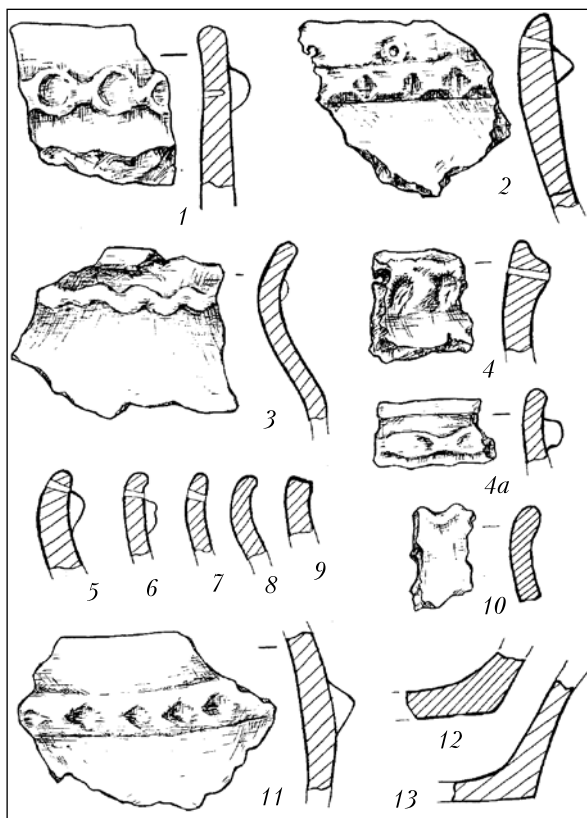

Рис. 2. Уламки ліпних горщиків

ту з двох з'єднаних верхівками ромбів або прямокутників (рис. 3, 8). Черепок має товщину 1 см, чорний, твердий, із включеннями дрібних кварцових частинок та блискіток. Поверхня бурого кольору, без лощення. Подібна орнаментування трапляється на корчагах або великих кубках жаботинського етапу ранньоскіфського періоду (Ковпаненко 1981, рис. 21, 6; Дараган 2003, рис. 1; 6). Корчагам великих розмірів належали також 2 фрагменти стінок: один із якісним двобічним чорним лискуванням 0,7—0,9 см завтовшки, другий — вкритий іззовні чорним тьманим лискуванням, а зсередини — світло-сірою обмазкою з лускованою поверхнею. Денця корчаг не вдалося виділити.

Типи **мисок** можна визначити за 9 уламками профільних частин: 3 денця і 6 вінець. Усі вінця близькі за типом і належали мискам лійкоподібної форми з горизонтально зрізаним, дещо увігнутим усередину краєм (рис. 3, 10—12). Один із фрагментів належав великій мисці зі стінками завтовшки 1 см (рис. 3, 10). Усю поверхню покрито ретельним чорним лискуванням. Мисці такого типу міг належати фрагмент плоского заглаженого денця з рештками стінок, що відходять від нього під кутом 45°. Внутрішній бік

* Висловлюємо подяку М.М. Дараган за надану інформацію.

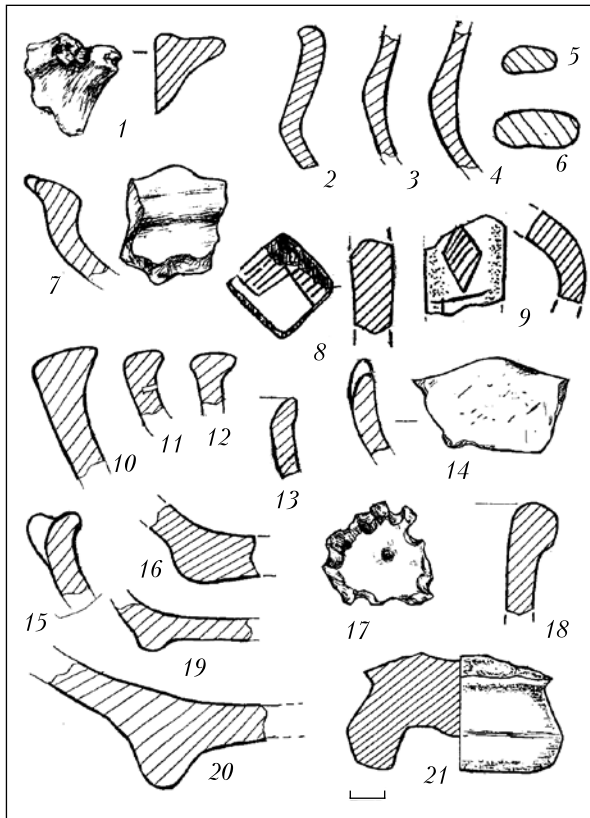

Рис. 3. Знахідки ліпного та гончарного посуду: 1—8 — фрагменти корчаг; 2—6, 9, 13 — уламки черпаків або келихів; 10—12, 14—16, 19, 20 — уламки мисок; 17 — фрагмент цідилки; 18, 21 — фрагменти амфор

стінок, а також денце по краях ретельно залісковано, глина на зламі чорного кольору (рис. 3, 16). Інший фрагмент належав мисці значно менших розмірів (рис. 3, 11). Під краєм зсередини накол. Внутрішня поверхня покрита чорним лискуванням, зовнішня — чорного кольору, ретельно заглажена. Три фрагменти лискованих країв мисок, також лійкоподібних, прикрашено рельєфними виступами. Один із них належав мисці, покритій двобічним чорним лискуванням, з відігнутим під кутом бортиком завширшки 1,5 см, від якого відходить пелюсткоподібний наліп (рис. 3, 7). Інший має такий самий виступ вздовж краю (рис. 3, 14). Ще один фрагмент має ззовні невеликий горизонтальний наліп півовальної форми (рис. 3, 15). Миска належала денця з кільцевими піддонами різної висоти, одне з яких діаметром 16 см, висотою піддона 1,2 см (рис. 3, 20) мало світло-чорну, ретельно заглажену внутрішню поверхню і сіро-бежеву, з грубим лискуванням зовнішню.

До **черпаків** та **келихів** можна віднести 7 або 8 фрагментів. Це насамперед 2 фрагменти стінок черпаків із округло-біконічним тулубом і конічним, майже прямим, горлом (рис. 3, 3, 4). У першому випадку поверхню покрито ретельним чорним лискуванням із внутрішнього боку і

сірим — із зовнішнього, а в другому — лише ретельно заглажено. Аналогічній посудині належав фрагмент верхньої частини черпака з плавно відігнутим краєм (рис. 3, 2), заглаженою поверхнею ззовні темно-сірого кольору, зсередини — чорного. До вінець черпаків із високим горлом або кубків можна віднести також невеликий фрагмент із трохи відігнутим і загостреним краєм, вкритий із двох сторін сірим лискуванням (рис. 3, 13). Усі 4 фрагменти ручок мають у перетині овальну форму. Одна з них завширшки 2,3 см і завтовшки 0,8 см (рис. 3, 9). Глина чорна з численними дрібними блискітками. На зовнішній поверхні прокреслено ромб зі скісною штриховкою, нижче — початок прямокутної фігури або випадкові подряпини. Подібні орнаменти на ручках черпаків трапляються в комплексах жаботинського етапу, а також VII — початку VI ст. до н. е. Другий фрагмент ручки рожево-бежевого кольору 2,6 см завширшки і 1 см завтовшки належав масивному черпаку (рис. 3, 6). Найменшу ручку завтовшки 0,7 см і завдовжки 1,6 см покрито темно-сірим лискуванням (рис. 3, 5).

Амфори репрезентовано лише 14 фрагментами: 1 уламок горла, 1 — ніжки та 12 — стінок. Фрагмент горла світло-коричневого кольору, глина цупка, без помітних домішок. Вінець округлі в перетині, дещо сплюснені донизу (рис. 3, 18). Не виключено, що цей фрагмент належав хіоській амфорі з лійкоподібним горлом типу II, окремі варіанти яких датують третьою чвертю VI ст. до н. е., в той час як інші побутовали до кінця VI і навіть початку V ст. до н. е. (Монахов 2003, табл. 3, 1, 4, с. 15—16). Ніжка належала протофасоській амфорі теракотово-коричневого кольору з домішками подрібнених черепашок та блискітками слюди. Вона мала піддон зрізано-конічної форми діаметром 6,5 см, заввишки 2,6 см (рис. 3, 21). За своїми пропорціями ніжка займає проміжне місце між екземплярами VI та першої половини V ст. до н. е., а також нагадує зразки кінця VI — початку V ст. до н. е. (Монахов 1999, табл. 6, 3, 4; 16, 7; 2003, табл. 23, 3, с. 39). Два фрагменти стінок покрито із зовнішнього боку ангобом бежево-сірого та сірого кольорів. Один із фрагментів є сколом внутрішньої частини горла амфори діаметром 7—7,5 см. Злам на іншому фрагменті видовженої форми затерто ще в давнину. Можливо, його використовували для обробки поверхні керамічних виробів.

Решта керамічних виробів не численна: фрагменти цідилки, кришки (?), 2 кружки зі стінок посуду, 1 прясельце.

Фрагмент дна **цідилки** (рис. 3, 17) виготовлено з глини з домішками піску. Його товщина 1,2—1,4 см, внутрішню поверхню заглажено, в центрі — отвір діаметром 0,4 × 0,5 см. По перимет-

ру, в місцях зламу, збереглися сліди ще від 6 отворів, зроблених під кутом до центрального. Відстань між отворами 0,8—1 см.

Уламок великого глиняного коржа (рис. 4, 1). Нижня частина плоска, зверху виріб плавно потовщується від 0,9 см вздовж краю до 1,5 см у центрі. Загальний діаметр виробу — 8 см.

Кружки зі стінок ліпного посуду (2 екз.) підпрямокутної форми розмірами 2,5 × 3,0 см та 2,8 × 3,0 см. Краї рівномірно затерто, особливо кути (рис. 4, 4, 5). Кружки з обточеними краями могли слугувати знаряддям для обробки кераміки, хоча не виключено й інші їх функції (Бессонова, Романюк 2004, с. 98).

Фрагмент **прясельця** біконічної форми із добре відмученої глини з незначними домішками дрібнозернистого піску. Поверхню залощено, вхідний отвір конусоподібної форми (рис. 4, 3). Діаметр прясельця — 3,3 см, висота — 2,9 см, діаметр отвору — 0,25 см.

Кам'яні знаряддя репрезентовано розтиральниками і точилами. **Розтиральник** кулястої форми з однією сплющеною поверхнею виготовлено з крупнозернистого червоного граніту (рис. 4, 2). Діаметр — близько 6 см, одну поверхню сплющено. На решті 6 фрагментах розтиральників по боках також є робочі поверхні сплющеної форми. В одному випадку її покрито нальотом іржаво-коричневого кольору.

До **шліфувальних знарядь** можна віднести уламок виробу із цупкої дрібнозернистої породи темно-сірого кольору з включенням блискіток. За формою він нагадує фрагмент великої амфорної ручки (рис. 4, 7). **Точило** прямокутної форми розмірами 2,8 × 2,8 × 4,5 см виготовлено зі сланцю (рис. 4, 6). Кути злегка заокруглено. Характерні риси спрацьованості та незначні розміри дають змогу припустити, що цей виріб використовували для обробки поверхні керамічного посуду. Прямокутним у перетині точилам належали також 6 уламків сланцю та піщаника завтовшки 1,5—2,5 см із ретельно заполірованими робочими поверхнями. На одному уламку точила з пісковика збереглися сліди заточки металевих знарядь, прокладених під різними кутами один до одного (рис. 4, 8).

На поверхні золистих плям також зібрано 7 фрагментів кісток, серед яких зуби копитних тварин, а також хребці, один із яких використовували як лощило — його бокова грань від тривалого тертя перетворилася на рівну поверхню.

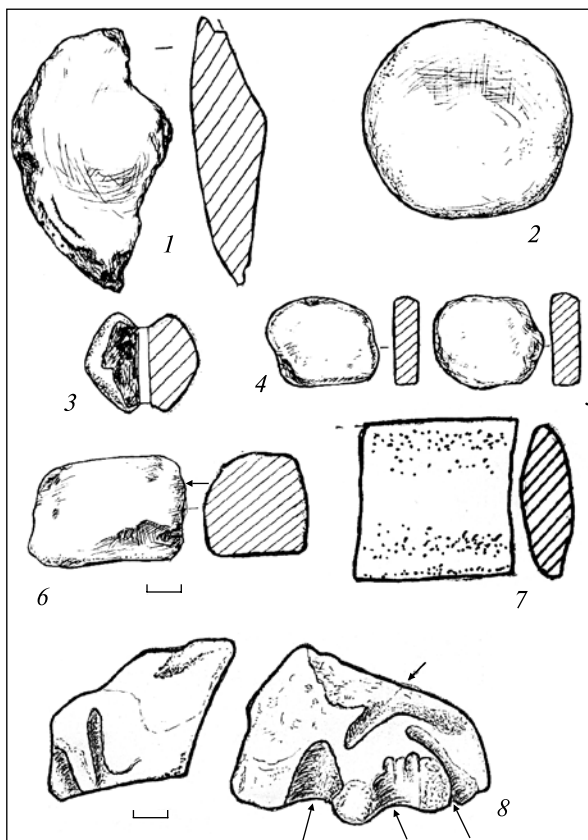

Рис. 4. Керамічні та кам'яні вироби: 1 — частина кришки; 2 — розтиральник; 3 — прясельце; 4, 5 — керамічні кружальця; 6 — тертушник; 7, 8 — шліфувальне і точильне знаряддя. 1, 3—5 — глина; 2, 6—8 — камінь. Стрілками позначено місця заточки

Отже, наведені дані дають змогу дійти висновку, що біля с. Любомирка існувало значне за розмірами поселення ранньоскіфського часу. Окремі знахідки (фрагменти з геометричним орнаментом, наліп на корчазі) можна датувати VIII—VII ст. до н. е. Можливо, поселення почало існувати саме в той час. Типи слабопрофільованих горщиків характерні для кінця VII—VI ст. до н. е. Столовий посуд — миски і черпаки — можна датувати тим самим часом. Провідні типи посуду дають змогу датувати поселення у межах VI ст. до н. е. Верхню дату поселення можна попередньо визначити за знахідками фрагментів античних амфор кінця VI, можливо, початку V ст. до н. е. Поселення Любомирка-1 разом із відкритими у 1987 р. синхронними йому поселеннями Тарасівка, Ясинове, Несваткове I (Бессонова 1987, с. 30, 34—37, 39) входить до групи поселень скіфського часу верхів'я р. Тясмин, вирізняючись з-поміж них різноманітністю та кількістю знахідок.

Бессонова С.С. Отчет о работе Южного отряда Кировоградской экспедиции в 1987 году // НА ІА НАНУ. — № 1987/37.

Бессонова С.С., Романюк В.В. Поселення скіфського часу на території м. Тараща // Археологія. — 2004. — № 2.

Дараган М.Н. Периодизация Жаботинского поселения // АБУ 2001—2002 рр. — К., 2003.

- Ильинская В.А. Курганы раннескифского времени бассейна р. Тясмин. — К., 1975.
Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981.
Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары. — Саратов, 1999.
Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. — Москва; Саратов, 2003.

Одержано 28.02.2006

А.П. Орлик

ПОСЕЛЕНИЕ РАННЕСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ ЛЮБОМИРКА-1 В ВЕРХОВЬЕ р. ТЯСМИН

Поселение раннескифского времени у с. Любомирка-1 в верховье р. Тясмин по ведущим типам лепной посуды можно датировать в пределах VI в. до н. э., хотя встречаются отдельные находки VIII—VII вв. до н. э., а ножка протофасосской амфоры относится к концу VI — началу V вв. до н. э.

O.P. Orlyk

SETTLEMENT LYUBOMYRKA-1 OF EARLY SCYTHIAN TIMES IN THE TYASMYN RIVER UPPER REGION.

Based on the main types of hand-made pottery the new settlement of Scythian times near the village of Lyubomyrka in the upper part of Tyasmyn River region should be dated within the 6th c. BC, while some finds should be dated from the 8th—7th cc. BC, and the stem of proto-Thasos amphora is dated from the end of 6th — the beginning of 5th cc. BC.

А.М. Ібрагімова

КИРК-ЄР — БАХЧИСАРАЙ. ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ РАННЬОТАТАРСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2000—2005 рр.

Статтю присвячено атрибуції ранньотатарських пам'яток Бахчисарая. На основі найновіших археологічно-архітектурних даних простежено етапи забудови палацового комплексу Бахчисарая, досліджено нові архітектурні об'єкти, що не були відомі за письмовими джерелами та не позначені на планах палацу.

Кирк-Єр — фортеця у гірській важкодоступній місцевості, що виникла у XIV ст., поселення феодалної знаті з розгалуженою господарською структурою. Фортеця була розташована на другій куєсті передгір'я у межиріччі Качі й Альми, на захід від старого Бахчисарая (Смирнов 1887, с. 175) (біля теперішнього вокзалу), неподалік урочища, відомого як Ескі-Юрт. Кирк-Єр був важливим економічним центром, де розмішувалися східні базари, ремісничі майстерні, караван-сараї, пасовища для худоби та цвинтарі. Він одночасно був і містом-фортецею, і резиденцією ханів (Смирнов 1887, с. 178).

Від ранньотатарського періоду на плато Чуфут-Кале (сучасна назва Кирк-Єру) збереглося дві будівлі: рештки мечеті (камінь з датою 746 Р.Х./1346 р. н. е.) і дюрбе Джанике-ханім (дата смерті 841 Р.Х./1437 р. н. е.).

© А.М. ІБРАГІМОВА, 2007

Під городищем розміщувався цвинтар при такіє Газі-Мансура, де було поховано Газі-Мансура-Султана, Шейха-Халіла і Шейха-Рамазана.

Салачик. Як і решта пам'яток ранньотатарської архітектури Криму, медресе у Салачику — це зменшений і дуже спрощений варіант сельджуцьких медресе Малої Азії*.

Із медресе контрастує дюрбе хана Хаджи-Герая, що стоїть поряд, збудований його сином Менглі-Гераєм у 1501 р. н. е. За композицією споруда нагадує мавзолей на плато Чуфут-Кале. У плані дюрбе — восьмигранник, кожна грань повторюється ззовні — 3,81 м, усередині відстань

* Sırzalı medrese 1258 в Конії. Див. докладніше: Belleten. Revue, publiee par la Societe d'histoire turque, XXV, 1961 Juillet, № 99, с. 355 сл., 392—393); Anadolu selçukluları'nın taş tezyinati. Semra ögel. 1 Baskı 1966, 2 Baskı. Türk tarih kurumu basımeri. — Ankara, 1987.

між гранями — 5,91 м, глибина portalу 2,33 м, ширина — 5,24 м. Висота стіни до цоколя 0,85 м. Усередині ліворуч від входу зроблено нішу, з якої у стіні влаштовано сходи завширшки 60 см, що ведуть нагору і виходять праворуч від portalу. Сходи використовували для технічного обслуговування куполів.

Купол над порталом, швидше за все, був подвійним, зовнішню частину якого, ймовірно, було зруйновано ще в ханський час (наприкінці XVIII ст.). Усередині кам'яні стіни portalу покрито різьбленим пласким рослинним орнаментом — арабесками; стелю влаштовано у вигляді кесону, що східчасто звужується догори; з кожного боку portalу розміщено одну багато декоровану нішу з колонами. Над входом — кам'яна плита з ім'ям і титулами будівельника та датою зведення споруди № 1:

امر بعمارة هذه التربة الشريفة النعيمة اللطيفة الخان الاعظم والخاقان

المعظم خان جهان منكلي كراى خان ابن خاجى كراى خان فى سنة ٩٠٧

«Цю священну, поховальну прекрасну гробницю наказав побудувати великий хан, відомий хакан, повелитель світу, Менглі Герай, син Хаджи Гирая у 907 Р. (X). (1501 р. н. е.)».

Напис виконано письмом «сулюс» турецького характеру, на відміну від дюрбе і саркофагу дочки Токтамиш-хана у Чуфут-Кале, де напис зроблено «сулюсом» «соковитого» золотоординського стилю (Борзенко, Домбровський, Негри 1849, с. 527).

На пам'ятці, попри домінування східних способів, відчувається вплив італійського Ренесансу, наприклад, у використанні типово античного східчастого кесону або в архітектурному рішенні плафона. Декоративним центром мавзолею є значно висунутий уперед портал.

Фасад portalу прикрашено «сельджуцьким ланцюгом». Верхню його частину, ймовірно, було зруйновано, оскільки декоративний орнамент, що символізує нескінченність, перервано. Порівняємо його з порталом дверей у монастирі Сурб-Хач, що також містив «сельджуцький ланцюг», з різноманітними засобами оформлення входу до старої синагоги у Кафі та лиштвами вікна в палаці Мангупу. У такий само спосіб мали бути орнаментовані двері portalу. Суцільним килимом різьблення покрито бічні площини portalу, обернені до входу. Вони оточують міхраби (бокові ніші). Причому візерунки орнаменту не трафаретні, вони ніде не повторюються. Це єдина пам'ятка у Криму з таким художнім вирішенням візерунка. Так само суцільно орнаментовано підвіконня portalу і лиштва самого входу з майстерно виконаним візерунковим написом, «сельджуцьким ланцюгом» і рядами «скляночок». Суцільним різьбленням у вигляді

різних переплетінь покрито й напівколони, зведені на стику граней дюрбе.

Під мавзолеєм, нижче від рівня денної поверхні, розташовано поховальний склеп, зі східного боку якого міститься арочний вхід, закладений обробленим камінням на вапняковому розчині.

За історичними джерелами, у цьому дюрбе було поховано чотирьох перших правителів Кримського ханства: Хаджи-Герая-хана I (1466 р.), Менглі-Герая-хана I (1515 р.), Гази-Герая-хана I (1524 р.), Сахіб-Герая-хана I (1551 р.) (Халим-Герай-султан 2004, с. 36—37).

Дані про перше поховання у XV ст. засвідчують, що мавзолей було збудовано раніше за дату, зазначену над входом. Очевидно, Хаджи-Герая було поховано в склепі у 1466—1467 рр. за золотоординським обрядом, а його син Менглі-Герай побудував мавзолей над склепом у 1501 р. (Ибрагимова 2005, с. 139). Багатство декору цієї споруди повинно було підтверджувати її значення як усипальниці хана Золотої Орди і першого незалежного правителя Кримського улусу — Хаджи-Герая.

Під час дослідження пам'ятки було виявлено два будівельних періоди: будівництво склепу Хаджи-Герая та зведення мавзолею Менглі-Герая.

Утім поховання наступних ханів було здійснено за золотоординським обрядом. Їх було підзахоронено у склеп, збудований раніше.

Як приклад розвитку поховального обряду за перших ханів розглянемо поховання у мавзолеї XVI ст. на території Бахчисарайського ханського палацу, що містить 16 впускних поховань із надмогильними плитами та кам'яними саркофагами. Ймовірно, у той період склепів уже не будували.

Ще в XV ст. у нинішньому передмісті Бахчисарая — Салачику, поблизу фортеці беїв Яшлавських у Кирк-Єрі, було збудовано перший ханський палац — Ашлама-Сарай (розібраний у 1784 р. за наказом Г. Потьомкіна). Історія Бахчисарая починалася саме тут. Уже в 1578 р., за словами Мартина Броневського, «в кінці Бахчисарая існувало інше місто, що називалось Салачиком, з гарними будинками; тут розташовувався Ханський палац з мечетями, гробницями і лазнями» (Броневский 1868, с. 344). До нашого часу збереглося лише дві пам'ятки — медресе і дюрбе. Обидві споруди збудовано за часів хана Менглі-Герая (1466—1515 рр.).

Назва училища Зинджирли походить від тюркського слова «зинджир», що означає «ланцюг». Під стелею його головного входу підвішено залізного ланцюга, щоб кожен, хто входив, поважно схиляв голову перед святинею мусульманської науки. Над дверима розміщено невелику плиту. Напис містив дату будівництва медресе:

کرای خان بن خاجی کرای خان خلد الله ملكه الى انقراض
امرنا هذه المدرسة بعون الله المنان منکلی
الدوران سنة ٩٠٦

«Це училище за допомогою Всеблагого Бога наказав побудувати Менглі-Герай-хан, син Хаджи-Герая-хана. Нехай продовжить Бог царювання його до кінця віку. 906 (1500 р.)» (Борзенко, Домбровский, Негри 1849, с. 526).

Цими спорудами, а також першим палацом Ашлама-Сарай, було покладено початок Бахчисарая — столиці Кримського ханства.

Засновник династії Гераїв — Хаджи-Герай — спочатку поселився в м. Сарим-Кирим (нині м. Старий Крим). Пізніше, побоюючись спочатку генуезців, що надійно закріпилися на морських берегах великих міст Феодосії, Судака, Балаклави, а потім, у 1475 р., турків, які захопили генуезькі колонії і вже самі контролювали узбережжя, Хаджи-Герай переніс свою резиденцію у важкодоступне місце — Кирк-Єр. Це засвідчують ханські ярлики, що збереглися, монети, що тут карбувалися, а також епіграфічні знахідки. Хан Хаджи-Герай заснував тут свою резиденцію і побудував для себе палац Ашлама-Сарай, який поступово було оточено іншими спорудами. Оскільки міжусобна боротьба вщухла і Кримське ханство повністю виокремилось із Золотої Орди, стало самостійним, перебування у безпосередній близькості від фортечних стін втрачало сенс, і тому резиденцію правителя знову було перенесено з тісної ущелини Ашлама-Дере у більш простору долину неподалік р. Чурук-Су. Життя перемістилося до Бахчисарая. Це місце, яке у свій час описав Е. Челебі, має назву Старе салачикське укріплення.

З усіх вищезгаданих Е. Челебі споруд до наших днів збереглися Зинджирли-медресе і дюрбе Хаджи-Герая-хана.

Монументальна споруда Зинджирли-медресе відбиває престиж ученості нової резиденції хана. Зважаючи на те, що на території Криму це єдина подібна споруда, медресе в Салачику набуває особливого значення.

Після завоювання Криму турками в 1475 р. архітектура татар зазнала значного впливу османів, що засвідчують численні прекрасні монументальні споруди півострова. Османська архітектура змінила ранній золотоординський період культури кримських татар, що був тісно пов'язаний з арабською архітектурою, оскільки саме араби були першими вчителями татар-мусульман із Єгипту, Іраку, Персії, Малої та Середньої Азії. Пам'ятки, створені у той період, характеризуються рельєфною орнаментациєю, різьбленими написами, тонким малярством.

Споруду Зинджирли-медресе обнесено муром, і ззовні вона виглядає аскетично та замкне-

но, як фортеця. У плані це майже квадратна споруда з внутрішнім двориком та фонтаном (рис. 1).

Двір оточувала галерея, розділена стрічастими арками на десять частин, кожна з яких перекрито невеликим куполом. Галерею, у свою чергу, із зовнішнього боку оточують маленькі кімнати — келії для учнів. Планування Зинджирли-медресе, незважаючи на його невеликі розміри, витримано у чітких класичних традиціях зведення подібних споруд, і за відсутності прикрас воно підкорює суворою красою аркових конструкцій та склепінчастих перекриттів.

За висловом Б. Засипкіна: «Це невелике і просте приміщення слугувало майже до останнього часу центром татарської культури і просвіти. Судячи з напівциркульних форм арок і склепінь, а також часу зведення, пам'ятку за стилістикою оформлення необхідно відносити до татаро-османського періоду...» (Засыпкин 1927, с. 158).

Ймовірно, спочатку на цьому місці була інша споруда, що мала те саме призначення, або ж будівлю медресе пізніше було піддано серйозній переробці, настільки істотній, що плита, вмонтована у стіну над дверима, візуально не є з нею єдиним цілим.

Слідів очевидних переробок, таких як закладення дверних і віконних отворів, різноманітних перепланувань досить багато.

Зважаючи на насичену подіями історію Криму, цілком зрозумілими є численні руйнування і пов'язані з ними переробки, зафіксовані дослідниками під час роботи.

Досить бідні іконографічні, архівні та літературні джерела не дають змоги достеменно визначити будівельну періодизацію Зинджирли-медресе. Суворі зовнішні форми споруди не надихали художників і мандрівників на увічнення її вигляду, тому більшість графічних матеріалів містять дуже цікавий план медресе, а також замальовки деталей інтер'єру, зокрема арочних перекриттів.

На початку ХХ ст. Б. Засыпкін під час обстеження медресе зазначив, що будівля «на даний момент потребує очищення стін і склепінь від тиньку, особливо пошкоджені вікна приміщень...» (Засыпкин 1927, с. 158). Це означає, що на початку ХХ ст. медресе ще функціонувало.

З огляду на давність та архітектурну цінність цієї унікальної пам'ятки в 2003—2004 рр. було здійснено архітектурно-археологічні дослідження Зинджирли-медресе з метою розробки проектно-документації для подальшої реставрації цієї споруди і використання її за призначенням (Ібрагімова 2005, 139—140).

Під час дослідження внутрішнього дворика Зинджирли-медресе над входом до житлових приміщень зі східного боку було виявлено арабографічні написи (Ібрагімова, Тимченко 2005, с. 152—153).

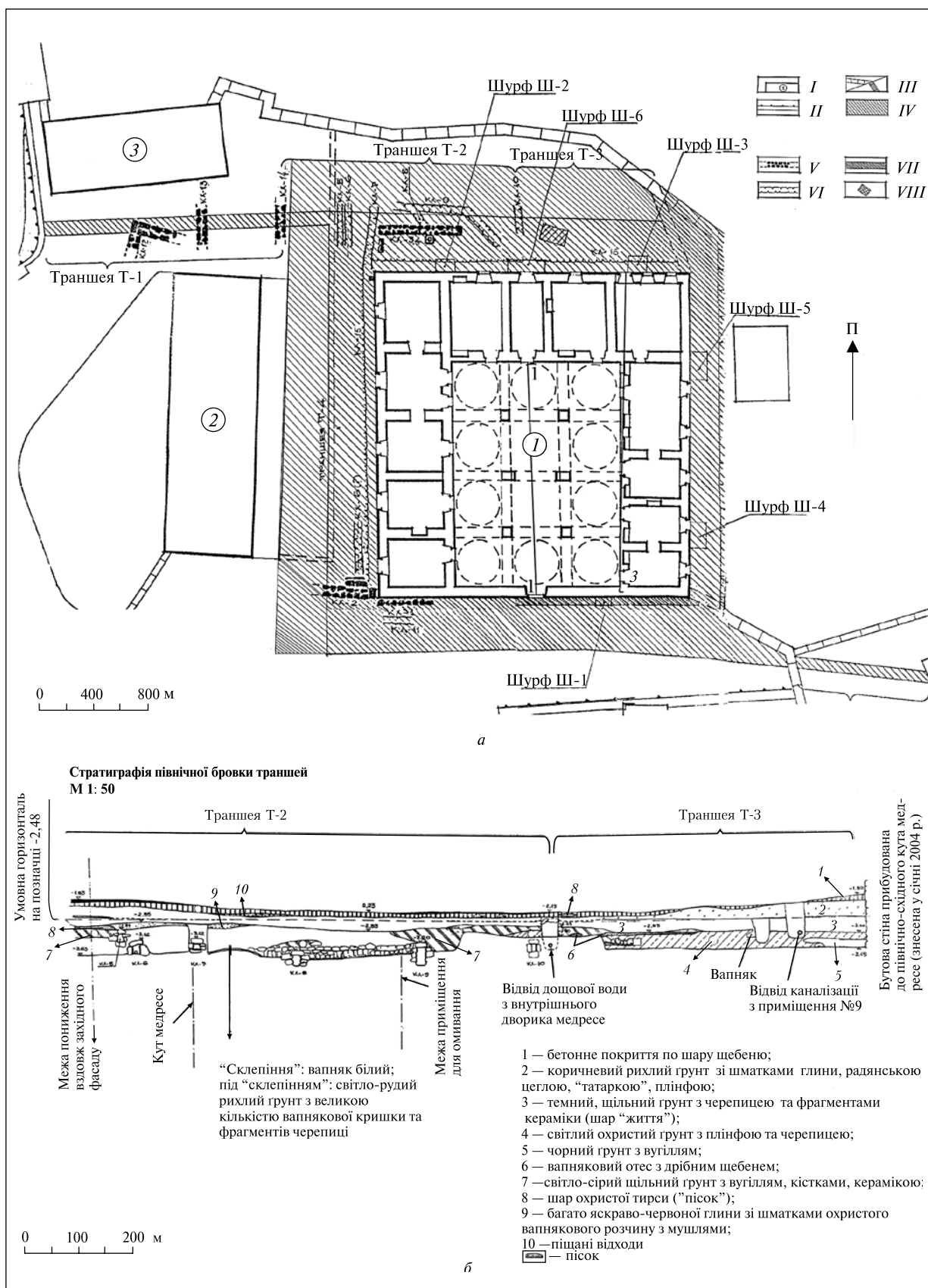

Рис. 1. План розкопок (а) та розрізу (б) біля Зинджирли-медресе: I — споруди, які існують; II — підпорна стінка, яка існує; III — огорожа, яка існує, нова; IV — ділянки з пониженням рівня ґрунту; V — кладка стін наземних споруд; VI — підземні комунікації для подання й відводу води; VII — кам'яна вимостка; VIII — вапнякова яма; цифри у колах: 1 — Зинджирли-медресе (1500 р.); 2 — Зинджирли-медресе (дореволюційне); 3 — будівля (після 1950 р.)

Розкопки виявили численний археологічний матеріал XV—XVIII ст.: фрагменти архітектурних деталей; надмогильні плити з написами; будівельну кераміку — плінфу, черепицю покрівлі, фрагменти тиньку — «хорасан», водопровідні труби; велику кількість червоноглиняної кераміки із зеленою поливою — підсвічники (з поливою і без), чорнильницю, розписні глечики і блюда; значну кількість люльок — біло-, світло-, червоно- та сіроглиняних, з сірим лискуванням і червонолакових; квіткові горщики; імпортовану кераміку виробництва керамічних майстерень Ізніка і Кютахії; скляні браслети; вироби із заліза — цвяхи, замки, засуви, дверні та віконні петлі.

Вікові традиції художньої кераміки давніх центрів виробництва стали джерелом форм, декоративних засобів і орнаментальних мотивів поливної кераміки XV—XVIII ст. на території Криму. Попри те, що форми і асортимент поливних керамічних виробів пов'язані з керамікою Персії, Закавказзя і Туреччини, вони в багатьох випадках по-своєму оригінальні і не є простим наслідуванням. У буденну форму композиційного орнаменту бахчисарайські майстри вкладали нові мотиви, створюючи власні оригінальні риси. Розкопки останніх років дають змогу вважати, що частина поливної кераміки є продукцією місцевого виробництва, виготовлялася з місцевої сировини і тут могла продаватися.

Ханський палац у Бахчисарай. У 2000—2005 рр. було досліджено об'єкти Бахчисарайського палацово-паркового ансамблю. Палац містить три майже автономні комплекси: парадно-адміністративний, житловий і гарем.

Одним із основних елементів палацового комплексу є мечеть Буюк-Хан Джамі (Велика Ханська мечеть), розташована у східній частині палацу (рис. 2, 1).

Західним фасадом мечеть розгорнуто до парадної частини палацу, головним північним фасадом — до р. Ашлама (Чурук-Су). Зі сходу з нею колись межувало медресе — духовна семінарія, що не збереглася. З південного боку мечеті було влаштовано цвинтар, де ховали кримських ханів. Мечеть збудовано між 1500—1578 рр., відреставровано лише в 1740 р., що підтверджує звернення посла польського короля М. Броневського до хана Мухаммед-Герая II, в якому він описував Бахчисарай 1578 р. і Велику Ханську мечеть: «...Побудовані кам'яна мечеть і гробниці ханів з руїн християнських» (Броневский 1868).

Про мечеть писав і російський мандрівник П.І. Сумароков: «У Кримській історії, писаній татарською мовою, згадується, що близько 1500 року, за нашим літочисленням, хан Менгли-Герай, вибудував в Бахчисарай медресе (училище) і мечеть» (Сумароков 1803, ч. I). Найдокладні-

ший опис мечеті зроблено турецьким мандрівником Е. Челебі в «Книзі подорожей» 1666—1667 рр. (переклад і коментарі В. Бахревського): «Соборна мечеть Сахиб-Герая-хана, міцно складена з каменю. Це будинок старої конструкції з куполом, покритим дранкою <...> В цій давній мечеті від киблових дверей до міхраба завдовжки 110 аяків, а завширшки — 70 аяків <...> Праворуч розташовано місце поклоніння родини славетних ханів (ханська ложа) <...> Перед кибловими дверима тече річка Чурук-Су <...> У мечеті є киблові двері, ханські двері, один низький, старої архітектури мінарет, ліворуч; праворуч і з боку кибли вікна, що виходять в сад тюрье».

Згідно з описом мечеті Е. Челебі, можна припустити, що її було збудовано до 1551 р. (року життя Сахиба I Герая-хана (1532—1551)). Над входом із північного боку мечеті є напис і датування: «...найближча дата на стінах подає 1740 рік і називає ім'я Селямет-Герей-хана, в цьому році він побудував соборну мечеть Хан-Джамі, що виходить на річку Сурук-Су» (Генгросс 1912, с. 3—32). Цей напис зберігся до нашого часу.

Імовірно, йдеться про реконструкції та ремонт мечеті, що постраждала від руйнівних походів Мініха в 1736 р. і Лассі в 1738 р. Перша її реставрація, описана документально, відбулася в 1762 р. (Генгросс 1912, с. 13).

На сьогодні мечеть має вигляд прямокутної у плані, витягнутої з півночі на південь будівлі під чотирискілим дахом. Головний, північний, фасад розміщено з боку р. Чурук-Су. Вздовж західного і східного фасадів будівлі збудовано відкриті галереї — аркади на чотиригранних колонах. Над східним і західним фасадами дах дуже провисає. Із західного і східного фасадів до мечеті прибудовано високі (до 25 м) мінарети, що в розрізі є дванадцятигранниками. Мечеть має три входи: північний — з вулиці, східний — з боку саду і західний — з боку палацової площі.

У південно-західній частині пам'ятки розташовано ханські покої, вхід до яких розміщено на рівні другого поверху з боку західного фасаду. До входу ведуть кам'яні сходи, прикрашені різьбленою дерев'яною аркадою. Ханські покої мають дві кімнати. Внутрішні стіни першої кімнати від підлоги до стелі прикрашено кахлями — турецьким фаянсом XVI ст. з Ізніка.

Біля північно-східного кута мечеті розташовано приміщення з мармуровим фонтаном для омивання XVI ст.

Під час робіт 2003—2004 рр. виконано натурні дослідження пам'ятки і зниження рівня ґрунту по периметру будівлі на 0,8 м.

У 2004 р. у дворі Великої Ханської мечеті було досліджено фонтани для омивання XVI ст. і лазні Сари-Гузель (рис. 2, 2).

Розкопки 2004 р. перед входом до лазні Сари-Гюзель виявили архітектурні рештки галереї і фонтану із мармуроподібного вапняку, а також водогону, проведеного через приміщення з фонтаном із чоловічої частини лазні в приміщення з фонтаном у жіночій частині лазні. Із приміщень обох частин лазні йдуть водогони до р. Ашлама (Чурук-Су).

У 2004 р. було розпочато розкопки головного корпусу Ханського палацу. В Басейному дворіку з боку східного фасаду Зали Дивана закладено розкоп № 1 розміром 2×2 м, завглибшки 2,5 м від рівня денної поверхні. Результати, отримані під час цих досліджень, підтвердили опис цієї споруди Х.Г. Манштейном (Описание... — 1824. — № 51. — С. 75—84).

Зала Дивана. Диван — одна зі споруд, що збереглася від першого будівельного періоду. Характерною його особливістю є капітальні кам'яні стіни. Дослідженнями у 1961—1964 рр. було встановлено, що зала належала до первинного ядра комплексу, що був особливо близьким до автентичної східної культури. Х.Г. Манштейн залишив дуже цікавий опис зали: «Отсюда (из сеней) выход в просторную залу, с белым мраморным бассейном посередине». Пруський лейтенант фон дер Гольц, який побував у палаці в середині XVIII ст. писав: «Я вступил в длинную залу, высокий плафон которой был расписан всякого рода фигурами в ярких и чудесных композициях, между тем как стены сверкали золотыми изображениями и украшениями разнообразных видов». До пожежі 1736 р. зала мала вікна-вітражі (верхній ряд) з усіх чотирьох боків, хори з двох боків (над входом і виходом) із зовнішніми сходами. Під хорами, що збереглися біля входу, — висока балюстрада, за якою під час судового засідання розміщувалися запрошені (?) гості.

Сумнозвісний ремонт 1820—1831 рр. не обійшов і цієї зали. Ліпнину зі стелі та стін було збито, з'явилися розписний плафон, розпис хор (тайника) у стилі ампір, на стінах трафаретний орнамент у стилі бароко.

Під час реставраційних робіт у центрі зали, під плитами, виявлено рештки фундаменту басейну та керамічного водогону.

У 2004 р. розпочато розкопки Головного корпусу (рис. 2, 4) Ханського палацу. В Басейному дворіку з боку східного фасаду Зали Дивана закладено шурф № 1. У центральній частині Зали Дивана було закладено розкопи вздовж східної стіни завглибшки 1 м. Результати, отримані під час цих досліджень, підтвердили спогади ад'ютанта фельдмаршала Мініха капітана Х.Г. Манштейна (Манштейн 1920—1922).

Басейний дворик. На межі XVI—XVII ст. уздовж східного фасаду Зали Дивана формувався Басейний двір.

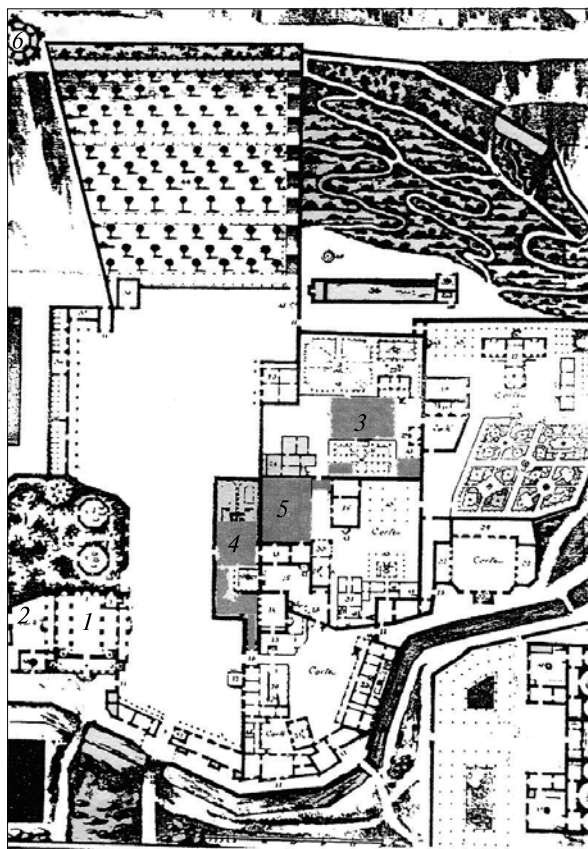

Рис. 2. План розкопок 2003—2004 рр.: 1 — Велика Ханська мечеть; 2 — лазні Сари-Гюзель; 3 — Перський двір Ханського палацу; 4 — Головний корпус; 5 — Гаремний двір; 6 — дюрбе Діляри Бікеч

Французький мандрівник маркіз де Кастельно, який побував у Бахчисараї у 1820 р., докладно описав цю частину палацу. Він згадує галереї з балюстрадами і прямокутну водойму з бортами. Естакади з галереями, що прилягали до нього, були основним елементом композиції саду, а композиційним ядром був фонтан, що розміщувався у центрі південної стіни. Фонтан — мармурова прямокутна плита з нішею, у заглибленні якої містяться три ряди чаш, що утворюють каскад. Водойму з'єднано з фонтаном, водозбірним басейном і жолобом із зображеннями хвиль, риб, кипарисів, птахів, двох голів драконів, із яких вода летить у великий басейн.

На жаль, під час ремонту 1820—1831 рр. дерев'яні галереї й альтанку над водоймою було розібрано.

Літня альтанка. Однією із найцікавіших пам'яток архітектурного ансамблю Басейного дворика є Літня альтанка.

У 1962 р. під час дослідження на зовнішньому південному боці було закладено зонд, що зберігся до сьогодні, за допомогою якого можна побачити частину стрілчастої арки та тонкої колони, зроблених із місцевого вапняку. Очевидно, альтанку було споруджено одночасно з облаш-

туванням Басейного садка наприкінці XVI — на початку XVII ст. Спочатку це була одноповерхова споруда, відкрита з трьох боків, із тонкими колонами та стрілчастими арками. Після пожежі 1736 р. альтанку перебудував майстер Омер. Колони посилили, надбудували другий поверх, у центрі встановили фонтан із басейном.

Під час ремонту 1820—1831 рр. альтанку було знову перебудовано: з'явилися дерев'яні панелі з віконним плетінням та кольоровим склом, стіни розписав клейовими фарбами унтер-офіцер Василь Дорофєєв, а різьблену стелю з плафоном виконав мешканець Бахчисарая Михайло Кладо.

Реставраційні роботи 1960—1962 рр. виявили і відкрили орнаменти на падугах і пейзажі над входом альтанки, що датуються XVIII ст.

У 2005 р. нами було досліджено територію від Літньої альтанки до фонтана, що розміщувався в південній стіні Басейного дворику. Вздовж усієї цієї площі ґрунт було понижено на 0,4 м. Було виявлено вапнякову вимостку, що заходила під майже повністю зруйновану кам'яну кладку. Очевидно, цей простір басейну було розібрано вже після згасання життя у палаці. На користь цього припущення свідчить характерне планування дворику і супровідний матеріал із заповнення цієї споруди, що містив велику кількість фрагментів обробленого білого мармуру. Також було знайдено мармур *in situ* в кладці стіни, що оточувала дно басейну. Отже, було уточнено первинне планування Басейного дворику і виявлено новий архітектурний об'єкт — басейн. Це був каскадний басейн, у який вода надходила з фонтана в басейн № 1, перетікала в басейн № 2, а потім у басейн № 3, що розміщувався з північного боку Літньої альтанки. Водовідвід між басейнами № 2 і 3 приводив у рух фонтан, розміщений у Літній альтанці.

Мала Палацова мечеть. Це найдавніша споруда палацового комплексу, що датується XVI ст. Фасад мечеті закрито стіною Басейного та Фонтанного двориків, тому можна говорити лише про архітектуру інтер'єру, в якому домінують візантійські способи будівництва. Споруда однокупольна, барабан і баня підтримуються підпружними арками, що опираються на п'яти та виділені на стінах пілястри. Реставраційними роботами на північному боці було закладено зонд на парусі купола, знято тинькування і відкрито розписи. Орнамент, що прикрашав міхраб (XVII ст.), характеризується елементами турецького і старого арабського мистецтва. Розпис стін датується XVII—XVIII ст., купола — XIX ст.

З боку східного фасаду Малої Палацової мечеті закладено розкоп № 2. На глибині 2,15 м від рівня денної поверхні виявлено кам'яну вимостку стіни зі східного боку мечеті.

У південно-східному куті стіни Басейного дворику закладено розкоп № 3. Простежено західну стіну Басейного дворику від рівня денної поверхні до основи фундаменту (рис. 2, 4).

Уздовж східного фасаду Зали Дивана проведено зниження ґрунту на площі 200 м² на глибину 1 м від рівня денної поверхні. З північного боку Літньої альтанки виявлено рештки басейну, що простягнувся із заходу на схід (7 × 4 м).

Гарем. На території палацу в Гаремному дворику в південно-західному куті Головного корпусу закладено розкоп № 4 (20 × 30 м). Тут виявлено основу стіни Кавової кімнати Головного корпусу, фундаментом якої слугувала стіна більш давньої споруди, яка сягає углиб на 3,5 м від рівня денної поверхні.

У східній частині Гаремного двору на площі 600 м² проведено роботи з пониження ґрунту на 1 м від денної поверхні. З південного боку Головного корпусу закладено розкоп до стіни Басейного дворику, що дало змогу відкрити на всю висоту південний бік Головного корпусу і Малу Палацову мечеть і вийти на рівень денної поверхні XVI ст. Після попередніх досліджень було здійснено розкопки із заниження рівня всієї південної частини гаремного палацу до корпусу гарему (рис. 2, 5).

Перський двір. У 2005 р. архітектурно-археологічні дослідження на території Перського двору були зосереджені на вивченні планування Перського палацу, від якого збереглися Соколина башта (татарською — Тоган-кулеси) і північна стіна.

У 1798—1799 рр. Вільям Гесте зняв докладний план палацового комплексу і замалював фасади найважливіших споруд, зокрема Соколиної башти.

Креслення В. Гесте дуже цінні, оскільки на них зображено цілу низку нині не існуючих споруд: старий палац, гарем, приміщення кухні тощо.

Під час ремонтних робіт, проведених у 1801 р. предводителем дворянства Акмечетенського повіту Австафієм Нотаром, було здійснено ремонт даху, стель, підлоги, дверей та вікон, деякі палацові приміщення тинькували, ремонтували фонтани і басейни, однак свідчень про Соколину башту немає.

У 1822 р. серйозні реставраційні роботи в палаці, зокрема й Соколиної башти, проводив архітектор Колодін, проте, на думку Будівельної комісії, реставрація відбувалася з відхиленням від головної вимоги «залишити все в азійському стилі». У 1824 р. Колодіна замінили Ельсоном, якому вдалося зберегти попередній східний характер палацових споруд.

Під час II Кримської війни Бахчисарайський палац було майже на 2 роки перетворено на шпиталь, унаслідок чого він суттєво постраждав; його ремонтували у 1858, 1859, 1862, 1866 і 1867 рр. Які саме роботи було проведено в ті роки і чи

охопили вони Соколину башту — невідомо. У 1914 р. Некрасов провів чергові значні реставраційні роботи, яким передували детальні дослідження, що проводилися з 1910 р. під керівництвом Покришкіна. Після реставрації було прийнято постанову від 11 листопада 1915 р. про постійний нагляд за спорудами палацу, однак вона, очевидно, не виконувалась, оскільки у 1930-ті рр. у палаці знову відбулися ремонтні роботи під керівництвом архітектора Удаленкова.

З 1960 р. у палаці почалися планомірні консерваційно-реставраційні роботи з метою усунення всіх технічних недоліків у конструкціях споруд і паралельного виявлення всіх архітектурно-декоративних елементів, що мають художню цінність. До початку ремонтно-реставраційних робіт 1960 р. від численних споруд палацу збереглися Головний і Житловий корпуси, один із гаремних корпусів, Світський корпус, мечеть Хан-Джамі, Конюшений корпус, лазні Сари-Гюзель, дюрбе Діляри Бікеч і два дюрбе на ханському цвинтарі, Соколина башта.

Зовні Соколина башта — це двоярусна споруда: перший ярус кам'яний, у вигляді куба з усіченим у нижній частині північно-західним кутом, у якому прорізано двері; другий — восьмигранний у плані, фахверковий. Дах восьмигранний, шатровий, невисокий, з великими виносками, вкритий черепицею. З першого поверху на другий ведуть дерев'яні сходи. У верхній частині стін другого ярусу проходить світловий пояс із прямокутних отворів із дерев'яним решітчастим заповненням. Під отворами — балюстрада, яка до рівня балюстради башти гладенько відтинькована.

Точна дата початкового будівництва Соколиної башти не відома. Оскільки зображення її у В. Гесте датуються 1798 р., її прийнято вважати спорудою XVIII ст. Однак цілком можливо, що башту було побудовано значно раніше, оскільки дві її стіни (північна та східна) у нижній частині належать до старої огорожі гарему, що входив до ансамблю старого Перського палацу в Перському дворі.

Стан Соколиної башти, наведений на кресленнях В. Гесте, зафіксовано в «Описании найденных в натуре ветхостей Азиатскому в Бахчисарае дворцу, оставшемуся от бывших крымских ханов, сделанное сентября дня 1820 года» архітектором Колодіним: «В нем (Персидском дворце) восьмиугольная высокая башня, основана на двухэтажном корпусе: верхняя часть беседки решетчатая» (Манштейн 1920—1922, с. 146). Цей опис було зроблено перед значною реставрацією усіх палацових споруд, зокрема й Соколиної башти, яка внаслідок реставрації Колодіна зазнала суттєвих змін.

Усі споруди Перського палацу було запропоновано знести через їх незадовільний стан та з метою економії, проте Соколину башту все ж збе-

регли. Стан споруди був таким, що, на думку Колодіна, її необхідно було «сломать <...> до двухэтажного состояния и вновь сделать, а корпус перебрать, стены, балки нижние, средние, верхние с полами и потолками дощатыми, двери, переплеты — все вновь» (Манштейн 1920—1922, с. 146), для чого «признано было место деревянных стоек, забранных сырцовым кирпичом — легче и прочнее обить тесом и выкрасить, — во избежание искривления от тяжести кирпича при большой высоте башни» (Манштейн 1920—1922, с. 165). Для виконання оздоблювальних столярних і склярських робіт Колодін запросив мешканця Бахчисарая, підданого Великої Британії «известного мастера азиатской работы» грека Михайла Кладо, который выполнил в Восьмиугольной башне потолки и где имеются середины и углы азиатского украшения и прочие таковые работы» (Манштейн 1920—1922, с. 158). Усі вищезазначені роботи на Соколиній башті було виконано в 1822 р. під керівництвом архітектора Колодіна, оскільки архітектор Ельсон, який продовжив реставрацію Бахчисарайського палацу, нічого про Соколину башту не повідомляє. Палац знову ремонтували у 1837 р. (Генгросс 1912, с. 27), очевидно, й Соколину башту, дерев'яна обшивка другого ярусу якої у 1837 р. мала золотистий колір (Генгросс 1912, с. 27). Проте в 1912 р. вона вже була зеленою (Генгросс 1912, с. 21). Ймовірно, колір було змінено під час однієї зі згаданих реставрацій палацу наприкінці XIX ст., хоча про Соколину башту й не згадується.

У 1960-х рр. у палаці було проведено нагальні протиаварійні роботи: замінено перекриття між поверхами, знову потиньковано стіни і пофарбовано дерев'яні елементи в золотистий колір.

Нині Соколина башта — це двоярусна споруда, квадратна у плані по першому ярусу і восьмигранна по другому. Цоколь споруди піднято на стилобат, огорожено невисокою підпірною стінкою. Дві стіни входять в огорожу. Їх складено з каменю на всю висоту, що становить 5,40 м, дві інші стіни — 3,70 м. Вище від цієї позначки на висоті 3 м стіни фахверкові з цегляним заповненням. Пустоти між дубовими брусами обв'язки заповнено необпаленою цеглою (калібом). Дерев'яні бруски для більшої міцності закладено і в стінах з кам'яною кладкою. Вище конструкція башти дерев'яна, обшита дошками.

Дослідження Перського дворика було розпочато археологічною експедицією у 2000 р. з північно-західного боку, де розбито 4 квадрати (5 × 5 м). У результаті цих робіт було виявлено архітектурний комплекс, витягнутий із заходу на схід, що прилягав до північної стіни двору, а під час досліджень кладок північно-західного та північно-східного кутів приміщення виявилось, що північна стіна є однією зі стін цього приміщення. Стіни зроблено з добре обтесаних кам'яних плит (мармуроподібного вапняку) на вапняковому

розчині (хорасані) із застосуванням крупнотовченої цегли.

У Перському дворі було відкрито опалювальну систему, що починалася від південної стіни приміщення. Низка архітектурних засобів зведення і весь супровідний керамічний матеріал, фрагменти архітектурних деталей засвідчують, що відкрите приміщення є лазнею (хамамом) розміром 8 × 6 м для індивідуального використання. Хамам містив два приміщення: основне — 4 × 4 м з нішею для опалювальної системи, вітально чи веранду перед входом до хамаму — 4 × 2 м. До південної частини хамаму, ймовірно, прилягав фонтан, деталі якого було виявлено в заповненні споруди.

Підлогу лазні було перекрито шаром ґрунту зі слідами пожежі, в заповненні знайдено фрагменти гарматних ядер. Можливо, це сліди пожежі 1736 р. Пізніше приміщення використовували як житлове: у північно-західному куті було збудовано піч, у кладці якої виявлено цеглу з клеймами. У заповненні зафіксовано російський фаянс XIX ст., аптечні пляшечки, численні фрагменти пляшок з-під шампанського (Франція, XIX ст.), що, можливо, засвідчує розташування в палаці воєнного шпиталю під час Кримської війни 1855—1856 рр. Верхній шар представлено слідами господарчої діяльності середини XX ст.

Будівельні засоби та архітектурний декор споруди ідентичні хамаму Сари Гузель, час будівництва якого відомо точно завдяки плиті з написом, що зберігся над його входом. Усе це дає змогу датувати хамам Перського двору початком XVI ст. Подальші дослідження виявлять повну стратиграфію цієї території (Ібрагімова 2001; Ібрагімова 2004).

У південній частині двору виявлено рештки гідротехнічних споруд (водогін, басейн), що починаються від водосховища (10 × 30 м), розташованого за 10 м від південної стіни Перського двору. За 50 м південніше від південної стіни розміщується закритий басейн (10 × 20 м) XVI ст., від якого прокладено керамічний водогін до лазні у Перському дворі. У 2003 р. експедицією БДІКЗ на території Перського двору Ханського палацу було виявлено 12 монет, 7 з яких було випущено в Кримському ханстві в другій половині XVIII ст. Крім місцевих випусків, знайдено й закордонні монети, найранішу з яких було випущено в Лівонії у середині XVII ст. Виявлено й сучасну кримському срібну турецьку монету — пару Османа III. Було знайдено й 4 російських монети, найранішу з яких викарбовано за царювання Анни Іоанівни.

Монети Кримського ханства

1. Срібний бешлик Селямет-Герая II (1152—1156 Р. Х./1740—1743 н. е.). На аверсі 4-рядковий напис:

سلامت
باب
سليم
خاجي

Селямет
син
Селіма
Хаджи

На реверсі рештки стертого 4-рядкового напису:

ضرب
في
باغچه سراي
سنة

Викарбувано
в
Бахчисарай
року

Розміри 1,7 × 1,5 см. Співвідношення вісей 0 ч. (Retowski 1905, V. 1, S. 193, Taf. XIV).

2. Срібний бешлик Селім-Герая II (1156—1161 Р. Х./1748—1756 н. е.). На аверсі 3-рядковий напис:

سليم
باب
قبلا ن

Селім
син
Каплана

На реверсі тамга правителя і рештки стертого напису:

غچه

(Ба)хч(исарай)

Розміри 1,5 × 1,3 см. Співвідношення вісей 3 ч. (Retowski 1905, V. 1, S. 195).

3. Срібний бешлик Селім-Герая II (1156—1161 Р. Х./1748—1756 н. е.). На аверсі 3-рядковий напис:

ضرب
في
باغچه سراي

Селім
син
Каплана

На реверсі тамга правителя та рештки стертого напису:

سليم
باب
قبلا ن

Викарбувано
в
Бахчисарай

Розміри 1,5 × 1,3 см. Співвідношення вісей 3 ч. (Retowski 1905, V. 1, S. 195).

4. Срібний бешлик Крим-Герая (I ханат, 1172—1178 Р. Х./1758—1764 н. е.). На аверсі 2-рядковий напис:

خان
قريم كراي

Хан
Крим-Герай

Напис облямовано вінком. На реверсі 4-рядковий текст:

ضرب
في
باغچه سراي
سنة

Викарбувано
в
Бахчисарай
року

Розміри 1,4 × 1,3 см. Співвідношення вісей 0 ч. (Retowski 1905, V. 25, S. 209, Taf. XV).

5. Білоновий бешлик Девлет-Герая IV (II ханат, 1189—1191 Р. Х./1775—1777 н. е.). На аверсі рештки напису:

دولت

Девлет

На реверсі тамга правителя та рештки стертого напису:

ضرب
في
باغچه سراي

Викарбувано
в
Бахчисарай

Розміри 1,3 × 1,0 см. Дуже потерта. Співвідношення вісей 3 ч. (Retowski 1905, V. 4, S. 229, Taf. XVII).

6. Дуже потерта білонова монета Кримського ханства. Невизначена (неатрибутована). Розміри 1,2 × 1,2 см.

7. Невизначена білонова монета. Кримське ханство. Розміри 1,2 × 1,2 см.

Монети Османської імперії

Білонова пара султана Османа III (1754—1757 рр. н. е.). На аверсі тугра правителя, на реверсі — 3-рядковий напис:

ضرب في قسطنطينية ١١٦٨	Викарбувано в Константинополі 1168
--------------------------------	---

Монета обламана. Розміри 1,5 × 1,2 см. Співвідношення вісей 6 ч. (Krause 2002b, KM № 252, p. 1197).

Монети Російської імперії

1. Деньга (1/2 коп.) 1731 р., викарбувана на Катеринбурзькому монетному дворі за Анни Іоанівни. Розміри 2,5 × 2,3 см. Співвідношення вісей 0 ч. (Krause 2002b, KM № 188, p. 1057).

2. 5 копійок 1873 р., викарбуваних на Катеринбурзькому монетному дворі за Олександра II. Розміри 3,2 × 3,2 см. Співвідношення вісей 0 ч. (Krause 2001, Y № 12.1, p. 972).

3. 3 копійки 1906 р., викарбуваних на Санкт-Петербурзькому монетному дворі за Миколи II. Розміри 2,9 × 2,9 см. Співвідношення вісей 0 ч. (Krause 2004, Y № 11.2, p. 1700).

Монета Лівонії

Білоновий солід шведської Лівонії, випущений за Густава II Адольфа (1611—1632), який захопив цей район Прибалтики у 1621 р. На аверсі монограма правителя, на реверсі — герб Лівонії і початок слова SOL — «солід». Точно визначити час випуску цієї монети дуже складно через її погану збереженість. Проблема полягає в тому, що до 1659 р., тобто вже після смерті правителя, тривав випуск дрібного срібла від його імені (Федоров 1966, с. 273—274). Найімовірніше, це не були офіційні випуски монетного двору м. Рига. Очевидно, наслідування дрібному сріблу Густава-Адольфа виготовляли в Сучавах — тодішній столиці Молдови. Монета збереглася погано: вона обламана, є отвір. Розміри 1,5 × 1,3 см. Співвідношення вісей 6 ч. (Krause 2002a, KM № 1, p. 896).

Під час розкопок 2004—2005 рр. було продовжено дослідження житлових приміщень Старого гарему, де виявлено монети Кримського ханства, Османської імперії та Лівонії. В опалювальній печі хамаму № 2 Перського

дворика Ханського палацу було знайдено російську мідь.

Більшість монет, виявлених у Перському дворі, було випущено в середині XVIII ст. Найраніша з монет Кримського ханства датується правлінням Селямет-Герая II, який відновив комплекс, а найпізніша — другим ханом Девлет-Герая IV. Відсутність серед знахідок монет Шагін-Герая засвідчує замирання життя у цій частині палацу за останнього незалежного правителя Кримського ханства.

У центрі двору в 2001 р. було відкрито приміщення хамаму XVI ст., оскільки про нього є спогади Х.Г. Манштейна як про лазню, що прилягала до Палацу султанів із західного боку. Отже, під час розкопок 2000—2005 рр. на території Перського двору було відкрито нові архітектурні об'єкти XVI—XVIII ст., відсутні на відомих планах Ханського палацу XVIII—XIX ст.

Перський дворик — один із найцікавіших архітектурних комплексів Бахчисарайського Ханського палацу, що за останні два століття зазнав неодноразових перебудов. Численні реконструкції (найперша — 1783—1787 рр., потім 1820—1830, у 1860-ті рр., на межі XIX—XX ст., у 1920-ті рр.) (Маркевич 1895, с. 130—176; Протоколы... 1902, с. 62; Протоколы... 1903, с. 47; дневники У. Боданинского из архивов Бахчисарайского музея), що часто проводилися без жодної на те потреби, спотворили первісний вигляд більшості палацових споруд. Комплекс Перського дворика постраждав найбільше: споруди розібрали, а на його території розмітили городи.

Восени 2004 р. розпочато роботи з облаштування території навколо мавзолея Діляри Бікеч — пам'ятки архітектури XVIII ст., збудованої Крим-Герая Ханом у 1764 р. Дюрбе — восьмикутник зі входом із західного боку, його кути прикрашено тонкими пілястрами із канелюрами площини грані у два ряди арок, низ має цоколь, верх — карниз у вигляді атіки, над яким восьмигранний барабан, повернутий на 45°, і купол. Барабан також прикрашено пілястрами й арочками. Всі профілі рельєфні й дуже виступають із площини стін. У середині мавзолея відтінковано і має рештки розпису. У нижньому ряду арок розміщено вікна. Купол викладено із плінфи. Дюрбе Діляри Бікеч є останньою пам'яткою купольної архітектури в Криму. Навколо мавзолею розпочато роботи із пониження ґрунту вздовж периметру на висоту цоколя з подальшим облаштуванням водовідведення.

У спорудах комплексу Бахчисарайського палацу виявлено рештки матеріальної культури XVI—XVIII ст., значну кількість фрагментів червоноглиняної черепиці, черепицю із зеленою поливою, плінфу, керамічні водопровідні труби, фрагменти тиньку з розписами, деталі кахлів XVI ст. із майстерні Ізника, 7 монет Кримсько-

го ханства, фрагменти скляних виробів, численні світло-, червоно- та сіроглиняні люльки. Столовий посуд представлено виробами із фаянсу XVI—XVIII ст. із майстерні Кютахії, китайською порцеляною. Також виявлено вироби з металу, ковані цвяхи, металеві ковані двері. Знайдено фрагменти архітектурних деталей басейнів і фонтанів із білого мармуру.

Виконані у 2000—2005 рр. охоронні протиаварійні роботи сприяли суттєвому уточненню періодів будівництва палаців Кримських Ханів, що, у свою чергу, є вагомим доповненням у розробці хронології громадської забудови міста, його розвитку у часі та просторі від Кирк-Єра до Бахчисарая.

Розглянуті нами матеріали дають змогу повному розглядати дані про будівництво та архітектуру палацу, які часто недооцінювали в архео-логічних роботах. Ці пам'ятки цікаві для дослідження більшості питань історії, економіки та політики. Зважаючи на це, ми спробували зіставити історіографічний аспект розглянутих джерел з уявленням про Ханський палац як комплекс у його історичному розвитку. При цьому особливу увагу було приділено вивченню стратиграфії культурних шарів і будівельних решток, питанням ранньої планувальної структури Ханського палацу.

На основі результатів архітектурно-археологічного дослідження палацу за останні 5 років розроблено нову схему його формування і розвитку на початкових етапах.

Виділено дві фази будівництва палацу: XV—XVI ст. і середина XVIII ст. Культурно-хронологічні шари Ханського палацу завдяки численным перевіркам під час останніх розкопок у цілому досить надійно атрибутовано як хронологічно, так і за конкретними характеристиками.

1. Забудову палацового комплексу проводили з південного боку. Спочатку було створено систему водопостачання, що йшла з південного схилу Бахчисарая. Уся вода потрапляла у водо-збірник, що розташовувався над південною стіною Перського дворику. Система гідротехнічних споруд подавала воду керамічним водогоном до всіх палацових об'єктів, Великої Ханської мечеті, лазні Сари-Гюзель, Головного корпусу, Малої Палацо-

вої мечеті, Зали Дивана, Посольського дворику, кухонного двору, гарему і його лазні.

2. Збереглося первинне планування підвальних приміщень палацового комплексу XVI ст. Верхні поверхи, що постраждали в 1736 р., було відновлено у 1740—1742 рр.

3. Крім згаданих споруд, досліджено нові архітектурні об'єкти, не позначені на відомих планах палацу. У Перському дворі виявлено дві лазні XVI ст. (об'єкт № 1), досліджено два фонтани й маленький басейн біля південної його стіни. Відкрито низку підвальних приміщень Старого гарему, що в XVI ст. були одним архітектурним ансамблем Перського палацу, від якого тепер збереглися лише Соколина башта й кам'яне підвальне приміщення в південно-східній частині Перського двору. На планах Тромбаро і Гесте територію Старого гарему було позначено як галявину.

4. У Гаремному дворі відкрито приміщення, яке, очевидно, було кухнею і прилягало до стіни між Перським і Гаремним дворами. Ймовірно, колись це був єдиний комплекс великого житлового гаремного корпусу.

5. У Басейному дворі виявлено шари XVI—XVII ст. і відтворено первісний вигляд дворику, що містив 3 басейни. До нашого часу зберігся і був відомий лише один великий басейн.

Отже, найближчим часом основним напрямом розкопок палацу мають залишитися дослідження археологічної топографії палацу, а також широкі площ найбільших його комплексів — Перського двору, Зимового палацу, альтанки Селямет-Гірая, Посольського двору, Східного дворику поблизу Великої Ханської мечеті.

Деякі відкриті архітектурно-будівельні комплекси палацу можна реконструювати лише за умови отримання нової додаткової інформації або в самому палацовому комплексі, або за аналогіями, наприклад, з Палацом Султанів в Едирне (Dr. Rifat Osman 1918, plan p3). Не менш важливою є стратифікація палацового ансамблю — надійне співвідношення архітектурно-будівельних решток з різними етапами існування палацу.

Дослідження архітектури й будівництва палацового ансамблю відкриває широкі можливості для вивчення методів містобудівництва в Причорномор'ї і Середземномор'ї у цілому.

Борзенко А., Домбровский Ф.М., Негри А.Ф. Бахчисарайские арабские и турецкие надписи // ЗООИД. — Одесса, 1849. — Т. 2.

Броневский М. Описание Татари (1578 г.) // ЗООИД. — 1868. — Т. VI.

Генгросс В. Ханский дворец в Бахчисарае. — СПб., 1912.

Засыпкин Б.Н. Памятники архитектуры крымских татар // Крым. Общественно-научный и экскурсионный журнал. — М.; Л., 1927.

Ибрагимова А.М. Заключение по результатам археологической экспедиции БГИКЗ. 2000 г. Бахчисарайский Ханский дворец. Персидский двор Гарема // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. праць. Вип. 10. — К., 2001. — С. 45.

Ибрагимова А.М. Архитектурно-археологические исследования на территории Ханского дворца в Бахчисарае в 2000 — 2003 гг. // Археологічні відкриття в Україні в 2002 — 2003 рр. — К., 2004. — С. 134—139.

- Ибрагимова А.М.* Архитектурно-археологические исследования в 2003 — 2004 гг. // Археологічні відкриття в Україні в 2003 — 2004 рр. — К., 2005. — С. 139—140.
- Ибрагимова А.М., Тимченко В.Н.* Арабиграфические надписи начала XV — начала XX вв. из Салачика // Археологічні відкриття в Україні в 2003 — 2004 рр. К., — 2005. — С. 152 — 153.
- Маништейн Х.-Г.* Описание дворца Хана Крымского и столичного его города Бахчисарая, учиненное по приказу Графа Миниха, капитаном Манштейном. Сборник, посвященный «Таврике». Статьи собраны проф. Саркизовым-Серазини. — М., 1920—1922.
- Маркевич А.* Из истории ханского Бахчисарайского дворца // ИТУАК. — Симферополь, 1895. — № 23.
- Описание дворца хана Крымского и столичного его города Бахчисарая, учиненное по приказу графа Миниха, капитаном Манштейном* // ОЗ. — 1824. — № 51. — С. 75—84.
- Протоколы заседания Таврической Ученой Архивной Комиссии за 3 мая 1902 года (с сообщениями А.И. Маркевича о подземном ходе, открытом в Бахчисарайском дворце, и свящ. В. Томкевича о древней церкви в Судак)* // ИТУАК. — Симферополь, 1902. — № 34.
- Протоколы заседания Таврической Ученой Архивной Комиссии за 1902-й год* // ИТУАК. — Симферополь, 1903. — № 35.
- Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Османской порты до начала XVIII в. — СПб., 1887.
- Сумароков П.* Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. — СПб., 1803. — Ч. 1.
- Федоров Д.* Монеты Прибалтики XIII—XVIII столетий. Определитель монет. — Таллинн, 1966.
- Халим-Герай-султан.* Розовый куст ханов. — Симферополь, 2004.
- Krause Chester L., Mishler Clifford.* Standard catalog of word coins 1801—1900. Third ed., 2001.
- Krause Chester L., Mishler Clifford.* Standard catalog of word coins 1601—1700. Third ed., 2002a.
- Krause Chester L., Mishler Clifford.* Standard catalog of word coins 1701—1800. Third ed., 2002b.
- Krause Chester L., Mishler Clifford.* Standard catalog of word coins 1901 present, 2004.
- Oktay Aslanapa.* Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da türk eserleri. — Istanbul, 1979.
- Retowski O.* Die Münzen der Gired'. — Moskau, 1905.

Одержано 16.02.2006

А.М. Ибрагимова

КИРК-ЕР—БАХЧИСАРАЙ. ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ АТРИБУЦИИ РАННЕТАТАРСКИХ ПАМЯТНИКОВ ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ 2000 — 2005 гг.

Публикуются результаты новейших археологических исследований памятников раннетатарского периода, расположенных на плато Чуфу-Кале: остатки мечети, дюрбе Джанике-ханым, Зинджырлы-медресе в Салачике, а также результаты раскопок на территории Ханского двора в Бахчисарае — Большой Ханской мечети, бань Сары-Гюзель, Зала Дивана, Бассейного двора, Летнего двора, Малой Дворцовой мечети, Гарема, Персидского двора. На территории перечисленных памятников выявлены остатки материальной культуры XVI—XVIII вв. Разработанная хронология общественной застройки города на территории от Кирк-Ера до Бахчисарая сопоставлена с данными письменных источников. Новые материалы по архитектуре и строительству столицы Крымского ханства открывают большие возможности для изучения градостроительства XVI—XVII вв. в Причерноморье и Средиземноморье в целом.

A.M. Ibrahimova

QIRQ-YER—BAKHCHISARAY. RAISING THE PROBLEM OF ATTRIBUTION OF EARLY TATAR MONUMENTS ON THE RESULTS OF FIELD RESEARCH IN 2000—2005.

The author publishes the results of recent archaeological research on the sites of Early Tatar period situated on the Chufut-Kale upland: the remains of mosque, durbe Dzanikeh Khanym, Zyndzyrly-madrasah in Salchiq; as well as the results of excavations on the territory of Khan Palace in Bakhchisaray: in Great Khan Mosque, Sare-Guzel Bath, Divan Hall, Summer Yard, Small Palace Mosque, harem, and Persian Yard. On these sites were found the remains of material culture dated from 16th—18th cc. Elaborated chronology of public buildings in the city on the territory from Qirq-Yer to Bakhchisaray is compared to the data from the written sources. New materials on architecture and construction of capital city of Crimean Khanate give wide possibilities for studying of city-building in the 16th—17th cc. in Black Sea and Mediterranean Sea regions.

До історії стародавнього виробництва

О.В. Гопкало

ПРО ДЕКЯІ РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО КОСТЮМА

Розглянуто кілька аспектів дослідження черняхівського костюма: історіографію проблеми, аналіз сучасного стану досліджень та їх основні результати, визначення кола дискусійних положень та перспективних напрямів.

Нині стрімко розвивається напрям археології з вивчення костюма, який має тенденцію до виокремлення в особливу галузь, що передбачає розробку власного наукового апарату, передусім термінології. На сьогодні найвичерпнішу дефініцію костюма сформулював С.О. Яценко: костюм — це цілісна система, яку утворюють головний убір, одяг, взуття, аксесуари, прикраси, зачіска і навіть татуювання тіла. Відтворення його має ґрунтуватися на археологічних джерелах, історичних свідченнях, іконографічних даних, етнографічних паралелях (Яценко 2002, с. 3)* і залежить від освіченості автора, його обізнаності в певному історичному періоді, а також інтуїції.

Перші спроби відтворення костюма носіїв черняхівської культури припадають на 1960-ті рр. Фахівці майже одностайно припускали, що верхнім одягом черняхівців був плащ (Федоров 1960, с. 143; Петров 1964, с. 160—162), швидше за все, кольоровий (Федоров 1960, с. 143). Крім того, чоловіки носили полотняні сорочки, штани, капелюхи, взуття із кінської шкіри, що підв'язувалося вузлом під колінами, а жінки — сукні (Федоров 1960, с. 143; Петров 1964, с. 160—162 та ін.). Лише на думку Г.Ф. Нікітіної, не було жодної різниці між одягом представників різних статей — штани та плащі носили як чоловіки, так і жінки (Никитина 1985, с. 60). Деякі дослідники вважали, що для виготовлення верхнього одягу використовувалися шкіра та хутро (Федоров 1960, с. 143; Петров 1964, с. 160—164), інші це категорично заперечували (Сымонович, Кравченко 1983, с. 38—40).

Систематизації черняхівського вбрання присвячено дослідження М. Темпельманн-Мон-

чиньської (Tempelmann-Maczyńska 1989, s. 77—84, tab. 12). Дослідниця вивчала жіноче вбрання переважно на основі матеріалів Синтана-де-Муреш і для визначення стійких сполучень його деталей запропонувала термін «модель вбрання».

В іншій праці (Бобровська 2000, с. 10—16; Бобровская 2000, с. 66—127) було проаналізовано вбрання різних статевих-вікових, етнічних та соціальних груп черняхівців і запропоновано розглядати його як комплекс предметів, що складається із фурнітури (предметів, що виконують утилітарні функції), прикрас та амулетів.

За результатами цього дослідження було визначено найпопулярніші моделі черняхівського вбрання (рис. 1): з однією пряжкою для чоловіків (40 %) та двофібульна модель для жінок (30 %), доповнена намистом (21 %), пряжкою (4 %), намистом та пряжкою (4 %). Вбрання з однією фібулою траплялося як у жінок, так і в чоловіків, але у жінок воно частіше доповнювалося намистом, пряжкою, намистом та пряжкою. Вбрання з двома пряжками частіше траплялося у чоловіків.

Трупопокладення з північною орієнтацією, окрім деталей вбрання, містили знаряддя домашнього виробництва, із західною — лише предмети вбрання. Зазначені моделі побутували протягом усього періоду існування культури, але у вбранні різних етнокультурних та соціальних груп черняхівського суспільства спостерігаються певні відмінності.

Розв'язання проблеми етнічного складу черняхівської культури вбачається у визначенні різнокультурних компонентів у її середовищі та ідентифікації їх із відомими старожитностями.

В інгумаціях із вельбарськими рисами спостерігаються загальні тенденції черняхівського вбрання. Найпоширенішими тут є моделі з однією пряжкою для чоловіків та двофібульна жіноча, появу якої пов'язують із цецельською фазою вельбарської культури (Tempelmann-Maczyńska

* У той час, коли редагувалася ця стаття, вийшла друком монографія С.О. Яценка (Яценко 2006), з чим хотілося б усіх нас щиро привітати.

21—40 %						
11—20 %						
6—10 %						
3—5 %						
1—2 %						
						
						
						

••••• намісто намістина 1 фібула • пряжка

Рис. 1. Розподіл моделей жіночого та чоловічого вбрання черняхівської культури (Бобровская 2000)

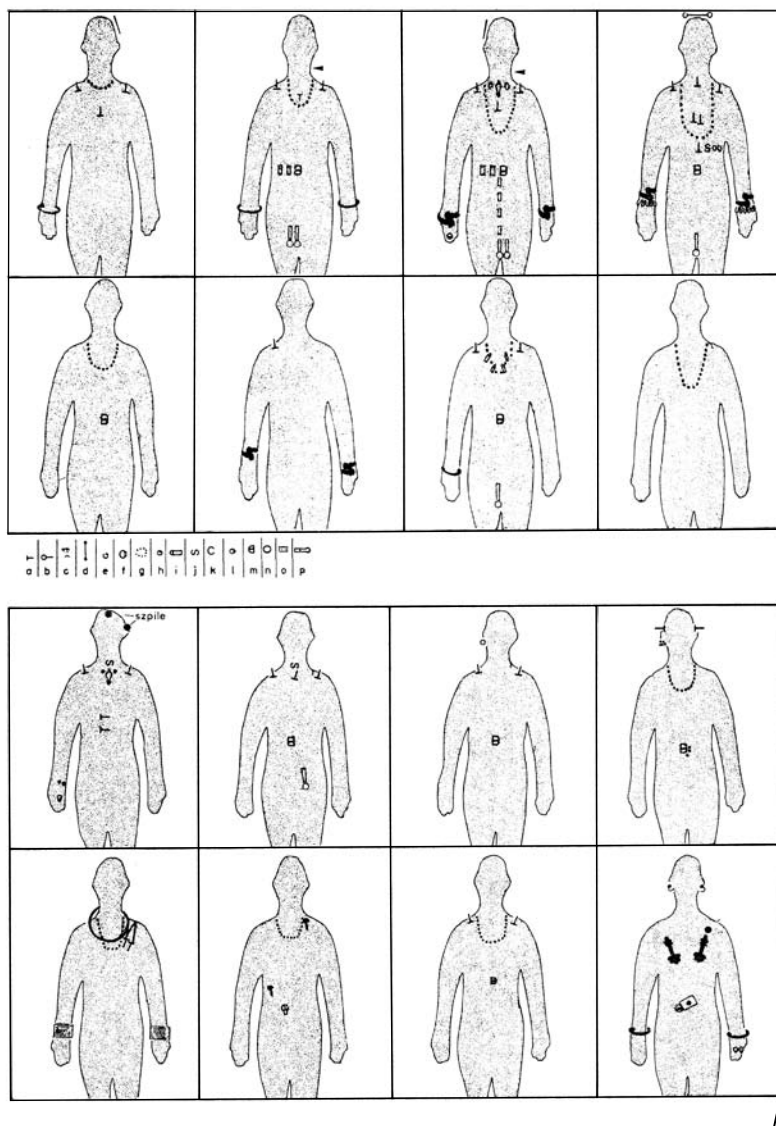

Рис. 2. Вбрання вельбарської культури (Tempelmann-Maczyńska 1988, rys. 1, 8): I — моделі жіночого вбрання вельбарської культури; II — моделі жіночого вбрання в культурах, синхронних з вельбарською та подальших

1988) (рис. 2). Проте слід зважати на те, що вбрання вельбарської культури формувалося під впливом різних етнокультурних компонентів, що входили до її складу. Існує думка, що поширення біригудизму у вельбарській культурі спричинено появою у її складі кельтів (Wołagiewicz 1981, s. 151). Кельтські впливи могли позначитися й на костюмі вельбарців.

Яскрава етнографічна специфіка властива похованням із рисами пізньосарматської культури. Завдяки динамічному розвитку сарматології нині можна пов'язати деякі особливості поховального обряду та вбрання з певними територіальними сарматськими угрупованнями. Крім того, опубліковано низку праць, присвячених власне костюму сарматів (Vaday, Istvanovits, Kulcsar 1989; Istvanovits, Kulcsar 2001; Яценко 1986; 1987; 1993; 2001; 2002).

Дослідники черняхівської культури називали сарматськими такі особливості вбрання, як пірамідальні підвіски з оленього рогу, підвіски з мушель Сурраеа та астрагалів, видовжено-конічні металеві прикраси, намиста з сердолику, коралу та окремі модифікації скляного намиста, скроневі кільця, звичай носити дві низки намиста та виготовляти браслети з дрібних намистин (Diaconu 1966, s. 363; Рикман 1975, с. 319—323; Седов 1979, с. 87; Гей 1985, с. 11; 2002; Tempelmann-Maczyńska 1989, s. 79; Kokowski 1995, s. 46—54; Гудкова 1997, с. 227—228 та ін.).

Вбрання черняхівців, похованих за сарматським обрядом, містить ознаки, що характеризують особливості одягу, склад прикрас, спосіб їх носіння. Найранішими фактами проникнення в черняхівську культуру, швидше за все, за безпосередньої участі сарматів у її формуванні є

поява прикрас, поширених у Середньодунайській низовині. На наступному етапі до черняхівців потрапили культурні елементи, характерні для східних сарматів. Найбільшого впливу кочівницької культури черняхівське суспільство зазнало приблизно в середині — другій половині IV ст. Зокрема, з'явилися вбрання з двома пряжками, традиція поясного гаманця, браслети зі зрізу оленього рогу, поясні комплекти підвісок-амулетів (Бобровська 1999).

Відмінності у вбранні різних груп черняхівців, можливо, характеризують різні костюмні традиції. Додаткове джерело для розв'язання цієї проблеми мають надати матеріалознавчі студії решток одягу, систематичне вивчення яких є темою для окремого дослідження. Нині важливо привернути увагу вчених до цього напрямку роботи, оскільки фрагменти одягу, збережені на деталях вбрання, внаслідок окиснення їх залізних частин, фахівцями часто ігноруються. Наприклад, інформацію про рештки тканин із полотняним переплетенням ниток на фібулах із пох. 43 могильника Журавка отримано лише завдяки фотографіям зі звіту та архіву Е.О. Симоновича, оскільки під час реставрації фібул рештки кородованого металу було ліквідовано.

Розглянемо кілька виразних фрагментів тканин, що надають додаткову інформацію про одяг черняхівців.

За даними публікацій відомо, що шматки полотна було знайдено у пох. 71 могильника Маслове (Петров 1964, рис. 8, 3) та пох. 57 могильника Будешть (Рикман 1975, с. 190, рис. 23, 4). Про знахідку «золотої парчі від якогось багатого одягу» повідомляли автори розкопок Переяслав-Хмельницького могильника (Гончаров, Махно 1957, с. 134).

Відбитки тканин із полотняним переплетенням ниток походять з черняхівських пам'яток Будешть, Делакеу (Рикман 1975, с. 190), Жовніне-26 (Рутковская 1979, с. 326), Журавка-2 (?), 14 (?), 43 (Сымонович 1962), Загайки (Рикман 1975, с. 190), Компанійці-2, 13, 130, Косанове-3 (за спостереженнями автора), Маслове-84 (Петров 1964, с. 161), Одая-21 (Никитина 1996, с. 16), Ранжеве-14 (Сымонович 1967, с. 228, рис. 15, 2Б, В), Рідний Край-3 (Буйнов 1979, с. 9), Сад-5 (Некрасова 1985, с. 77), Собарь (Рикман 1975, с. 190), Черняхів-264 (Сымонович 1967, рис. 7, 18) та ін.

Фрагменти тканини із саржевим переплетенням ниток траплялися на черняхівських поселеннях Молдови Лукашівка I, Собарь (Рикман 1975, с. 190), на залізному «кошику» із пох. 8 могильника Каборга (Магомедов 1979, с. 39).

Сліди двох типів тканини збереглися на металевих предметах із пох. 32 могильника Черкаси-центр, серед інвентарю якого виявлено дві срібні

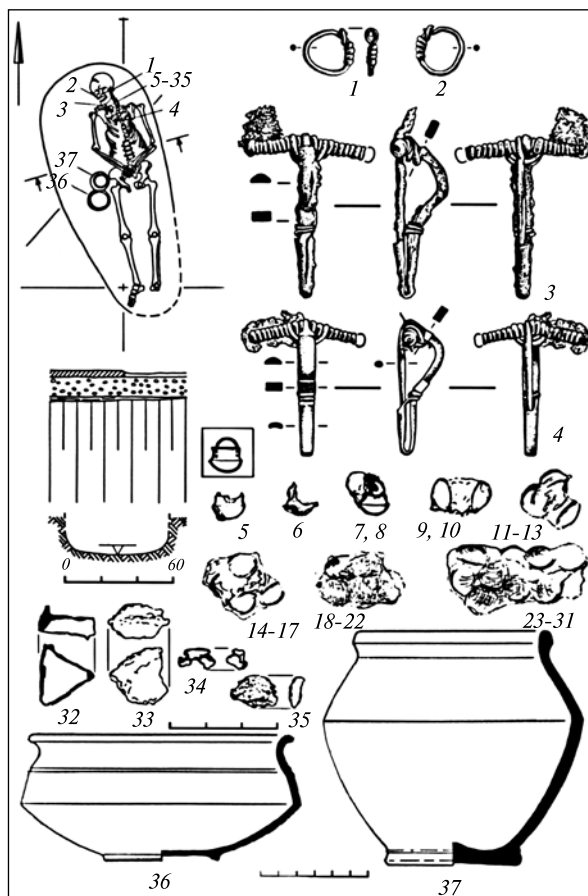

Рис. 3. Комплекс знахідок із пох. 32 могильника Черкаси-центр (Бобровська, Сиволап 2003): 1, 2 — срібні сережки; 3, 4 — бронзові фібули з рештками тканини; 5—31 — бронзові підвіски-«кошики» з рештками тканини; 32—35 — залізні трикутні підвіски з рештками тканини; 36—37 — гончарний посуд

сережки, дві фібули, набір металевих підвісок-«кошиків» та трикутних, дві гончарні посудини — мисочка і горщик (рис. 3). Поховання належало чоловіку 25—30 років (Рудич 2003). Здійснення його у відносній часовій шкалі припадає на пізній відрізок «бережанської» фази, за Є.Л. Гороховським (Гороховский 1988), що приблизно відповідає фіналу С 2 центральноєвропейської хронологічної схеми. Інвентар могили описано в спеціальній праці (Бобровська, Сиволап 2003).

Зупинимось детальніше на рештках текстилю, які вдалося зафіксувати.

На пружині фібули № 1 з тильного боку та на найбільшому скупченні проіржавілих підвісок зафіксовано грубу тканину із саржевим переплетенням ниток (рис. 4, 1а, 3а). Сліди тонкого полотна спостерігалися на лицьовому боці фібули № 1, тильному боці фібули № 2 та підвісках (рис. 4, 1б, 2, 3б, 4). Окрім того, на полотні зафіксовано шов зі стібками 0,9 та 0,5 см (рис. 4, 2, 2а, В).

Груба тканина з розглянутого поховання відповідає 7 типу вовняної тканини IV гатунку, тонка — 1 типу III чи II гатунку, за Маїком (Maik

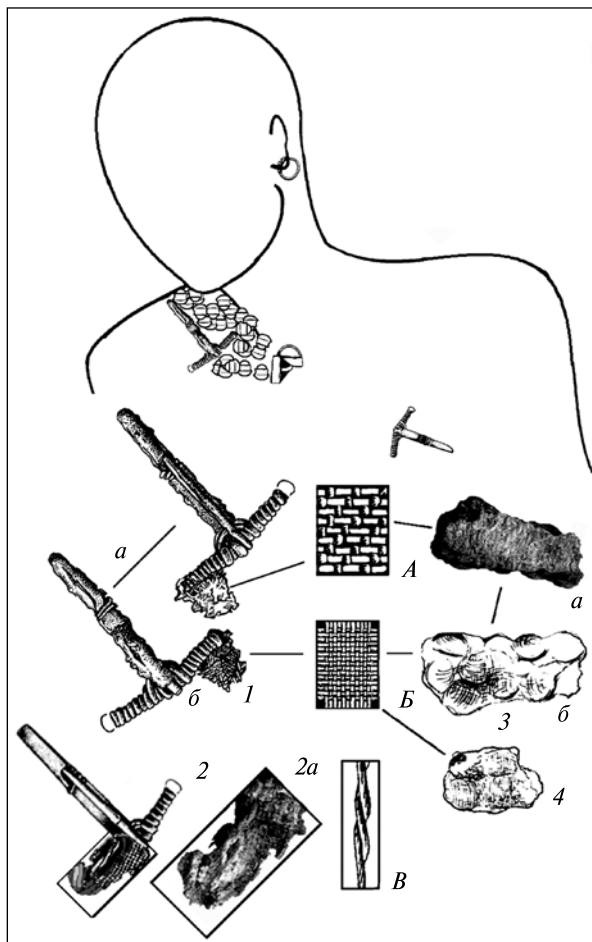

Рис. 4. Схеми розміщення деталей вбрання на похованому та зразки тканин із пох. 32 на могильнику Черкаси-центр (Бобровська, Сиволап 2003): *A* — саржеве переплетення, *B* — полотняне переплетення, *B* — шов. *1* — фібула № 1: *1a* — рештки тканини з саржевим переплетенням ниток з боку пружини фібули, *1б* — рештки тканини з полотняним переплетенням ниток із зовнішнього боку фібули; *2* — фібула № 2 з рештками тканини з полотняним переплетенням ниток, *2a* — збільшене зображення решток тканини та шва; *3* — скупчення підвісок-«кошиків»; *3a* — з рештками тканини з саржевим, *3б* — з полотняним переплетенням ниток; *4* — рештки тканини з полотняним переплетенням ниток на іншому скупченні підвісок-«кошиків»

1988, s. 30—35). За межами черняхівського ареалу рештки тканини 7 типу знайдено в Любовідзі, Одрах, Венсьорах, Гронові, Дембчині, Дравську на Польському Помор'ї, Рухмоорі біля Дамендорфа, а також у північних провінціях Римської імперії. З огляду на знайдені у торфовищах на півночі Європи текстильні вироби саме з такої тканини виготовляли плащі.

У цьому випадку не можна визначити тип одягу, що з'єднувався фібулами. Згідно з наявними даними, одна з фібул скріплювала якийсь одяг на зразок плаща із грубої тканини, інша — шитий полотняний одяг. Проте слід зазначити, що тканину знайдено не безпосередньо під голками фібул, а поблизу пружин.

Виразні фрагменти текстилю збереглися у пох. 122 могильника Компанійці¹ (рис. 5; 6). У звіті Є.В. Махно (Махно 1961, с. 104—108) це поховання визначено як зруйноване, від якого залишилися уламки черепа та посткраніального скелета. Поховальна яма завдовжки 1,9, завширшки 0,5—0,9 та завглибшки 1,4 м. У північній частині ями виявлено ліпні горщик та конічний келих, у західній — гончарну миску, в середині якої був ще один келих, поблизу миски — уламки кістяного гребінця². На відстані 10 см на південь від черепа знайдено бронзову фібулу, за 30 см на південний схід від фібули — бронзову пряжку, біля кісток ніг — глиняне прясло.

Фібула (рис. 5, 1) — прогнута, підв'язна, черняхівської підгрупи варіанта Б1 («Смілянського»), завдовжки 42 мм (Гороховський 1988а, каталог № 334, с. 261), за низкою характерних ознак належить до застібок IV ст. н. е.

Пряжка (рис. 5, 2) — серії Б («компанійцівської»), розмірами 27 × 21 × 6 мм, зі «штемпельним» декором на рамці (Гороховський 1988а, каталог № 37, с. 330) та відбитками якоїсь тканини³.

За датуванням поховання належить до третьої фази відносної хронології черняхівських могильників лісостепової зони України, за Є.Л. Гороховським (Гороховський 1988), що приблизно відповідає початку періоду СЗ.

Згідно зі звітом, на дні поховальної ями збереглися фрагменти грубої тканини на кшталт рядна та тоншої — з полотняним переплетенням ниток, із яких найбільший завдовжки 5 та завширшки 4 см. Із плану поховання, доданого до звіту, випливає, що шматки тканини, принаймні її найбільший зразок, лежали поблизу черепа, решта — біля миски (рис. 5, 1, 3). Текстильні рештки збереглися через іржавіння залізної осі пружини ще однієї бронзової фібули, яку свого часу не помітили та не визначили автори розкопок.

Із внутрішнього боку цієї фібули — на пружині та під її бронзовою голкою — зберігся фрагмент тканини з полотняним переплетенням ниток (рис. 6, 1а). Її щільність становить приблизно 18 н/см², напрямок крутки визначити важко.

¹ Користуючись нагодою, щиро дякуємо О.В. Петраускасу, який під час опрацювання матеріалів колекції звернув на це увагу.

² У тексті звіту зазначено, що на гребені також залишилися фрагменти тканини. Насправді зразки якогось матеріалу, зафіксовані біля гребеня, належать, швидше за все, шкіряній речі, можливо гаманцю, в якому тримали гребінь.

³ На жаль, нам не вдалося знайти пряжку в фондах ІА НАН України та визначити тип тканини. В інших працях, присвячених цьому похованню, зокрема в публікації Г.М. Некрасової, про знахідки тканини на пряжці не згадується взагалі (Некрасова 2006, с. 113).

Зверху фібули зберігся досить виразний фрагмент грубої тканини з саржевим переплетенням ниток, щільністю ниток основи 11 н/см², Z-круткою та якогось іншого матеріалу з гладенькою поверхнею, очевидно, шкіри, пришитой до тканини хрестоподібним швом за допомогою вузьких (завширшки 0,4 см) стрічок, що розлізлися від часу вздовж (рис. 6, 1б).

За наведеними даними, людина, похована в Компанійцях, носила одяг із тканини з полотняним переплетенням ниток, з'єднаний фібулами (?), принаймні однією, а зверху одяг із комбінованого матеріалу — грубої тканини з саржевим переплетенням ниток та шкіри. Тип одягу визначається гіпотетично.

Тонке полотно щільністю 18—20 н/см² збереглося на одному або обох боках двопластинчастих застібок (Жовніне-26, Журавка-2, 4, 43, Одая-21, Ранжеве-14, Рідний Край-3, Сад-6 та ін.).

Зважаючи на дати проаналізованих знахідок текстилю (поховання, що містили рештки грубої тканини з саржевим переплетенням ниток, належать до більш раннього часу, ніж вищеперелічені — з фінальних фаз культури), складається враження ніби черняхівці відмовилися від виробництва грубих тканин і почали виготовляти та використовувати для пошиття одягу виключно тонке полотно. Цілком можливо, що зміни, зафіксовані за знахідками текстилю, відбивають

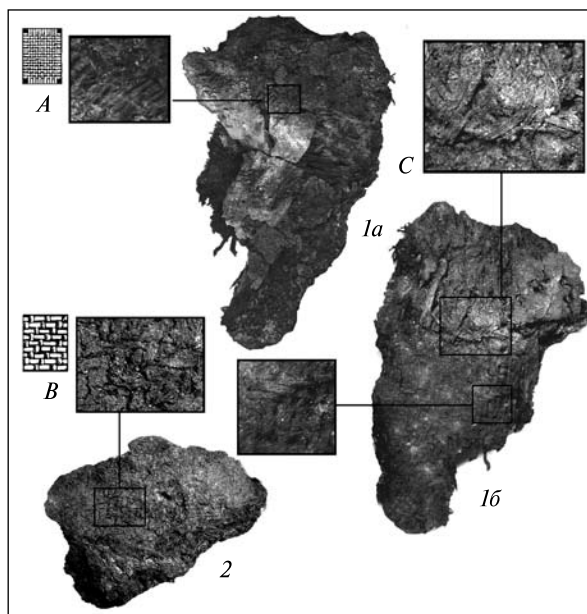

Рис. 6. Рештки тканини з пох. 122 могильника Компанійці: А — полотняне переплетення ниток; В — саржеве переплетення ниток; С — фрагмент шкіри з рештками шва; 1, 2 — фрагменти текстилю із пох. 122 могильника Компанійці: 1а — з боку пружини, 1б — із зовнішнього боку фібули

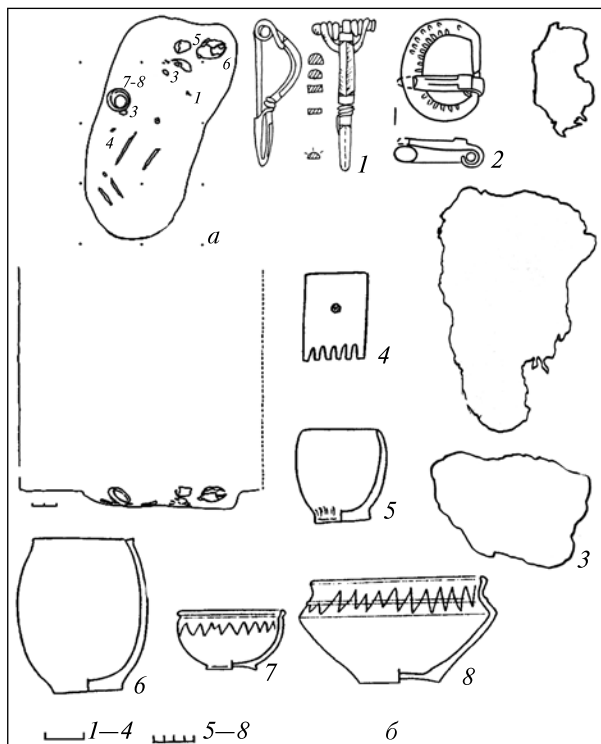

Рис. 5. План (а) та інвентар (б) пох. 122 могильника Компанійці: 1 — фібула; 2 — пряжка; 3 — фрагменти тканини; 4 — уламок рогового гребеня; 5—8 — кераміка

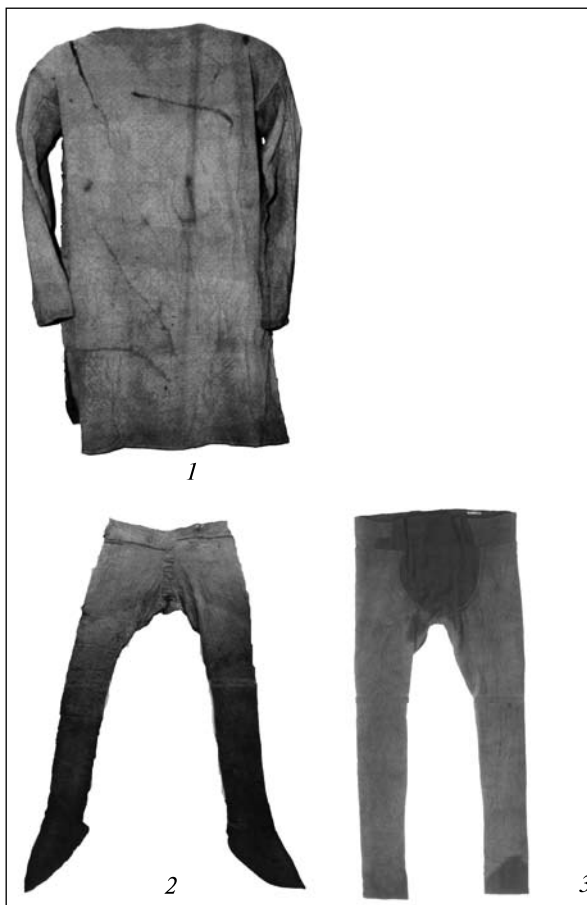

Рис. 7. Зразки одягу із торфовищ Північної Європи: 1, 2 — сорочка та штани з Торсберга; 3 — штани вершника з Дамендорфа (Carnap-Bornheim 2004, Taf. 42—44)

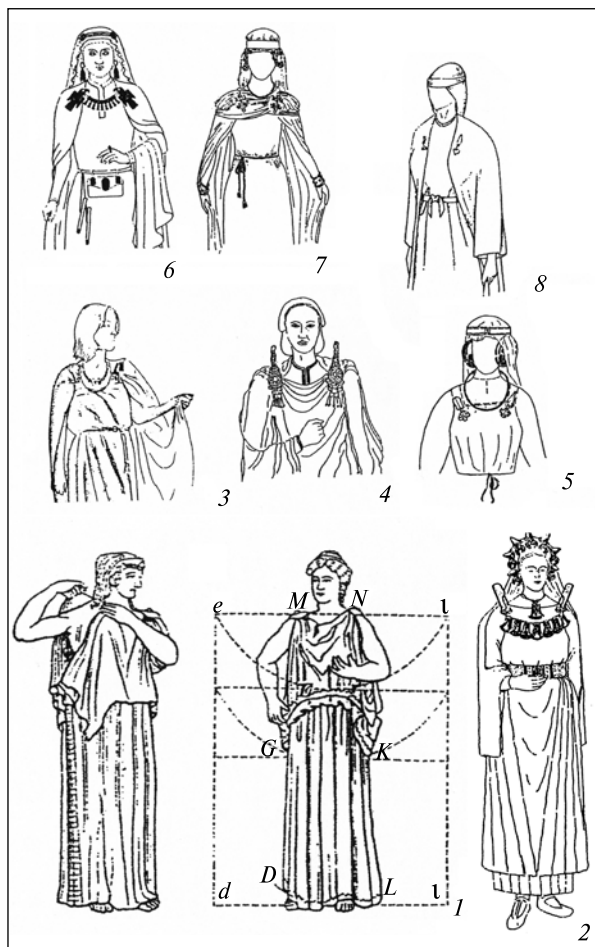

Рис. 8. Варіанти реконструкції одягу з двома фібулами римського-ранньовізантійського часу: 1 — із Доманьяно (Kidd 1984, р. 189—207); 2, 4 — за матеріалами скарбів «старожитностей анти» (Щеглова 1999); 3 — за матеріалами могильника гунського часу Лучисте в Криму (Хайрединова 2002); 5 — за матеріалами некрополів Норіка та Паннонії ранньоримського часу (Thomas 1989, fig. 3); 6 — за римською іконографією (Велишский 1878, рис. 265); 7 — за матеріалами пох. 132 черняхівського могильника Велика Бугайівка (Петраускас 2004); 8 — за матеріалами скарбу V ст. з Петроаси (Н. Tustain after: Brown 1972, р. 114—115, fig. 3)

певні тенденції не лише у розвитку текстильного виробництва, а й у структурі одягу місцевого населення або, що більш імовірно, — у соціальній структурі тогочасного суспільства. Поховані з двопластинчастими фібулами належали до привілейованої верстви населення, одяг для якої шили із тонких (дорогих) тканин. На жаль, за браком даних, ці твердження є суто гіпотетичними.

Досі дискусійним залишається й питання про характер «археологічного» костюма. Чи був він повсякденним чи поховальним, чи існували в ньому сезонні відмінності, чи враховувалися вони у поховальному ритуалі, чи був він особистим, чи міг бути ритуальним приношенням?

Низка археологічних фактів підтверджує саме останню версію. Знахідка двох фібул у

гончарній мисці поблизу кістяка у пох. 3 на могильнику Рідний Край пояснюється тим, що посудини з їжею та тіло похованої було накрите плащем перед засипкою ями (Буйнов 1979, с. 9). У пох. 4 на могильнику Боромля обидві фібули зафіксовано на тазових кістках скелета так, ніби одяг просто поклали зверху (Некрасова 1990, с. 68, табл. X, 1). Визначення типу одягу проблематичне, але, безсумнівно, він не був нижнім, яким, імовірно, слугувала сорочка (туніка).

Спірними залишаються й запропоновані реконструкції одягу черняхівців, їхніх попередників, сучасників та нащадків. Створення коректної реконструкції костюма потребує залучення аналогій, серед яких першорядне значення набувають знахідки тогочасного одягу. Для римського часу слід згадати прекрасні зразки примітивно розкритого шитого чоловічого одягу (рис. 7), що належав представникам північних римських провінцій та зберігся завдяки унікальним природним умовам торфовищ Північної Європи (v. Carnap-Bornheim 2004, S. 69—70, 99—100, Taf. 42—44). У Торсбергу знайдено чоловічу туніку та штани (рис. 7, 1, 2)⁴, з Дамендорфу походять штани з тонкої вовни (рис. 7, 3)⁵. Датування знахідок визначено в межах II—III ст. н. е. (періодів B2, C1b, C2 європейської хронологічної схеми, за Егерсом—Годловським) (v. Carnap-Bornheim 2004, S. 99—100, Taf. 42—43).

За рештками текстилю в похованнях вельбарської культури запропоновано реконструкцію жіночого одягу. Нижню сорочку та сукню з довгими рукавами шили з вовни, рукава прикрашали гаптуванням, одяг виготовляли з тканин природного кольору (невідбіленої та нефарбованої вовни), а також жовтого, червоного, блакитного кольору та в клітинку (Tempelmann-Maczyńska 1988, s. 210).

Іншим важливим джерелом аналогій для реконструкції костюма є іконографічні дані. Численні зображення «варварів» (германців, даків, сарматів) містяться на пам'ятках римського мистецтва, присвячених військовим перемогам. У батальних сценах переважно зображено чоловіків. Зображень жінок небагато, і вони най-

⁴ Туніка із тонкої вовни червоного кольору завдовжки 88 см, із Z-круткою ниток основи та S-круткою ниток підкання, щільність тканини становить 30—31 н/см². Туніку пошито з чотирьох частин. Рукава декоровано кантом, витканим за допомогою спеціального пристрою. Штани вершника пошито з тонкої вовни Z-крутки в нитках основи, S-крутки в нитках підкання, щільність тканини — 28,3 н/см². Штани завдовжки 130 см пошито із 12 деталей.

⁵ Їх пошито з тканини щільністю 22—25 н/см² із Z-круткою для ниток основи та S-круткою для ниток підкання. Штани пошито з 7 частин лляними нитками. Тканину пофарбовано мареною красильною (v. Carnap-Bornheim 2004, S. 69—70, Taf. 44).

частіше позбавлені етнографічних рис (Istvanovits, Kulcsar 2001). Аналіз наявних даних щодо чоловічого «варварського» одягу через обмежений обсяг публікації тут не надається.

Брак іконографічних даних щодо «варварсько-го» жіночого костюма компенсується науковими реконструкціями. На наш погляд, доцільніше щодо цієї процедури вживати термін «модельювання» або «історичне моделювання», оскільки її результат припускає кілька варіантів. Так, наприклад, в археологічній літературі, присвяченій пам'яткам римського та ранньовізантійського часу, надано кілька варіантів жіночого одягу, з'єднаного двома фібулами.

Щось на зразок римської палли (Велишский 1878, с. 219, рис. 265) (рис. 8, 1) запропоновано в реконструкції одягу за матеріалами черняхівського поховання Бугаївка-132 (Петраускас 2004, рис. 9) (рис. 8, 3) та скарбу в Петроасі (Petrossa) (Brown 1972, р. 114—115, fig. 3) (рис. 8, 4). Одяг, подібний до фартуха (рис. 8, 2), що з'єднувався двома парними (з дзеркально розташованими приймачами) фібулами і вдягався поверх туніки з довгими рукавами та був трохи коротший за неї, реконструйовано за зображеннями на надгробках місцевого (кельтського за походженням) населення дунайських римських провінцій — Норіка та Паннонії (Garbsh 1965, Thomas 1989, fig. 3). За матеріалами скарбів «старожитностей анти» висловлено припущення, що парні фібули утримували шлейки одягу на кшталт сарафану

(рис. 8, 5) (Щеглова 1999, с. 306, 307, рис. 16)⁶, за матеріалами «варварських» могильників Криму V—VI ст. — застібки містилися зверху куртки-каптану (Хайрединова 2002, рис. 18, 4; 19, 5; 21; 22, 4), за постчерняхівськими матеріалами вважається, що ними з'єднувався верхній одяг (плащ, накидка) (рис. 8, 1, 2) (Kidd 1984, р. 189—207; Щеглова 1999, рис. 3). Саме останній варіант здавався найбільш достовірним та прийнятним (Гопкало 2004, рис. 1), оскільки інколи тотожні застібки в двофібульному вбранні з'єднувалися металевим ланцюгом, як-от у Компанійцях, тобто утримували плечовий одяг — плащ, накидку. Втім не виключено, що дві фібули (в постчерняхівський час — парні) могли з'єднувати на раменах одяг, подібний до сукні або сарафану в сучасному розумінні, але не зшитого зверху та, можливо, вздовж боків, що надягався поверх тунікоподібної нижньої сорочки.

Отже, незважаючи на розмаїття думок, питання про черняхівський жіночий одяг, симетрично з'єднаний застілками на плечах, залишається відкритим.

⁶ У черняхівському двофібульному вбранні немає фібул із асиметрично розташованими приймачами. Отже, якщо цю ознаку й можна пов'язати з постсхідногерманськими традиціями (Щеглова 1999, с. 309; 2000), то їх формування слід датувати пізнішим, постчерняхівським, часом. Черняхівське двофібульне вбрання містило не лише непарні, але часто й різнотипні фібули.

Бобровська О.В. Жіночі поясні амулети черняхівської культури // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 89—95.

Бобровська О.В. Намисто та підвіски у вбранні населення черняхівської культури: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2000. — 20 с.

Бобровская О.В. Бусы и подвески в уборе населения черняховской культуры: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 2000. — НА ИА НАНУ. — Ф. 12. — № 806. — 456 с.

Бобровська О.В., Сиволап М.П. Поховання черняхівської культури з підвісками-«кошиками» на Середньому Дніпрі // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 33—43.

Буйнов Ю.В. Отчет о раскопках у с. Родной Край Золочевского района Харьковской области в 1979 году // НА ИА НАНУ. — 1979/122. — 16 с.

Велишский Ф.Ф. Быть греков и римлян. — Прага, 1878.

Гей О.А. Черняховская культура и скифо-сарматский мир: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Ин-т арх. АН СССР. — М., 1985. — 22 с.

Гей О.А. Проблема выделения скифо-сарматских элементов в черняховской культуре // Stratum plus. — 2001—2002. — 4. — С. 296—314.

Гончаров В.К., Махно Є.В. Могильник черняхівського типу біля Переяслав-Хмельницького // Археологія. — 1957. — Т. 11. — С. 124—144.

Гопкало О.В. Вбрання похованої на могильнику Велика Бугаївка // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 185—188.

Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины: Тр. V Международного конгресса археологов-славистов. — К.: Наук. думка, 1988. — Т. 4. — С. 34—46.

Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1988а // НА ИА НАНУ. — Ф. 12. — № 465. — 461 с.

Гудкова А.В. Особенности этнокультурного процесса в черняховском обществе // Тр. VI Международного Конгресса славянской археологии. В 6 т. — М., 1997. — Т. 1. — С. 223—233.

Магомедов Б.В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.) // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 24—62.

- Махно Е.В. Отчет о раскопках 1961 г. на Компаниевском могильнике // НА ИА НАНУ. — 1961/46. — 131 с.
- Некрасова Г.М. Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми // Археологія. — 1985. — № 50. — С. 75—80.
- Некрасова А.Н. Могильник черняховской культуры у с. Боромля на Сумщине // Питання археології Сумщини: Матеріали наук.-практ. конф. «Проблеми вивчення і охорони пам'яток археології Сумщини». — Суми, 1990. — С. 64—68.
- Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.
- Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряда племен Черняховской культуры. — М.: Наука, 1985. — 208 с.
- Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М.: Наука, 1996. — 181 с.
- Петраускас О.В. Похороння багаті дівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугаївка // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 165—184.
- Петров В.П. Масловский могильник на р. Товмач (по материалам раскопок П.И. Смоличева и С.С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.) // МИА. — 1964. — № 116. — С. 118—167.
- Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975. — 332 с.
- Рудич Т.О. Про антропологічне визначення поховання № 32 могильника Черкаси-центр // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 43.
- Рутковская Л.М. Археологические памятники IV—V вв. в районе Кременчугского моря (Украина) // СА. — 1979. — Т. 27/2. — С. 317—364.
- Седов В.В. Скифо-сарматские элементы в погребальном обряде черняховской культуры // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М.: Наука, 1978. — С. 99—107.
- Сымонович Э.А. Отчет о работах Среднеднепровской экспедиции ИА АН СССР 1962 г. в с. Черняхове Киевской области и Журавке Черкасской области в Среднем Поднепровье // НА ИА НАН Украины. — ф. э., 1962/33.
- Сымонович Э.А. Новые работы в Черняхове // МИА. — 1967. — № 139. — С. 5—27.
- Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ. — 1983. — Вып. Д1—22. — 152 с.
- Федоров Г.Б. Население Прутско-Днепровского междуречья в I тысячелетии н. э. // МИА. — 1960. — № 89. — 380 с.
- Хайрединова Э.А. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в V — первой половине VI вв. // МАИЭТ. — 2002. — С. 53—118.
- Щеглова О.А. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? // Stratum plus. — 1999. — № 5. — С. 287—312.
- Щеглова О.А. О некоторых возможностях реконструкции женской одежды по материалам наборов украшений из кладов «древностей антов»: источники, аналоги, результаты // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма). — Самара, 2000. — С. 136—141.
- Яценко С.А. Диадемы степных кочевников Восточной Европы в сарматскую эпоху // КСИА ИА АН СССР. — 1986. — № 186. — С. 14—20.
- Яценко С.А. К реконструкции женской плечевой одежды Сарматии // СА. — 1987. — № 3. — С. 166—176.
- Яценко С.А. Основные волны появления новых элементов костюма в Сарматии и политические события I в. до н. э. — III в. н. э. Происхождение стиля «клуазонне» // ПАВ. — 1993. — № 4. — С. 97—106.
- Яценко С.А. О некоторых вопросах изучения «археологического» костюма. Механизмы костюмных связей народов Великой степи // Культуры степей Евразии втор. пол. I тыс. н. э. (из истории костюма). — Самара, 2001. — Т. 1. — С. 4—21.
- Яценко С.А. Костюм ираноязычных народов древности и методы его историко-культурной реконструкции. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — М., 2002. — 47 с.
- Яценко С.А. Костюм древней Евразии (ираноязычные народы). — М., 2006. — 662 с.
- Brown D. The brooches in the Petroasa treasure // Academic Journal Offprint from Antiquity. — 1972. — 182.
- Carnap-Bornheim C. Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Deutschland. Band 5., GmbH /Bonn, 2004. — 134 s.
- Diaconu Gh. Spatsarmatische elemente in der Sintana de Mures-Tschernjachow kultur // Dacia. — 1966. — 10. — P. 357—364.
- Garbsh J. Die Norisch-Pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. — München, 1965. — 236 s.
- Istvánovits E., Kulcsár V. Sarmatians through the eyes of strangers. The Sarmatian warrior // International connections of the Barbarians Basin in the 1st—5th centuries A.D. — Aszód-Nyíregyháza, 2001. — P. 139—169.
- Kokowski A. Grupa Masłomecka z badań nad przemianami kultury gotów w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1995. — 334 s.
- Maik J. Wroby włokiennicze na Pomorzu z okresu rzymskiego i ze sriedniowiecza // Acta Archeologica Lodziesia. — 1988. — № 34. — S. 30—35.
- Tempelmann-Maczyńska M. Stroj kobiecy kultury wielbarskiej i jego powiazania z sasiednimi obszarami // KW. — 1988. — S. 205—220.

- Tempelmann-Maczyńska M.* Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit. — Kraków, 1989. — 177 s.
- Thomas E.B.* Religion // The archeology of Roman Pannonia / Ed. by A. Lengyel, G.T.B. Radan. — Budapest, 1989. — S. 177—206.
- Vadaj A., Istvanovits E., Kulcsar V.* Sarmatian Costume in the Carpatian Basin // Klio. — 1989. — 1. — P. 107—114.
- Wołqiewicz R.* Kultura wielbarska // Prahistoria ziem Polskich. — 1981. — T. 5. — S. 143—156.

Одержано 21.09.2005

O.V. Gopkalo

О НЕКОТОРЫХ РЕЗУЛЬТАТАХ И ПЕРСПЕКТИВАХ ИССЛЕДОВАНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОГО КОСТЮМА

В статье вкратце рассмотрена история изучения черняховского костюма, приведены данные о находках текстиля из памятников культуры, затронуты вопросы реконструкции одежды черняховцев с привлечением результатов исследований синхронных и диахронных групп памятников Восточной и Центральной Европы.

O.V. Hopkalo

ABOUT THE RESULTS AND PERSPECTIVES OF RESEARCH OF THE COSTUME OF CHERNYAKHIVSKA CULTURE

The author views the history of study of the costume of Chernyakhivska culture, cites data on the finds of textiles on the sites, raises the issue of reconstruction of the clothes of Chernyakhiv population, and also analyses the results of research on synchronous and diachronic groups of monuments in Eastern and Central Europe.

Л.П. Михайлина, Г.О. Пашкевич, С.В. Пивоваров

РІЛЬНИЦТВО СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МЕЖИРІЧЧЯ ВЕРХНЬОГО ПРУТУ ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА

Розглянуто знахідки землеробських знарядь праці та палеоботанічних матеріалів із поселень Луки Райковецької та давньоруської культур на території Буковини, а також етапи запровадження місцевим населенням парової системи землеробства.

Дослідження землеробства населення України доби середньовіччя належить до важливих завдань вітчизняної історичної науки. Цій проблематиці присвячено численні монографії, статті та повідомлення, в яких закладено наукове підґрунтя для вивчення різних аспектів давнього землеробства та розроблено методику використання археологічного матеріалу для реконструкції систем рільництва, процесу обробки ґрунту, збору врожаю, його переробки тощо.

Одним із регіонів України, де землеробство інтенсивно розвивалося ще з періоду неоліту—енеоліту, були землі межиріччя верхнього Пру-

ту та середнього Дністра (сучасна Чернівецька обл.). Значні зрушення у розвитку рільництва на території краю почали відбуватись в останній чверті I тис. н. е. (культура Луки Райковецької) і знайшли свій подальший розвиток за часів Київської держави, Галицького, Галицько-Волинського князівств, Галицької Русі.

Тривалий час відомості про розвиток середньовічного землеробства в зазначеному регіоні були нечисленними через слабку джерельну базу. Ситуація змінилася після проведення археологічних робіт на багатьох пам'ятках краю (Добринівці, Ревне, Чорнівка, Недобойці, Зелена Липа, Перебиківці, Мартинівка, Василів, Онут), де було знайдено землеробські знаряддя, рештки культурних злаків, жорнового поста-

© Л.П. МИХАЙЛИНА, Г.О. ПАШКЕВИЧ,
С.В. ПИВОВАРОВ, 2007

ву, ями для зберігання зерна тощо (Тимошук 1972, с. 112—113; 1982, с. 108, 177; Михайлина 1999, с. 54—64; Михайлина, Возний 1993, с. 5—13; Пивоваров 2003, с. 97—109).

Розвиток землеробства значною мірою визначався природно-географічними умовами, які в досліджуваному регіоні протягом I—II тис. н. е. не зазнали суттєвих змін, окрім впливу антропогенного фактора. За останні 800—900 років не спостерігалось різких змін клімату, хоча й відбувалися незначні його коливання (Бучинский 1954, с. 82—83; Коробушкина 1979, с. 6). Зважаючи на це, слід детально розглянути географічне положення, рельєф, клімат та ґрунти регіону, позаяк вони суттєво впливали на розвиток агрокультури, вибір і розміщення сільськогосподарських культур, специфіку землеробських знарядь тощо.

Територія регіону розташована в зоні стику Східноєвропейської рівнини й Карпатських гір, де простежується кілька оротектонічних зон та геоморфологічних областей. Регіон належить до помірно теплої зони з континентальним кліматом. Середня температура січня тут становить -5° , липня — $+18^{\circ}$. Теплий період (з температурою вище 0) триває 263—265 днів. Сума активних температур становить 2200—2800 $^{\circ}$, середньорічна кількість опадів коливається в межах 500—700 мм. Потужність снігового покриву сягає 25—35 см, короточасні морози змінюються тривалими відлигами (Горохова, Солодкова 1970, с. 11—12).

Ґрунтовий покрив досліджуваного регіону не однорідний, з переважанням сірих, темно-сірих опідзолених ґрунтів, на найвищих ділянках — світло-сірих опідзолених ґрунтів, а на найнижчих — опідзолених чорноземів (Горохова, Солодкова 1970, с. 12—13).

У цілому природно-географічні умови та клімат Пруто-Дністровського межиріччя досить сприятливі для ведення рільництва і дають змогу вирощувати значну кількість культурних рослин та отримувати один урожай на рік, що засвідчують археологічні матеріали різних епох. Пруто-Дністровське межиріччя й сьогодні сприятливе для ведення землеробства, під яке використовується близько 70 % усієї його площі (Кожолянюк 1999, с. 81). Очевидно, подібною була ситуація і за доби середньовіччя, адже саме тут було сконцентровано переважну більшість тогочасних селищ, городищ, літописних поселень регіону.

Провідною галуззю господарства східних слов'ян останньої чверті I тис. н. е. на території Буковини було орне землеробство. У VIII—X ст. воно переживало значні прогресивні зміни, зумовлені подальшим розвитком продуктивних сил. Одним із найважливіших показників цих змін був перехід до нової системи землеробства.

Дані палеоботаніки, остеології, археологічний матеріал низки пам'яток культури дає змогу стверджувати, що в зазначений період поряд із підсічно-вогневою та перелоговою системами землеробства, характерними для слов'ян попереднього часу (Кириянов 1967, с. 182—187; Тимошук 1976, с. 101—102; Баран 1988, с. 48—49), з'явилася досконаліша система землеробства — парова.

Виникнення нової системи землеробства було пов'язане з низкою факторів соціально-економічного життя носіїв культури: появою нових сільськогосподарських знарядь (насамперед обробітку ґрунту) як найважливішої умови, що визначила зміну системи землеробства (рис. 1); запровадженням у виробництво нових видів зернових культур, зумовленим появою нової системи рільництва; новим рівнем розвитку тваринництва, без якого в умовах того часу неможливо було відновлювати родючість ґрунтів; нового рівня розвитку ремісничого виробництва, здатного забезпечити потреби землеробства необхідними знаряддями праці; збільшенням щільності населення і утворенням нових соціально-економічних структур, що зумовило перехід до постійного обробітку одних і тих самих орних земель (Тимошук 1988, с. 128). Комплексний аналіз цих факторів дає змогу встановити об'єктивну картину формування парової системи землеробства.

Появу нової системи рільництва слід розглядати у тісному взаємозв'язку із вдосконаленням знарядь обробітку ґрунту. У попередню епоху (V—VII ст.) за панування підсічно-вогневої та перелогової систем землеробства здебільшого використовували дерев'яні рала без металевих наральників та найпростіші борони-суковатки (Чернецов 1972, с. 135—148; Кириянов 1967, с. 174). Перехід до парової системи землеробства став можливим лише після появи орних знарядь, здатних перевертати ґрунт, а відтак, знищувати бур'яни й заорювати добрива. Найдавнішими знаряддями такого типу були дерев'яні рала з полозами, оснащені залізними наральниками з плечиками та ножами-череслами. Подібний наральник було знайдено в слов'янському житлі № 6 селища-супутника городища Ревне-ІА. Знаряддя має загальну довжину 20,6 см, ширину лопаті 12,8 см, ширину втулки 6 см і належить до типу широколопатевої наральників із плічками типу ІВ2, за класифікацією Ю.А. Краснова (Краснов 1987, с. 113).

Відносно вузька втулка наральника вказує на те, що його встановлювали не під кутом, як це було у рала без полоза, а майже горизонтально. Таке рало мало точку опори на полозі й підрізало ґрунт по горизонталі, наближаючись до знарядь плужного типу. Завдяки цьому рало з полозом на староорних землях могло не лише зсувати ґрунт

у бік борозни, але й при незначному нахилі навіть перевертати його (Кириянов 1967, с. 177). Знаряддя такого типу проіснували досить тривалий час і за даними етнографії були відомі в Україні у XIX ст. (Павлюк 1986, с. 116—117).

Після запровадження нової системи рільництва в регіоні відбулася перебудова не лише орних, але і всього комплексу землеробських знарядь. Серед знарядь обробітку ґрунту з'явилися залізні мотички розміром 8—10 см, що мали втулку й плоске коротке, ледь загострене лезо. Трапляються також кістяні мотички, що виготовлялися із лопатки рогу благородного оленя. Крім свого прямого призначення, залізні та кістяні мотички могли використовувати для очищення наральників від налиплого ґрунту (Михайлина 1997, с. 103).

На зміну слабовигнутим серпам попереднього часу, лезо яких безпосередньо переходило у черешок, у VIII—IX ст. прийшли залізні серпи, близькі до еліпсоїдної кривої, що мали максимальне розширення в місці згину, звідки звужувалися до носика і ручки. Довжина серпа від кінчика леза до ручки сягала 25—30 см. Їх особливістю був довгий черешок, вісь якого була під кутом до початкової осі леза серпа. Край черешка часто загинався і закріплював дерев'яний держак. Такі серпи, що за класифікацією Р.С. Мінасяна належать до варіанта Б групи VI (Минасян 1978, с. 82—85), виявлено під час досліджень поселень VIII—X ст. у Ревному і Добринівцях (Михайлина 1997, с. 99—100) (рис. 1).

У VIII—X ст. змінилась і конструкція слов'янського жорнового поставу. Жорна попереднього часу, як правило, мали плоскі верхній і нижній кам'яні постави. У досліджуваній час в ужиток увійшли ручні млини з нижнім вигнутим і верхнім випуклим жорновими каменями. Фрагменти таких жорен виявлено на пам'ятках культури регіону.

Для визначення системи землеробства місцевого слов'янського населення надзвичайно важливе значення мають палеоботанічні матеріали, що дають змогу встановити видовий склад культивованих рослин. Так, на городищі Ревне-ІБ під час археологічних робіт 1996 р. у заповненні господарчих ям та споруді-сховищі під валом було знайдено значну кількість обгорілих зернівок, серед яких переважали зернівки жита (847 екз.) та проса (248 екз.). Пшеницю представлено здебільшого плівчастими видами — двозернянкою і спельтою. Серед інших видів зернових слід відзначити ячмінь плівчастий та овес посівний. Інші культурні рослини представлено горохом посівним, сочевицею, льоном звичайним і коноплями посівними.

Зазначені культурні рослини знайдено у спорудах, що за виявленою керамікою датуються

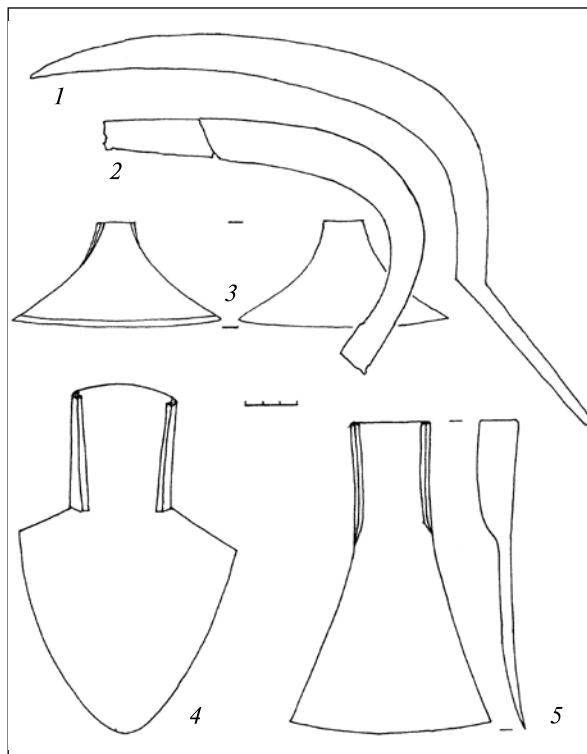

Рис. 1. Сільськогосподарські знаряддя праці VIII—X ст.: 1, 2, 4, 5 — залізо; 3 — кістка; 1, 3 — Добринівці; 2, 4 — Ревне; 5 — Рухотин

IX—X ст. Серед матеріалів палеоботанічного аналізу на особливу увагу заслуговують знахідки зернівок жита, що засвідчують запровадження в регіоні нової системи землеробства. Відомо, що жито добре пристосовується до різноманітних ґрунтів, не потребує великої кількості поживних речовин. Найбільші врожаї жита дає на чорноземах, але добре росте й на підзолистих, важких глинистих і дерново-підзолистих ґрунтах за умови внесення добрив. Жито найморозостійкіше серед зернових культур і потребує менше тепла під час проростання, ніж пшениця. У Європі жито вирощують у місцевостях, де річна сума опадів становить 600—700 мм. Завдяки невибагливості до ґрунтів та значній пристосованості жито використовують як рослину-піонера на нових землях. Жито також має властивість очищати землю від бур'янів: навесні або восени воно дуже кущиться, утворюючи затінок, у якому гинуть сходи бур'янів. Жито має ярові та озимі форми (Зерновые культуры 1954, с. 201; Кириянова 1992, с. 53—54; Прянишников, Якушкин 1936, с. 57, 78).

На Ревнянському городищі серед зернівок культурних рослин виявлено зернівки і насіння бур'янів — стоколосу житнього, стоколосу польового, куколю звичайного — типових засмічувачів жита (Кириянов 1959, с. 329—330; Бур'яни України 1970, с. 53—54, 126). При цьому кукіль звичайний засмічує як ярові, так і озимі

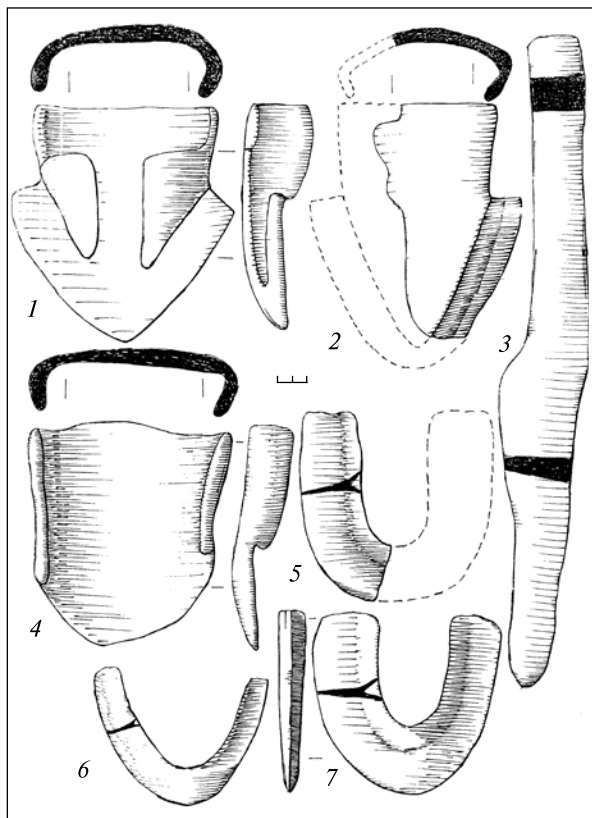

Рис. 2. Давньоруські знаряддя обробітку ґрунту: 1, 3, 4, 6, 7 — Чорнівське городище; 2, 5 — Недобоївське городище; 3, 4, 6 — (Возний 1998, с. 62—63)

посіви, а стокolos житній і стокolos польовий — переважно посіви озимого жита, що незаперечно доводить культивування місцевим слов'янським населенням озимого жита.

Факт наявності озимого жита засвідчує формування нової системи землеробства, а саме — парової. На думку А.В. Кір'янова, парова система могла отримати повне й остаточне завершення лише за наявності озимого жита (Кирьянов 1959, с. 333; Кирьянова 1992, с. 53—56). Парова система передбачала наявність у сівозміні пара (парового клину) — поля, що протягом усього вегетаційного періоду або його частини було вільним, відновлювало родючість ґрунту й готувало сприятливі умови для розвитку майбутніх посівів (Кирьянова 1992, с. 36—48).

Нового рівня розвитку рільництво населення Пруто-Дністровського межиріччя досягло в давньоруський час. У той період продовжувала розвиватися парова система землеробства, удосконалювалися знаряддя обробітку ґрунту, збору врожаю та його переробки.

Спостереження за топографією розміщення більшості поселень XII — першої половини XIII ст. на території досліджуваного регіону показує, що вони розташовувалися в зручних для ведення землеробства місцевостях. Тогочасні

селища здебільшого займали другі та треті надзаплавні тераси рік і струмків. Як правило, це були рівнинні, вільні від лісу староорні землі, що оброблялися вже тривалий час. Зокрема, значна частина давньоруських селищ розташовувалася на місці поселень, що існували за доби енеоліту (трипільська культура) та у ранньозалізний час (черняхівська культура), або ж неподалік від них. Це, очевидно, засвідчує добре знання давньоруським населенням краю якостей різних ґрунтів та їх агротехнічних властивостей.

Важливу інформацію про рівень розвитку місцевого рільництва несуть знахідки знарядь праці для обробітку ґрунту. Саме вони є основною категорією археологічного матеріалу для з'ясування типології цих знарядь, а отже, і продуктивності землеробства. На території регіону (Чорнівка і Недобоївці) виявлено рештки тяглових та ручних знарядь для обробітку ріллі: 6 залізних втульчастих наконечників орних знарядь (4 широколопатових і 2 вузьколопатових), 4 плужних ножі (чересла), 3 окуття лопат і мотики (рис. 2).

Найбільшу кількість наконечників орних знарядь було виявлено під час дослідження Чорнівського городища, де знайдено 5 наральників і 4 чересла. Серед них особливий інтерес становлять 3 наральники, 3 чересла і молоток, виявлені у 2004 р. на долівці господарчої споруди, розташованої у північно-західній частині городища поблизу в'їзної вежі. Важливо зазначити, що всі залізні частини орних знарядь лежали компактно: 3 наральники впритул боковими робочими краями, а на відстані 0,9—0,95 м від них — 3 чересла і молоток. Між ними простежувався шар вугілля, але зафіксувати рештки дерев'яних деталей від орних знарядь не вдалося. Отже, очевидно, тут зберігалися 3 давньоруських плуга, що були знищені пожежею під час загибелі городища.

Виявлені на території регіону залізні деталі орних знарядь різняться за розмірами і конструктивними особливостями робочих частин. Їх параметри наведено в таблиці.

Наймасивнішим серед знайдених наральників є широколопатовий наконечник із асиметричними плечами і додатковими наварними смугами по краях (див. таблицю, п. 1; рис. 2, 1; 3). Великі розміри наральника дають змогу віднести його до типу IVB4, за Ю.О. Красновим (Краснов 1987, с. 36, рис. 161). Близькими до нього, але менших розмірів є інші наральники із Чорнівки і Недобоївців (див. таблицю, п. 2, 3, 6; рис. 1—3). Їх менші розміри дають змогу віднести знайдені наральники до типу IVB1, за класифікацією Ю.О. Краснова (Краснов 1987, с. 36, рис. 14). Усі широколопатові наральники є залізними робочими частинами досить розвинутих

знарядь плужного типу. Аналогічні їм знахідки відомі на багатьох пам'ятках XII—XIII ст. на території Київської Русі.

Із Чорнівського городища походять 4 залізних чересла або, як їх називають, — плужні ножі (рис. 1, 3; 4). Найбільше чересло має довжину 61 см, ширину 8 см, решта — довжину від 46,5 см (завширшки 5,5 см) до 40 см (завширшки 5 см). Чересла були важливою частиною орного знаряддя: вони вертикально розрізали пласт ґрунту, а широколопатевий асиметричний наральник підрізав його горизонтально і перевертав. Наявність серед залізних частин орних знарядь чересел переконливо засвідчує використання земле-робських знарядь плужного типу, оскільки для рал вони були не обов'язковими (Довженко 1961, с. 76).

Знахідки широколопатевих наконечників та плужних ножів мають велике значення для вивчення орних знарядь, оскільки вони є однією із головних і характерних частин раннього плуга, тобто знаряддя, що підрізало і перевертало шар ґрунту. Подібні плуги в давньоруський час мали дерев'яні полиці, завдяки яким і переверталися скиби ґрунту. Такі орні знаряддя в літературі досить часто називають «давньоруським плугом», очевидно, це був один із різновидів ранніх плугів у своєму первісному конструктивному варіанті. Слід зазначити, що подібні орні знаряддя на Буковинському Прикарпатті побутували до XIX ст.

Завдяки розпушенню плугом на значну глибину ґрунту і його перевертанням оброблюваний шар землі набував структури, що сприяла проникненню вологи, повітря, тепла та рівномірному розподілу і збереженню вологи в усьому орному шарі. За таких умов у ґрунті швидше відбувалися біохімічні процеси, що збагачували його поживними речовинами із нижніх шарів. Окрім того, під час оранки знищувалися бур'яни, що сприяло вкоріненню і посиленому росту зернових культур.

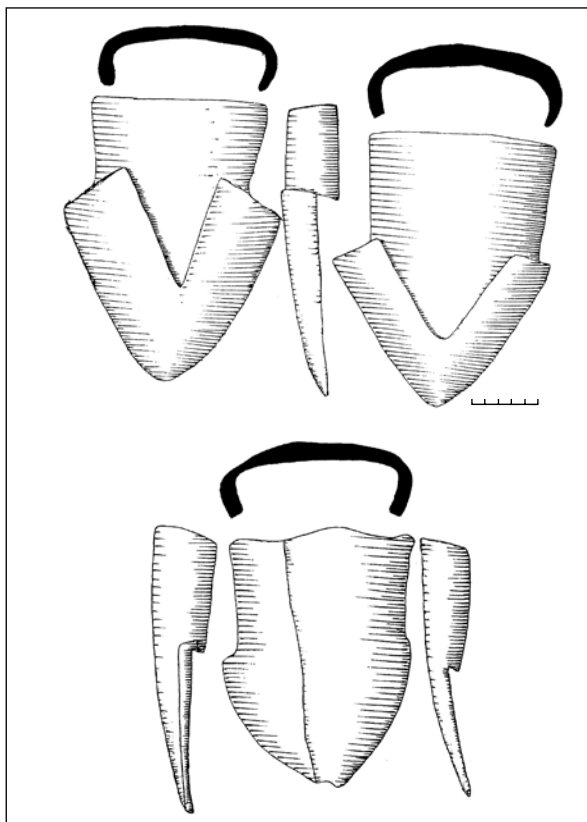

Рис. 3. Залізні наральники з Чорнівського городища (знахідки 2004 р.)

Разом із наконечниками і череслами на Чорнівському городищі в одному комплексі було знайдено залізну частину молотка (рис. 4). Він має прямокутну форму з розмірами сторін 9 × 4,5 (5) см. Подібна знахідка має логічне пояснення із практики середньовічної оранки. Так, при обробці ґрунту землеробу потрібно було постійно підбивати чересло і поправляти наральник. Цікаво, що на англійських середньовічних мініатюрах (XIII—XIV ст.) молоток був невід'ємною складовою частиною плугу і кріпився до одного з його руків'їв (чепіги) (Довженко 1961, с. 77;

Залізні широко- і вузьколопатеві наральники давньоруських пам'яток Буковини

Номер п.п.	Місце знахідки, тип наральника	Довжина наральника, см	Ширина наральника, см	Ширина втулки, см	Довжина втулки, см	Товщина, см
1	Чорнівське городище (господарча споруда біля візду)					
	широколопатевий	22	17	12	7,5	1,0—1,2
2	широколопатевий (кліть № 8)	21	16,5	13	9,5	1,0—1,3
3	широколопатевий	16	16	11,2	7	0,6—1,1
4	вузьколопатевий	16,5	13	12	8	0,8—1,0
5	вузьколопатевий (житло № 4)	13	12	8	9	0,8
6	Недобойське городище					
	широколопатевий	18	15	9,5	6,5	0,7—1,0

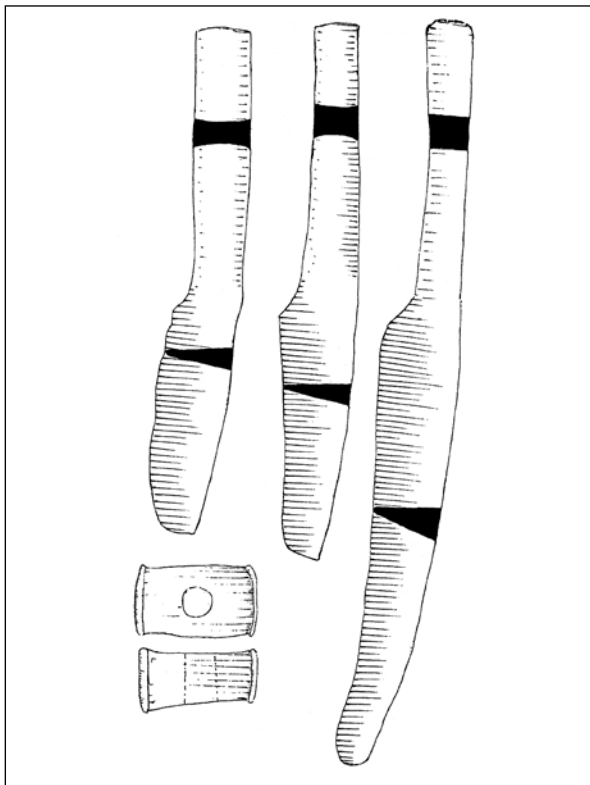

Рис. 4. Чересла і молоток із Чорнівського городища (знахідки 2004 р.)

Краснов 1987, с. 150). Очевидно, вже в першій половині XIII ст. молоток також був необхідним атрибутом давньоруського плугу та використовувався для ефективного усунення неполадок чи зміни глибини оранки залежно від якості ґрунту.

На Чорнівському городищі також було знайдено 2 вузьколопатових наральники, один із яких (Возний 1998, с. 62) (див. таблицю, п. 5; рис. 1, 4) був частиною безвідвального орного знаряддя — рала і, за згаданою уже класифікацією Ю.А. Краснова, належить до типу ІА2 (Краснов 1987, с. 31), а другий (дещо більших розмірів (див. таблицю, п. 4; рис. 2, 3) з ледь позначеними асиметричними плічками) — до типу ІВ1 (Краснов 1987, с. 37—38).

За допомогою вузьколопатових наральників лише рихлили землю. Форма та розміри цих наральників дають змогу встановити їх належність ралу з полозом. У давньоруський час рало використовували переважно для роботи на цілих ґрунтах та твердих ґрунтах.

Плуги та рала в давньоруський час були тягловими орними знаряддями, що приводилися в дію за допомогою робочої худоби. За етнографічними матеріалами відомо, що плуг потребував однієї чи двох упряжей волів або коней.

Одночасне використання орних знарядь із широколопатовими наконечниками та череслами (давньоруський плуг) і вузьколопатовими наральниками (рало) в тодішніх господарствах

регіону було досить доцільним і пояснюється потребами в різних видах обробки ґрунту. Наприклад, ландшафтний екотон у мікрорайоні Чорнівського городища представлено досить строкато: лісові масиви із цілими лучними землями на берегах р. Мошків і її приток, пагорби, вкриті кущовою рослинністю і староорні ґрунти, що займають переважно правий берег річки. Все це визначало особливості потенційних господарських угідь і ресурсну зону населеного пункту, звідки його мешканці отримували переважну більшість усіх необхідних продуктів та ресурсів. З огляду на ці особливості місцевих ландшафтних зон і формувалася аграрно-виробничий інструментарій, що відбивав еколого-технологічну доцільність застосування функціонально різних орних знарядь у різноякісних ґрунтових умовах угідь. Подібну картину дослідники відзначають і для інших давньоруських земель.

Давньоруський плуг використовували для глибокої оранки і перевертання пластів ґрунту, як правило, на староорних землях і чорноземних ґрунтах. Крім того, рало слугувало для розпушування та рихлення ґрунту і застосовувалося на цілих землях. Згідно з етнографічними даними, ралом дробили скиби ґрунту, а також використовували його для спущування міжрядь (Павлюк 1986, с. 117). Знахідки широко- і вузьколопатових наконечників орних знарядь на Чорнівському городищі засвідчують, що плуги і рала органічно доповнювали один одного, їх одночасне використання було доцільним у тогочасному рільництві.

Іншу категорію знахідок для обробки ґрунту становлять рештки ручних знарядь праці: залізні окуття дерев'яних лопат, так звані рильця, два з яких виявлено на Чорнівському городищі, по одному — на поселенні Пуста Чорнівка та городищі в Недобоївцях (тут знайдено фрагмент знаряддя; рис. 1).

Такі залізні окуття є металевими частинами лопат (заступів), які в той період, а подекуди і до кінця XIX ст., були дерев'яними і лише нижню їх частину оббивали підковоподібною смугою металу, що мала спеціальний паз для вставляння дерев'яної основи.

Знайдено на Чорнівському городищі в 2000 р. окуття лопати досить добре збереглося. Його розміри: довжина 12,5 см, максимальна ширина 13,2 см, ширина пластини окуття 4 см. Окуття, виготовлене із двох зварених пластин металу, має гострий робочий край і середню частину із трикутноподібним розширенням (ширина 1,6 см, глибина 1,5—1,8 см) для з'єднання із дерев'яною основою. Близьке йому за розмірами та формою фрагментоване окуття з Недобоївського городища, очевидно, також мало довжину

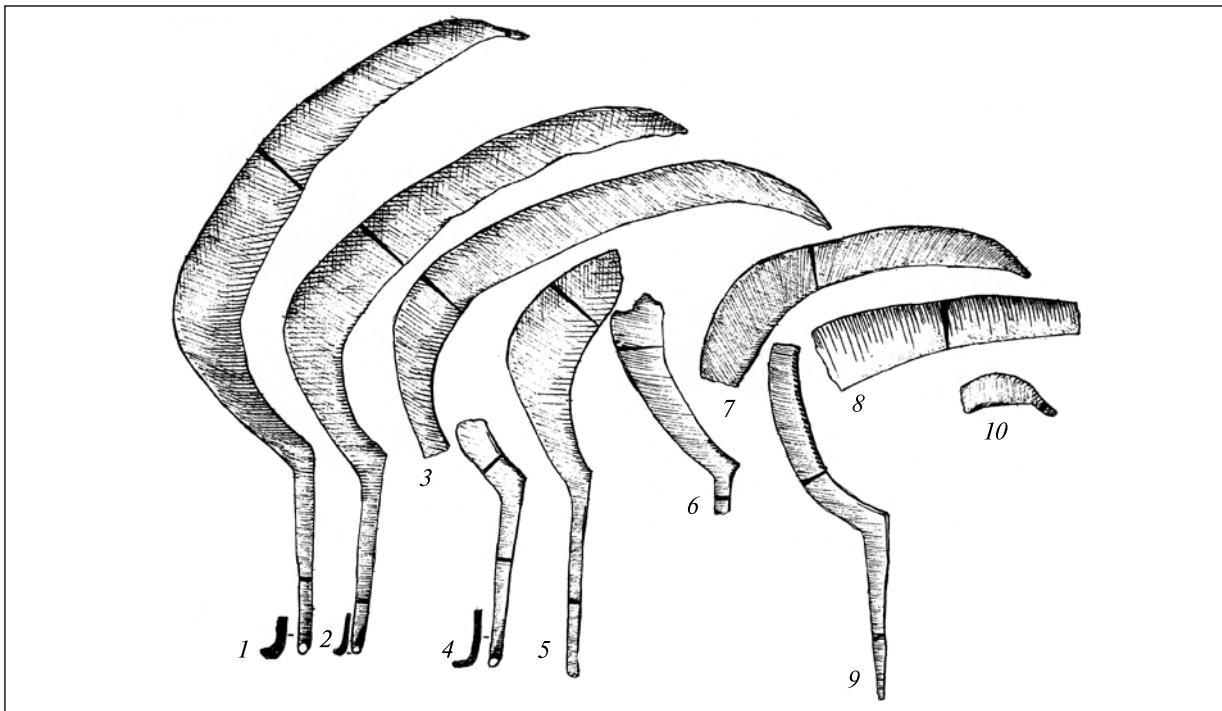

Рис. 5. Середньовічні серпи: 1, 4, 10 — Недобоївське городище; 2—3, 5—8 — Чорнівське городище; 9 — городище Зелена Липа

близько 12 см, максимальну ширину 14—15 см та ширину пластини окуття 4,3 см.

Лопати (заступи) є досить поширеними на давньоруських пам'ятках і в письмових джерелах називаються «рило» (Довженко 1961, с. 96). За етнографічними матеріалами досліджуваного регіону вони відомі як «роскалі», «городники» (Кожоляно 1999, с. 90) і використовувалися для ручного обробітку землі, особливо на городах та ділянках, не доступних для орних знарядь.

Вивчення середньовічних знарядь обробітку ґрунту на території межиріччя верхнього Прута та середнього Дністра показує, що вони відповідали загальному рівню розвитку тогочасної землеробської техніки південно-західної Русі.

Знаряддя збирання врожаю на середньовічних пам'ятках регіону представлено серпами та косами, знайденими на городищах в Чорнівці, Недобоївцях, Ленківцях. Наприклад, на городищі в Чорнівці виявлено 4 цілих і 3 фрагменти серпів, більшість із яких належать до південно-західного типу і характеризуються розширенням клинка в середній частині його довжини (рис. 5). Один екземпляр має іншу форму і за вигином лека наближається до серпів русько-литовського типу.

Серпами збирали озимі й переважно більшість ярових хлібів. Значення серпів як основного знаряддя збору врожаю зберігалося до середини XX ст. За даними етнографічних матеріалів озимі жали виключно серпами, оскільки вони підрізають стеблини рослин без струсу,

завдяки чому достиглий хліб не осипається (Довженко 1961, с. 149).

До сільськогосподарських знарядь належать також коси-горбуші, цілі екземпляри та фрагменти яких знайдено на городищах в Чорнівці, Недобоївцях та Зеленій Липі (рис. 6). У добу середньовіччя коса-горбуша була одним із найпоширеніших сільськогосподарських знарядь. Їх знахідки зафіксовано на більшості досліджених давньоруських пам'яток. Коси цього періоду належать до ударно-ріжучих знарядь, не придатних для збирання достиглих зернових, що обсіпаються при струсах. Проте їх могли використовувати для косіння ячменю, вівса, гороху та гречки, зерна яких тримаються у колоску значно міцніше або містяться в стручках. Коса-горбуша була головним знаряддям для покосу трав і заготівлі сіна (Довженко 1961, с. 151). За етно-графічними матеріалами відомо, що косіння косами-горбушами вимагало значних зусиль і вміння, адже працювати ними доводилося зігнувшись чи стоячи на колінах.

Опосередковано про землеробську діяльність жителів регіону засвідчують знахідки кам'яних жорен, що використовувалися для помолу вирощених злаків. На різних пам'ятках краю виявлено понад 30 жорнових каменів (переважно фрагментів).

Найбільшу кількість жорен зафіксовано на Чорнівському городищі — 18 екземплярів, але серед них немає жодного цілого. Виявлені тут жорна мають зовнішній діаметр від 36 до 43 см,

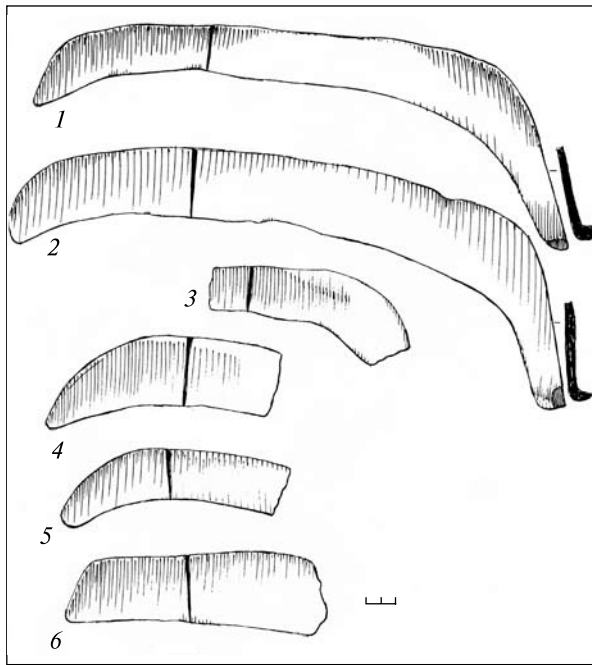

Рис. 6. Середньовічні коси: 1—4 — Чорнівське городище; 5 — Недобойське городище; 6 — городище Зелена Липа

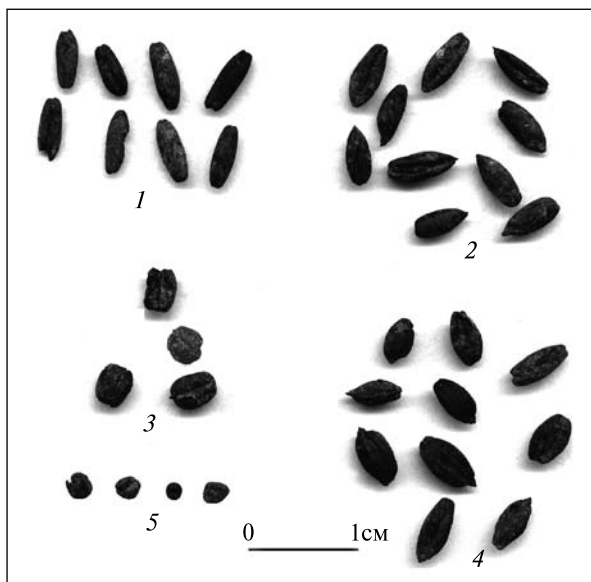

Рис. 7. Обвуглені зернівки з поселення Недобойці: 1 — овес *Avena sativa*; 2 — жито *Secale cereale*; 3 — пшениця м'яка *Triticum aestivum* s.l.; 4 — ячмінь півчастий *Hordeum vulgare*; 5 — насіння бур'янів

діаметр центрального отвору 3,5—7 см, товщину — 6—9,5 см.

Знайдені жорнові камені різні за конструкцією. Більшість із них належить до традиційного типу давньоруського жорнового поставу, що складався із двох каменів з малим центральним отвором, опиралися на вісь та залізну або дерев'яну порхлицю (Рыбаков 1949, с. 421—422).

Важливу інформацію про рівень розвитку місцевого землеробства надають дані палео-

ботанічного аналізу. Наявні матеріали дозволяють встановити видовий склад вирощуваних культур, простежити мікрорегіональні особливості їх поширення та охарактеризувати місцеву систему землеробства.

Палеоботанічні матеріали у вигляді обгорілих зернівок культурних рослин та бур'янів було виявлено під час дослідження Чорнівського та Недобойського городищ (рис. 7).

Аналіз обвуглених зернівок показує, що населення регіону культивувало жито посівне, ячмінь півчастий, овес посівний, пшеницю двозернянку, пшеницю м'яку, просо звичайне, коноплі, льон, горох. Найбільшу кількість зернівок із городищ становлять обгорілі зерна жита.

Жито в добу середньовіччя було однією із основних хлібних культур, що пояснюється його морозостійкістю, можливістю давати врожай на різних ґрунтах та властивістю очищувати ґрунти від бур'янів. Разом із тим жито потребувало глибокої оранки і добре обробленого ґрунту. Наявність жита засвідчує існування у рільництві сівозмін.

Друга позиція серед видового складу культурних рослин із обох городищ належить ячменю півчастому. Ця злакова рослина також була однією із найпоширеніших на Русі. Ячмінь — досить врожайна та швидкостигла культура, але вимагає плодючих ґрунтів, тому його, як правило, висівали на староорних землях. Наявність ячменю на пам'ятках, розміщених в усьому регіоні, свідчить про його значну поширеність серед давньоруської людності краю і добру врожайність у різних умовах.

Крім того, серед зернівок із Чорнівського городища було виявлено 255 насінин конопель посівних. Цю рослину використовували для виробництва тканини, мотузок, мішковини, а також для виготовлення харчової олії.

У значно меншій кількості місцеві жителі культивували овес, пшеницю м'яку, пшеницю карликову, пшеницю двозернянку, ячмінь голозерний, сочевицю. Вирощували в регіоні й бобові культури, зокрема горох. Відомою була тут і така технічна культура, як льон.

Видовий склад культурних рослин регіону аналогічний іншим давньоруським землям і свідчить про спільні традиції землеробства в різних частинах Русі (Беляєва, Пашкевич 1990, с. 37—47; Кирьянова 1979, с. 72—85; 1992; Пашкевич 1999, с. 88; Пашкевич, Янушевич 1978, с. 86—96).

Дослідження палеоботанічного матеріалу дають змогу встановити існуючу на той період систему рільництва, під якою розуміють спосіб використання плодючості ґрунту і низку заходів, що сприяли підтриманню та підвищенню врожайності культурних рослин.

Одним із основних палеоботанічних показників існування парової системи землеробства, крім знарядь обробітку ґрунту, як уже було показано на матеріалах зі слов'янських пам'яток, і видового складу рослин, є наявність специфічних бур'янів, що супроводжують посіви. Вивчення видового і кількісного складу бур'янів дає змогу встановити, до якого виду (ярих чи озимих) належать культурні рослини, а відтак, визначити характер давнього землеробства.

**Кількісний склад бур'янів
із Недобойського городища, %**

Підмаренник чіпкий	31,3
Кукіль звичайний	18,6
Стоколос житній	18,6
Стоколос польовий	6,3
Лобода біла	6,3
Півняче просо	6,3
Бузина чорна	6,3

Найбільший відсоток серед бур'янів із Недобойського городища становить підмаренник чіпкий, кукіль звичайний та стоколос житній. Усі вони є засмічувачами як озимих, так і ярових культур, а стоколос житній — озимого жита. Отже, принаймні частина жита, що вирощувалося жителями Недобойського городища, було

озимим. Решта зернових культур з пам'ятки були яровими.

Таким чином, наявні матеріали засвідчують, що на території регіону продовжувала існувати парова система землеробства у вигляді двопілля чи трипілля, відома тут ще з X ст. Її використання сприяло підвищенню продуктивності місцевого землеробства.

Вивчення даних про землеробство середньовічного населення межиріччя верхнього Прута та середнього Дністра засвідчує, що воно не відрізнялося від рільництва на інших давньоукраїнських землях. Місцеве населення для обробітку ґрунту використовувало ефективні тяглові орні знаряддя типу давньоруського плуга та рала, земля оброблялася також ручними знаряддями — дерев'яними лопатами та мотиками із залізним окуттям. Збір урожаю здійснювався серпами із високими робочими якими та косами-горбушами. Перероблювали зерно за допомогою кам'яного жорнового поставу різних типів. Основними землеробськими культурами регіону були жито, просо, ячмінь та овес. Тут також вирощували пшеницю, бобові та технічні культури. Основною системою землеробства була парова (двопілля, трипілля), що сприяла підвищенню врожайності зернових.

Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988.

Беляева С.О., Пашкевич Г.О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я X—XIV ст. // Археологія. — 1990. — № 3. — С. 37—47.

Бур'яни України. — К., 1970.

Бучинский И.Е. Очерки климата Русской равнины в историческую эпоху. — Л., 1954.

Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. — Чернівці, 1998.

Горохова З.Н., Солодкова Т.І. Ліси Радянської Буковини. — Львів, 1970.

Довженко В.І. Землеробство Древньої Русі. — К., 1961.

Зерновые культуры. — М.; Л., 1954.

Кириянов А.В. История земледелия Новгородской земли // МИА. — 1959. — № 65. — С. 306—362.

Кириянов А.В. Земледелие восточного славянства // Возникновение и развитие земледелия. — М., 1967. — С. 171—189.

Киринова Н.А. О составе земледельческих культур Древней Руси X—XV вв. (по археологическим материалам) // СА. — 1979. — № 4. — С. 72—85.

Киринова Н.А. Сельскохозяйственные культуры и системы земледелия в лесной зоне Руси XI—XV вв. — М., 1992.

Кожоляно Г.К. Етнографія Буковини. — Чернівці, 1999. — Т. 1.

Коробушкина Т.Н. Земледелие на территории Белоруссии X—XIII вв. — Минск, 1979.

Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.

Минасян Р.С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья // АСГЭ. — 1978. — Вып. 19. — С. 47—85.

Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. — Чернівці, 1997.

Михайлина Л.П. Запровадження парової системи рільництва між Дніпром і Карпатами // Питання історії України. — Чернівці, 1999. — Т. 3. — С. 54—64.

Михайлина Л.П., Возний І.П. Формування приватного землеволодіння на південній окраїні Галицько-Волинського князівства в XII—XIII ст. // Вісник центру Буковинознавства (серія історична). — Чернівці, 1993. — С. 5—13.

Павлюк С.П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX — початку XX ст. — К., 1986.

- Пашкевич Г.О.* Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини, наслідки) // *Старожитності Південної Русі*. — К., 1993. — С. 87—91.
- Пашкевич Г.А., Янушевич З.В.* Палеоботаническое исследование раннеславянского городища у хутора Монастырек // *Использование методов естественных наук в археологии*. — К., 1978. — С. 86—95.
- Пивоваров С.* Землеробство середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. — Чернівці, 2003. — Т. 2 (16). — С. 97—109.
- Прянишников Д.Н., Якушкин И.В.* Растения полевой культуры. — М., 1936.
- Рыбаков Б.А.* Ремесло Древней Руси. — М., 1949.
- Тимошук Б.О.* Північна Буковина — земля слов'янська. — Ужгород, 1972.
- Тимошук Б.О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976.
- Тимошук Б.О.* Давньоруська Буковина. — К., 1982.
- Тимошук Б.А.* О сложении систем земледелия у восточных славян // *Природа и человек*. — М., 1988. — С. 128.
- Чернецов А.В.* О периодизации ранней истории восточнославянских пахотных орудий // *СА*. — 1972. — № 3. — С. 135—148.

Одержано 23.03.2006

Л.П. Михайлина, Г.А. Пашкевич, С.В. Пивоваров

ПОЛЕВОДСТВО СЛАВЯНО-РУССКОГО НАСЕЛЕНИЯ МЕЖДУРЕЧЬЯ ВЕРХНЕГО ПРУТА И СРЕДНЕГО ДНЕСТРА

В статье рассмотрены находки земледельческих орудий труда и палеоботанические материалы из поселений типа Луки Райковецкой и древнерусских городищ на территории Буковины. О переходе населения региона в VIII—IX вв. к паровой системе земледелия свидетельствует появление новых сельскохозяйственных орудий (наральников с плечиками, мотыг, серпов, по форме близких к эллипсоидной кривой); переход к ручным мельницам с выгнутым нижним и выпуклым верхним поставами; культивирование озимой ржи. В древнерусское время использовались эффективные ранние (древнерусские) плуги. Уборка урожая производилась серпами и косами-горбушами. Основными культурами были рожь, просо, ячмень и овес. Также выращивали пшеницу, бобовые и технические культуры. Основной системой земледелия была паровая (двух- и трехполье).

L.P. Mykhaylyna, H.O. Pashkevych, S.V. Pyvovarov

FIELD-CROP CULTIVATION OF SLAV-RUS HABITANTS OF THE TERRITORY BETWEEN THE UPPER PRUT RIVER REGION AND MIDDLE DNISTER RIVER REGION.

The article analyses the finds of agricultural tools and paleobotanical materials from the settlements of Luka-Raykovetskyj type and Ancient-Rus hill-forts on the territory of Bukovyna. The evidence of the change of the habitants of the region in 8th—9th cc. to the fallow agricultural system is the appearance of new farming tools (plow-shares with shoulders, hoes, sickles close to ellipse-like curve in form), the change to hand-mill with the lower part of mill-stones hollowed and the upper one prominent, and the cultivation of winter rye. In Ancient Rus period the effective early (Ancient Rus) ploughs were used. Harvesting was conducted with the sickles and scythes-sickles. The main grain-crops were rye, millet, barley, and oats. They also cultivated wheat, legumes and industrial crops. Agriculture was based on fallow two-field or three-field system.

ЗАЛІЗНІ ВИРОБИ З ДАВНЬОКИЇВСЬКОЇ ОКОЛИЦІ (з розкопок по вул. Старонаводницька, 2)

Опубліковано результати технологічних досліджень залізних виробів із розкопок давньоруського поселення київської околиці по вул. Старонаводницькій, 2. Встановлено високий технологічний рівень виготовлення та обробки залізних виробів та високу якість початкової сировини.

Під час багаторічних археологічних досліджень на території Києва було виявлено значну кількість залізних виробів. Незважаючи на неможливість технологічного дослідження багатьох знахідок через значну їх кородованість, усе ж вдалося відібрати достатню кількість матеріалу, що дало змогу скласти досить чітке уявлення про рівень технології обробки заліза в місті (Вознесенская, Толочко 1981, с. 267—284; Вознесенська, Паньков 2004, с. 55—68).

У XI—XIII ст. навколо головного ядра Києва існували приміські села, княжі двори, боярські та монастирські садиби, що безпосередньо входили до міського конгломерату. За оцінками археологів, околиця стародавнього Києва займала досить велику площу. Деякі рештки поселень було досліджено археологами (Археология... 1986, с. 261; Мовчан 1993), але до цього часу технологічні дослідження залізних речей з цих об'єктів не проводились.

У 2003 р. Київська історико-архітектурна експедиція проводила археологічні дослідження решток поселення XI—XIII ст. по вул. Старонаводницькій, 2 у м. Києві (керівник Г.Ю. Івакін). Топографічно поселення, розташоване неподалік стародавнього Печерського монастиря (сучасна Лавра), могло належати монастирю і входити до Київського конгломерату (околиці).

Серед знахідок багато залізних виробів досить доброї збереженості, 16 з яких було вивчено металографічно. Досліджено 2 кресала (одне поламане), 5 ножів, фрагмент ножиць, наконечник стріли, перехрестя меча, пробійник, зубильце, фрагмент ріжучого інструмента, кілька залізних виробів невизначеного призначення.

Дослідження проводили за традиційною методикою.

Результати дослідження. Первинну якість металу оцінювали за кількістю неметалевих включень. Цей показник засвідчує рівень очистки металу від шлаків як у процесі відновлення заліза в домниці, так і під час звільнення від шлаків за ковальської обробки.

У дослідженій колекції (рисунок) значну кількість включень мають лише два предмети — залізний виріб невизначеного призначення (ан. 1204) та ніж (ан. 1208). З матеріалу із середньою кількістю включень виготовлено 7 предметів: кресало (ан. 1199), ножиці (ан. 1201), наконечник запалювальної стріли (ан. 1203), два ножі (ан. 1206, 1213), зубильце (ан. 1210), лезо шкребка (ан. 1212). Шість предметів виготовлено з досить чистого щодо неметалевих включень матеріалу. Під час дослідження кресала (ан. 1198) кількість включень не визначали.

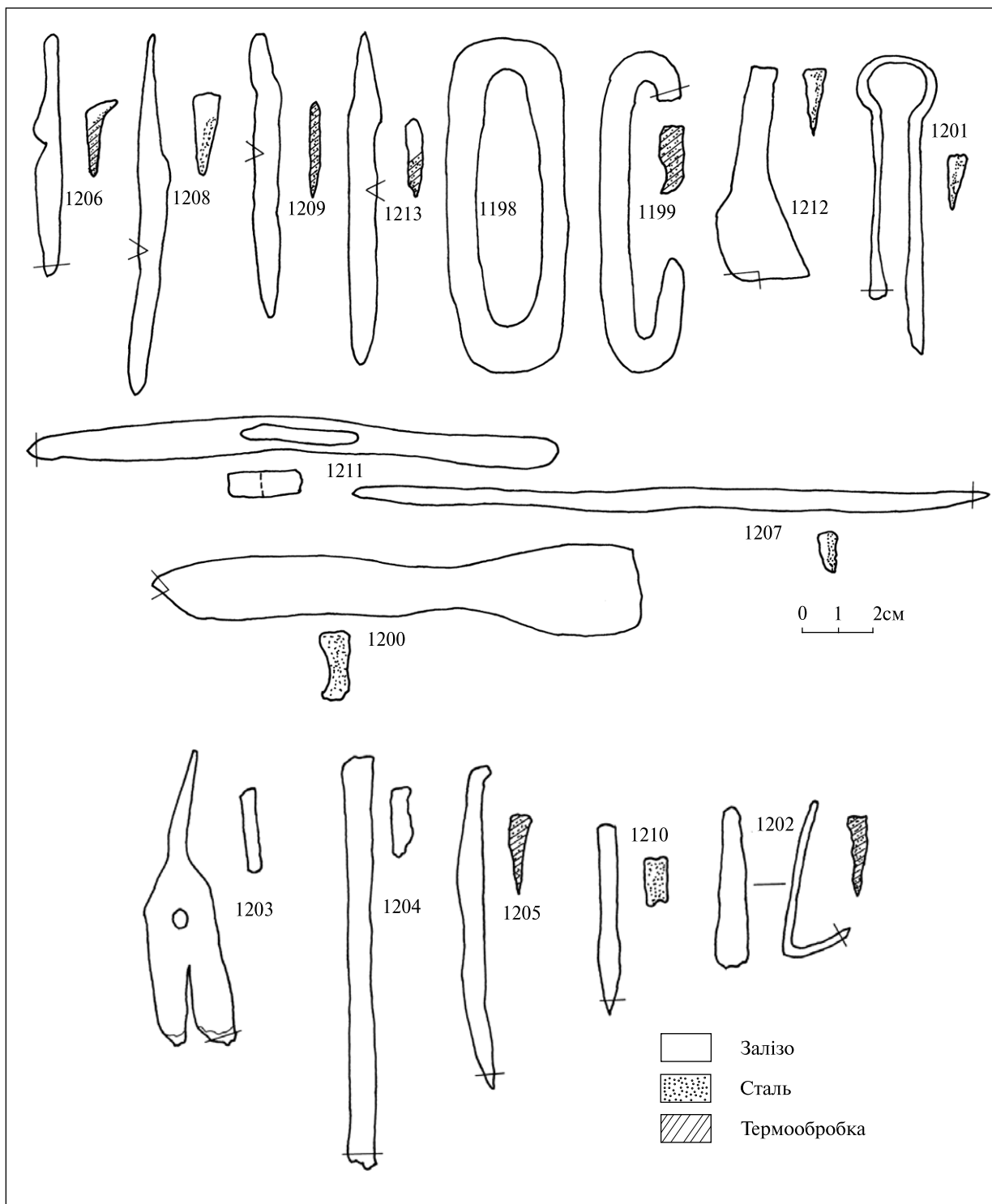
Особливу увагу слід звернути на пробійник (ан. 1200), матеріал якого дуже чистий, практично не має включень, вуглець рівномірно розподілений по площині шліфа, тому, ймовірно, цей виріб має сучасне походження.

Структурні дослідження. В опису структур перша цифра відповідає лабораторному номеру дослідження, далі подається археологічний шифр знахідки та її інвентарний номер.

Ан. 1198. Кресало, об. 7, № 156. Добре збереглось. Метал дуже твердий по всьому периметру виробу. Взяти зразок неможливо. Проба напилком показала, що кресало піддавали гартуванню. Зважаючи на ці обставини, технологію виготовлення кресала відновлювали за аналогією до фрагмента кресала (ан. 1199) без взяття зразка. З цієї причини кількість неметалевих включень не визначали.

Ан. 1199. Кресало — фрагмент, об. 7, № 155. Метал середньої чистоти. Структура рівномірна, безструктурний мартенсит із дуже великою твердістю — 1200 кг/мм². Проба напилком показала дуже високу твердість по всій поверхні кресала. Виріб виготовлено з суцільної сталевий високовуглецевої заготовки з подальшим сухим гартуванням (без відпуску). Отже, можна припустити аналогічну технологію під час виготовлення попереднього кресала.

Ан. 1200. Пробійник, КПШ, № 702. Метал дуже чистий, включень практично немає. Структура майже перлітна з незначним вмістом фериту, вуглець рівномірно розподілений по шліфу, вміст його становить 0,6 %, мікротвердість у межах 254—274 кг/мм².

Технологічні схеми залізних виробів

З огляду на високі характеристики металу виріб віднесено до сучасності, виготовлено з високоякісної вуглецевої відпаленої сталі.

Ан. 1201. Ножиці, об. 21, № 562. Метал середньої чистоти. На вістрі леза вміст вуглецю становить 0,7 %, до спинки вміст вуглецю знижується до чистого фериту. Мікротвердість коливається від 322 кг/мм² на вістрі до 190 кг/мм² на феритній

частині. Ножиці виготовлено з кричного заліза середньої якості, вістря леза цементовано.

Ан. 1202. Залізний виріб (фрагмент леза ножа?), об. 15, № 413. Метал чистий, вміст вуглецю змінюється від 0,7 % на вістрі до чистої феритної структури. Мікротвердість на вістрі становить 464 кг/мм², біля спинки — 351 кг/мм². Характер мікроструктури показує можливу на-

явність пакування. Фрагмент відковано з кричного заліза високої якості з подальшою цементациєю леза, гартуванням та відпуском. Можливе застосування пакування з метою одержання потрібного об'єму металу.

Ан. 1203. Стріла запалювальна, об. 12, № 246. Метал середньої чистоти. Структура феритна різнозерниста, мікротвердість 198—206 кг/мм². Стрілу виготовлено з кричного заліза середньої якості.

Ан. 1204. Залізний стрижень, КШ, № 701. Метал чистий, структура феритна, мікротвердість 143 кг/мм². Стрижень виготовлено з кричного заліза високої якості.

Ан. 1205. Зубильце, об. 21, № 777. Метал чистий, безструктурний мартенсит, рівномірний по всьому полі шліфа. Мікротвердість коливається в межах 351—514 кг/мм². Зубильце відковано з якісної високовуглецевої сталі з подальшим гартуванням та відпуском.

Ан. 1206. Ніж, об. 17, № 503. Метал середньої чистоти. На вістрі структура голчастого мартенситу, до спинки вміст вуглецю змен-

шується до фериту. Мікротвердість на вістрі становить 724 кг/мм², на спинці — 181 кг/мм². Ніж виготовлено з кричного заліза середньої якості з подальшою цементациєю вістря леза та сухим гартуванням.

Ан. 1207. Штир із загостреним кінцем, об. 14, № 325. Метал чистий, посередині зразка є зварний шов. Основна структура феритна, з одного боку є дуже вузька смуга перліту. Мікротвердість 206 кг/мм². Штир відковано з пакованої заготовки високої якості, однобічна цементация випадкова.

Ан. 1208. Ніж, КШ, № 699. Багато включень, структура дрібнозернистого перліту, мікротвердість 322—351 кг/мм². Вміст вуглецю зменшується від вістря до спинки. Ніж виготовлено з низькоякісної кричної заготовки з подальшою цементациєю вістря.

Ан. 1209. Ніж, об. 3, № 582. Метал чистий, структура сорбіту, мікротвердість 464 кг/мм². Вуглець рівномірно розподілений по шліфу. Ніж відковано з якісної вуглецевої сталі з подальшим гартуванням та відпуском.

Таблиця технологій

Номер аналізу	Предмет	Відносна кількість неметалевих включень	Твердість, кг/мм ²		Технологія
			Ферит	Перліт	
1198	Кресало об. 7, № 156	—	—	—	Сталь + гартування
1199	Кресало (фрагмент) об. 7, № 155	Середня	—	1200 (мартенсит)	Сталь + гартування
1200	Пробійник КШ, № 702	Дуже чистий	—	254—274	Вуглецева сталь, сучасна (?)
1201	Ножиці (фрагмент) об. 21, № 562	Середня	—	221—322	Цементация вістря
1202	Ніж (?) (фрагмент) об. 15, № 413	Мало	—	464—351	Пакет, цементация леза, гартування + відпуск
1203	Стріла запальна об. 12, № 246	Середня	193—221	—	Кричне залізо
1204	Залізний виріб КШ, № 701	Багато	143	—	” ”
1205	Зубильце об. 21, № 777	Мало	—	514—351	Сталь, гартування + відпуск
1206	Ніж	Середня об. 17, № 503	181	724	Цементация вістря + гартування
1207	Штир загострений об. 14, № 325	Мало	206	206	Пакет + цемент
1208	Ніж КШ, № 699	Багато	—	322—351	Цементация вістря
1209	Ніж об. 3, № 582	Мало	—	464	Сталь, гартування + відпуск
1210	Зубильце	Середня	—	206—236	Сталь
1211	Перехрестя КШ, № 739	Мало	254—322	—	Кричне залізо
1212	Лезо (фрагмент)	Середня	151	274	Кричне залізо + однобічна цементация
1213	Ніж № 415	”	190	412 + відпуск	Цементация леза + гартування +

Ан. 1210. Зубильце ювелірне, об. 14, № 322. Метал середньої чистоти. Практично рівномірно науглецьована сталь зі структурою перліту, мікротвердість 206—236 кг/мм². Спостерігається незначна витягнутість зерен. Зубильце виготовлено зі сталі середньої якості, вістря має незначний холодний наклеп.

Ан. 1211. Перехрестя меча, КШ, № 739. Метал чистий, посередині зразка є зварний шов. Мікроструктура феритна, мікротвердість 254 кг/мм². Перехрестя відковано з кричного заліза високої якості, зварний шов показує місце з'єднання смуг металу, з яких виготовлено перехрестя.

Ан. 1212. Шкребок (фрагмент леза), об. 14, № 321. Метал середньої чистоти. Основна структура феритна, мікротвердість 151 кг/мм², з одного боку є смуга перліту мікротвердістю 274 кг/мм². Шкребок відковано з кричної заготовки заліза середньої якості з подальшою однібічною цементациєю.

Загальні висновки. Як випливає із результатів досліджень, під час виготовлення виробів використовували досить якісний метал за кількістю шлакових включень. Лише у двох випадках — ніж (ан. 1208) та залізний виріб (ан. 1204) — метал не дуже якісний.

Як уже зазначалося, пробійник (ан. 1200) вирізняється дуже високими чистотою металу і якістю структури, вуглець рівномірно розподілений по площині зразка, що також підтверджує пізнє походження предмета.

З якісного металу виготовлено два ножі (ан. 1202, 1209), зубильце (ан. 1205), перехрестя меча (ан. 1211) та залізний штир (ан. 1207).

З кричного заліза виготовлено два предмети — стрілу (ан. 1203) та залізний виріб (ан. 1204). Стріли найчастіше відковували з простого кричного заліза або відходів виробництва, тому вони не вирізняються високою якістю. Б.О. Колчин дослідив 11 екземплярів залізних давньоруських стріл, 9 з яких виявилися суцільнозалізними, 1 суцільносталева та 1 цементована. Іноді спостерігались сліди холодного наклепу та термообробки (Колчин 1953, с. 144—146).

У двох випадках можливе використання технології пакування (штир (ан. 1207), фрагмент ножа (ан. 1202)).

Під час виготовлення 7 виробів було використано таку поширену в Південній Русі технологію, як цементация: ножиці (ан. 1201), ножі (ан. 1202, 1206, 1208, 1212, 1213), зубильце (ан. 1210). Часто цю технологію поєднували з термообробкою, яку також застосовували в різних варіантах (гартування, гартування та відпуск): 2 кресала (ан. 1198, 1199), 4 ножі (ан. 1202, 1206, 1209, 1213), 1 зубильце (ан. 1205). Натомість, не виявлено характерної для Північної Русі технології наварки сталевих лез.

Зміцнювальні технології використовували в тих виробках, де це було доцільно (ножі, кресала, зубильця, ножиці). В одному з кресал (ан. 1190) зафіксовано надвелику твердість 1200 кг/мм², що свідчить про високий вміст вуглецю та охолодження з дуже високою швидкістю під час гартування (холодною водою). Проте слід зауважити, що така висока твердість може призводити до сколювання робочої частини через високу крихкість матеріалу.

Розглянемо технологічні характеристики за групами виробів.

Ножі. Вироби виготовлено з досить якісного металу. Лише один ніж (ан. 1208) має значну кількість неметалевих включень. Г.О. Вознесенська, досліджуючи досить велику колекцію залізних виробів із Києва, відзначила засміченість металу неметалевими включеннями. Щоправда, ця характеристика стосується речей різного призначення (Вознесенська, Паньков 2004, с. 62—64). Технологія виготовлення досліджених ножів досить складна, серед них ножів немає суцільно залізних, хоча початковим матеріалом слугувало кричне залізо. Під час виготовлення всіх ножів було застосовано зміцнювальні технології.

Найскладнішою технологією виготовлення характеризується ніж ан. 1202. Для одержання необхідного об'єму матеріалу було використано технологію пакування-зварювання двох залізних штабок. Після завершення ковальських операцій лезо ножа цементували, потім піддали гартуванню та відпуску. В результаті було отримано оптимальні механічні характеристики.

В одному випадку початковим матеріалом слугувала якісна вуглецева сталь (ан. 1209). Ніж загартовано та відпущено.

Крім того, використовували технологію просто цементации леза (ан. 1208) або поєднували цементацию з гартуванням (ан. 1206). В усіх випадках технологічні операції забезпечували оптимальні механічні якості.

Кресала. Обидва вироби мають дуже високу твердість. Одне кресало поламалося, завдяки чому вдалося дослідити структуру безпосередньо на предметі (ан. 1199). Технологію виготовлення другого кресала (ан. 1198) відновлювали за аналогією з першим. Дуже висока твердість (1200 кг/мм²), можливо, і спричинила руйнування одного з виробів. Твердість досліджуваного кресала майже вдвічі більша за зафіксовану Г.О. Вознесенською у кресалах із Києва (Вознесенська, Паньков 2004, с. 62).

Зубильця. Два зубильця виготовлено за різними технологіями: одне (ан. 1205) — з якісної вуглецевої сталі, було загартоване і відпущено, має досить високу твердість; друге (ан. 1210) — з кричного заліза, має цементоване лезо і вдвічі меншу твердість. Очевидно, ці інструменти ви-

користували для обробки різних за твердістю матеріалів. Для порівняння: зубило з розкопок по вул. Володимирська, 16 має наварне сталеве лезо (Вознесенська, Паньков 2004, с. 63).

Ковальську обробку було проведено в правильному температурному режимі, оскільки немає слідів перегріву металу.

У цілому можна констатувати високий технологічний рівень ковальства під час виготовлення досліджених залізних виробів, однак із застосуванням більш спрощених технологій. У технологічному спектрі відсутні такі складні технології, як тришарові клинки та уварені й наварені леза.

Питання про походження залізних виробів із поселення по вул. Старонаводницькій, 2 досить складне. Під час розкопок було виявлено кілька знахідок, які можна пов'язати з металургійним

процесом. На об'єкті 12 розчищено пляму з пропеченим дном, знайдено фрагмент керамічного сопла та уламки шлаків кольорових металів. Також виявлено уламок глиняної обмазки з відбитками прутів (Івакін, Козубовський, Козюба та ін. 2003, с. 87), можливо, це рештки печі каркасної конструкції (Івакін, Козубовський, Козюба та ін. 2003, с. 15, рис. 66, 1; с. 87). Отже, на поселенні наявні ознаки кольорової металургії, натомість, відсутні ознаки чорної металургії у вигляді залізних шлаків. Рештки обмазки з відбитками прутів могли належати як металургійному горну, так і обпалювальній гончарній печі. Швидше за все, залізні вироби походять із ковальських майстерень Києва. Можна також припустити наявність залізобробних та залізообробних майстерень за межами поселення.

Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 261.

Вознесенська Г.О., Паньков С.В. Техніко-технологічні особливості видобування та обробки заліза у Давньоруському Києві // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 60—66.

Вознесенская Г.О., Толочко П.П. Кузнечное ремесло // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 267—284.

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Звіт про розкопки давньоруського поселення по вул. Старонаводницькій, 2 в м. Києві у 2003 р. // НА ІА НАНУ. — 2004. — 180 с.

Колчин Б.О. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. — 1953. — Вып. 32. — С. 144—146.

Мовчан І.І. Давньокиївська околиця. — К., 1993. — 176 с.

Одержано 19.10.2007

М.А. Горникова, Д.П. Недопако

ЖЕЛЕЗНЫЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ ДРЕВНЕКИЕВСКОЙ ОКОЛИЦЫ (из раскопок на ул. Старонаводницкой, 2)

В статье изложены результаты технологических исследований железных изделий из раскопок древнерусского поселения киевских окрестностей. Такие исследования проведены впервые. Установлены высокий технологический уровень изготовления кузнечных изделий и их высокое качество.

М.О. Hornikova, D.P. Nedopako

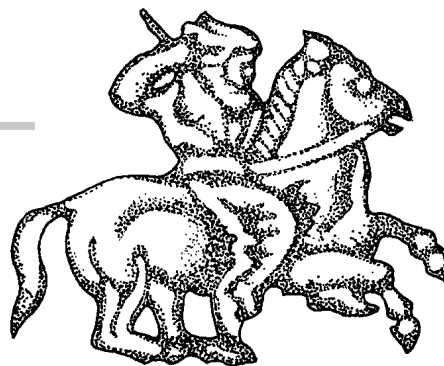
IRONWARE FROM ANCIENT KYIV SUBURB (from the excavations on the 2 Staronavodnytska st.)

The results of technological research of ironware from the Ancient Rus settlement of Kyiv suburb are expounded in the article. The research of this kind was conducted for the first time. The authors stated the high technological level of production of the smith goods and their high quality.

Нові відкриття та знахідки

Я.І. Онищук

ЗОЛОТА ПІДВІСКА ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ З с. ДУДИН ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Статтю присвячено дослідженню золотої підвіски-кулона, виявленої на поселенні пізньоримського часу Дудин-II на Волино-Подільському прикордонні.

На території лісостепової зони України вироби з благородних металів трапляються рідко, тому становлять порівняно невелику групу археологічних матеріалів. Кожна нова подібна знахідка викликає значне зацікавлення спеціалістів, оскільки є надзвичайно цінним джерелом наукової інформації.

У 2002 р. колекція золотих виробів поповнилася рідкісним екземпляром — нагрудним кулоном із території Волино-Подільського прикордоння. Прикрасу виявлено під час розкопок Бродівського загону археологічної експедиції Львівського національного університету ім. Івана Франка на поселенні Дудин-II, у верхів'ях р. Іква (правої притоки р. Стир).

Пам'ятка розташована на західному краю Кременецького горбогір'я Волино-Подільського прикордоння — географічного району, що є вододілом між правими притоками Прип'яті та лівими притоками Дністра, у верхів'ях р. Іква (рис. 1). Досліджуване поселення простягається в північно-західній околиці с. Дудин Бродівського р-ну Львівської обл. У топографічному плані воно займає пологий північно-східний схил правого берега р. Іква. З лівого боку річки простягається широка торф'яна долина від колись болотистої заплави.

Розвідкові дослідження, а також розкопки, що проводяться тут з 2001 р. Львівським національним університетом ім. Івана Франка під керівництвом автора, засвідчили наявність багат шарового поселення бронзового (городцько-здовбицька культура), ранньозалізного (висоцька культура), римського (вельбарська культура) часу та доби Київської Русі (XI—XII ст.) (Онищук 1993, с. 213).

Товщина культурного шару в різних місцях пам'ятки становить 0,3—0,9 м. Це зумовлено її розташуванням на схилі пагорба, що призводить до змивання ґрунту з підвищених ділянок на низину.

Досліджувана територія, розкопана площа якої нині становить близько 400 м², розміщується

на підвищеному сухому місці, віддаленому від русла ріки приблизно на 100 м. У давнину зі сходу вона обмежувалася глибокою балкою, з часом повністю знівельованою. Установлено, що в місці розкопок культурний шар насичений матеріалами вельбарської культури та Київської Русі (XI—XII ст.). Це фрагменти ліпного і гончарного посуду, амфорної тари, окремі вироби з металу (фрагменти залізних ножів, уламки долота, залізна та бронзова фібули, бронзова пряжка, золота підвіска) тощо (Онищук 2003, с. 6—14; 2003а, с. 219—220; 2004, с. 67—71). Більшість предметів знайдено в орному та культурному шарах, і лише фрагмент черпака та залізна фібула походять із заповнення частково дослідженої у 2003 р. заглибленої споруди.

Надзвичайно цінною знахідкою з поселення Дудин-II є золота підвіска-кулон (рис. 2), виявлена у 2002 р. під час розкопок поселення вельбарської культури на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Прикрасу знайдено за межами об'єктів у культурному шарі. Натомість, під час розкопок 2003—2004 рр. неподалік місцезнаходження вдалося зафіксувати рештки 2 споруд заглибленого і наземного типів (Онищук 2004а, с. 7; 2004б, с. 406).

Кулон трапецієподібної форми, пустотілий усередині, масою 15,92 г. Розміри прикраси: загальна довжина — 3,6 см; ширина верхньої та нижньої частин — 1,4 і 2 см; товщина відповідно — 0,8 см і 0,5 см; зовнішній та внутрішній діаметри вушок — 0,9 та 0,4 см.

Підвіску багато прикрашено накладними орнаментами в поліхромному стилі: рядами дрітних змійок, прямих переплєтених дрітинок завтовшки 0,5 та 1 мм, косичок, зерні тощо. Центральну частину оздоблено вставками із 5 необроблених каменів гранату, що за своєю композицією нагадують стилізоване зображення квітки: пуп'янок утворює округлий камінь, чотири пелюстки — вставки трикутноподібної форми. Каміння оправлено в спеціальні гнізда, утворені з напаяних на плоску основу вузьких стрічок, верхній

край яких сплюснуто для забезпечення надійного закріплення вставок. Простір між комірками заповнено невеликою кількістю дрібних золотих кульок — зерну (рис. 2, 1). Тильний бік прикраси не орнаментований (рис. 2, 3).

Поверхня підвіски помітно зношена, особливо на гранях (рис. 2, 4) та у верхній частині вушок, що засвідчує тривале використання прикраси.

Згідно з результатами технічного і технологічного вивчення виготовлення підвіски, її зроблено з високоякісного золота, що жодним чином не постраждало від тривалого перебування у культурному шарі поселення. Основу прикраси сформовано з тонко прокованої пластинки завтовшки 0,5 мм згинанням її країв у пустотілу трапецієподібну форму. Краї пластини спаяні. Бокові та передню стінки вкрито накладними орнаментами у вигляді філіграні та зерні. У верхній частині однієї з бокових стінок прикраси простежується невеликий незаорнаментований простір, що можна пояснити незначною похибкою майстра в розрахунку довжини оздобного матеріалу (скрученого дроту).

Важливі результати було отримано під час фізико-хімічних досліджень підвіски за допомогою рентгенофлуоресцентного спектрометра *. Було визначено складники металу, з якого виготовлено виріб, зважаючи на 6 основних елементів, що найчастіше трапляються в золотоносних рудах та золотих сплавах: золото, срібло, мідь, платина, рутеній та паладій (табл. 1).

Ігнорування супутніх (природних) елементів золотоносних руд (Ru, Pd, Pt) дало змогу встановити концентрацію трьох основних у відсотковому відношенні компонентів виробу: золота, срібла та міді, причому на різних ділянках підвіски їх частка дещо відрізняється від середньої (табл. 2).

Отже, фізико-хімічний аналіз підвіски засвідчив, що її виготовлено із золота, концентрація якого визначається в межах 900-ї проби. Відсотковий склад лігатури (Ag, Cu) на різних ділянках виробу не сталий і може змінюватися в бік збільшення частки міді (до 3,753 %) внаслідок зменшення кількості срібла. Зазначені варіації пояснюються недосконалістю тогочасної технології збагачення золота та фізичними властивостями металів, що можуть змінювати свою концентрацію в умовах проковки і термічної обробки заготовки виробу. Наявність порівняно значного відсотка срібла (понад 7 %), можливо, має антропогенний характер. Проте не виключено, що, як і мідь, срібло може бути природною домішкою, що збереглася в результаті неповного очищення золотоносної фактури (Онищук 2004, с. 70—71).

* Дослідження проведено головним експертом Західного казенного підприємства пробірного контролю м. Львів Д.Ю. Зуб.

Рис. 1. Місцезнаходження багатошарового поселення Дудин-ІІ

Здійснені аналізи засвідчили, що основу кулона, а також орнаменти, якими його оздоблено, було виготовлено з однорідної за хімічним складом маси металу і, ймовірно, в одній тій самій ювелірній майстерні.

Аналогії до знайденої у Дудині підвіски поки що невідомі. Подібних знахідок на поселеннях вельбарської культури з території України і Польщі дотепер не зафіксовано. Проте встановлено, що поліхромний стиль, у якому оздоблено прикрасу, розвинувся і був популярним у пізньоримський час, зокрема, в гунську

Таблиця 1. Результати фізико-хімічного аналізу підвіски на предмет визначення її основних складників

Атомний номер	Хімічний елемент	Інтенсивність, відн. од.	Концентрація, %
29	Cu (мідь)	1882	1,135
44	Ru (рутеній)	148	0,077
46	Pd (паладій)	294	0,179
47	Ag (срібло)	11104	7,142
78	Pt (платина)	2777	2,045
79	Au (золото)	123602	89,422

Таблиця 2. Концентрація компонентів підвіски на її різних ділянках

Атомний номер	Хімічний елемент	Інтенсивність, відн. од.	Концентрація, %
<i>Верхня частина</i>			
29	Cu	4125	3,128
47	Ag	9346	7,462
79	Au	97286	89,410
<i>Центральна частина</i>			
29	Cu	1434	0,976
47	Ag	10933	7,889
79	Au	112318	91,135
<i>Нижня частина</i>			
29	Cu	5718	3,753
47	Ag	10655	7,350
79	Au	111212	88,897

1 см

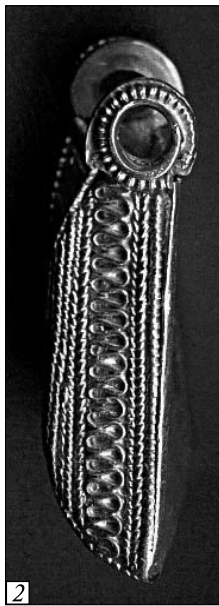

Рис. 2. Дудин-П. Золота підвіска з поселення вельбарської культури

епoxy (Засецкая 1994, с. 50—75). Так, техніку філі-грані та зерні застосовували для оздоблення виробів із дорогоцінних металів. Аналогічно прикрашено срібні та золоті фібули, знайдені в багатих похованнях на території Словаччини (Кострове) (Ondrouch 1957, s. 89—92, tab. 18) та Польщі (Закшув) (Majewski 1960, s. 18—23, 82, tabl. XXVI, XXVIII, b). Значну кількість прикрас, виконаних у подібному стилі, виявлено на території Криму (Висоцкая, Черепанова 1966, с. 187—195; Засецкая 1979, с. 65—67). На думку І.П. Засецької, такі знахідки належать до першої групи поліхромних виробів, що характеризуються зіставленням золотого тла з яскравими (червоного кольору) вставками з напівкоштовного каміння, розміщеними в напаяних гніздах (Засецкая 1994, с. 69). За характером орнаменту підвіска з Дудина належить до другої стилістичної групи поліхромних прикрас (за І.П. Засецькою), представлених фібулами з території Центральної та Західної Європи, а також Криму, що могли використовуватися готами або якимись іншими германськими племенами (Засецкая 1994, с. 74).

Щодо територій, де зародилася і розвинулася поліхромна техніка оздоблення ювелірних виробів, висувалися різні припущення: їх пов'язували із Західним Закавказзям (Бажан, Щукин 1990, с. 94), Середнім Подунав'ям (Амброз 1966, с. 15), Боспором (Засецкая 1986, с. 85—86), Візантією (Засецкая 1994, с. 73) тощо. Походження підвіски з Дудина визначити важко через відсутність ана-

логій. Висока ювелірна майстерність виготовлення прикраси виключає варварський світ із можливих місць продукування таких предметів. Можемо припустити, що в середовище готів вона могла потрапити з території Подунав'я, де існували економічно розвинуті римські провінції, зокрема Паннонія.

Хронологія виробів, виконаних у поліхромному стилі, визначається епохою гунського панування (Засецкая 1994, с. 111). До тієї епохи можна віднести й підвіску з Дудина. Виявлений на поселенні матеріал (кераміка, фібули) є точним хронологічним індикатором, що датує знахідку пізньоримським часом, зокрема кінцем IV ст. Приблизно таким самим часом датують і багаті готські скарби з території Волині (Ласківський, Борочицький, Качинський, Машівський) (Тиханова 1956, с. 308; 1960, с. 204; Кухаренко 1982, с. 234—244).

Зазначена золота підвіска-кулон є уже другою високомистецькою знахідкою з поселення Дудин-ІІ. У 1983 р. під час розвідкових досліджень тут було виявлено скляну намистину, виготовлену в техніці мініатюрної мозаїки (Stawiarska, Onyščuk 2000, S. 325—333; Онищук 2002, с. 103—107).

Знахідка в культурному шарі поселення золотої підвіски є унікальним випадком. Безумовно, такі речі пильно берегли і випадково загубивши обов'язково

намагалися б віднайти. Логічно припустити, що в цьому випадку до втрати прикраси призвели якісь надзвичайні обставини. Можливо, підвіска була пов'язана із наземною житловою будівлею, дослідженою у польовому сезоні 2004 р. (Онищук 2005, с. 10—12). Зважаючи на те, що дослідження проводилися на території периферійної частини поселення і на порівняно невеликій площі, на це питання відповісти складно. Проте не виключено, що ці події зумовлені ситуацією, що склалася в той час на Західній Волині. На думку Д.Н. Козака, наявність на цій території вищезгаданих скарбів, закопаних у землю приблизно в один і той самий час і не забраних власниками, засвідчує надзвичайно драматичну ситуацію, в якій опинилися готи на межі IV—V ст. (Козак 1999, с. 91).

Отже, знахідки на поселенні вельбарської культури Дудин-ІІ високохудожніх, а отже, дорогих виробів указують на проживання тут представників готської знаті, що засвідчує значущість пам'ятки серед інших навколишніх поселень. З огляду на це подальші дослідження пам'ятки можуть принести важливі матеріали не лише для вивчення характеру матеріальної і духовної культури населення, яке проживало в гото-слов'янській контактній зоні, а й, можливо, допоможе ліпше зрозуміти долю готських племен цієї території наприкінці пізньоримського часу.

Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР // Археология СССР: Свод археологических источников. — М., 1966. — Вып. Д1-30. — 111 с.

Бажан И.А., Шукин М.Б. О возникновении полихромного стиля клуазонне эпохи великого переселения народов // АСГЭ. — 1990. — Вып. 30. — С. 83—96.

Висоцкая Т.Н., Черепанова Е.Н. Находки из погребений IV—V вв. в Крыму // СА. — 1966. — № 3. — С. 187—195.

Засецкая И.П. Боспорские склепы гуннской эпохи как хронологический эталон для датировки памятников восточноевропейских степей // КСИА АН СССР. — 1979. — Вып. 158. — С. 65—67.

Засецкая И.П. Некоторые итоги изучения хронологии памятников гуннской эпохи в южнорусских степях // АСГЭ. — 1986. — Вып. 27. — С. 79—91.

Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV—V вв.). — СПб., 1994. — 205 с.

Козак Д.Н. Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. — Київ; Львів, 1999. — С. 80—93.

Онищук Я.І. Нові матеріали до вивчення пам'яток черняхівської культури у верхів'ях р. Ікви // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1993. — Ч. 1. — С. 212—221.

Онищук Я.І. До проблеми поширення складноорнаментованих намистин з «личинами» на території Центрально-Східної Європи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 2002. — Вип. 8. — С. 103—107.

Онищук Я.І. Звіт про археологічні дослідження багатошарового поселення Дудин-ІІ Бродівського р-ну Львівської обл. у 2002 р. // НА ІА НАН України. — 2003. — 59 с.

Онищук Я.І. Розкопки багатошарового поселення Дудин-ІІ у верхів'ях р. Ікви // Археологічні дослідження в Україні 2002—2002 рр. — К., 2003а. — С. 219—220.

Онищук Я.І. Фізико-хімічні дослідження металевих виробів з поселення Дудин-ІІ на Волино-Подільському пограниччі (за матеріалами розкопок 2002 р.) // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2004. — Вип. 7. — С. 67—71.

Онищук Я.І. Звіт про археологічні дослідження багатошарового поселення Дудин-ІІ Бродівського р-ну Львівської обл. у 2003 р. // НА ІА НАН України. — 2004а. — 46 с.

Онищук Я.І. Хроніка, події // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2004б. — Вип. 7. — С. 406.

Онищук Я.І. Звіт про археологічні дослідження багатошарового поселення Дудин-ІІ Бродівського р-ну Львівської обл. у 2004 р. // НА ІА НАН України. — 2005. — 55 с.

Тиханова М.А. Борочицкий клад // СА. — М., 1956. — Вып. 25. — С. 301—317.

- Тиханова М.А. Ласковский клад // СА. — 1960. — № 1. — С. 196—204.
- Кухаренко М.Ю. О качинской находке в V в. // Древности эпохи великого переселения народов V—VI вв. — М., 1982. — С. 234—244.
- Kellmer I. Ansiksparen fra Veiberg på Sunnmøre // Fornvännen. — 1977. — Nr. 72. — S. 1—8.
- Majewski K. Importy rzymskie w Polsce. — Warszawa; Wrocław, 1960.
- Ondrouch V. Bohate hroby z doby rimskej na Slovensku. — Bratislava, 1957.
- Stawarska T., Onyščuk J. Eine spätkaiserzeitliche Gesichtssperle aus der Westukraine // Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa. — Łódź, 2000. — S. 325—333.
- Stout A. An investigation of mosaic glass fass beads from the late Roman period // Annales du 12e Congres de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre (1985). — Liege, 1987. — P. 103—108.

Одержано 15.06.2005

Я.І. Онищук

ЗОЛОТАЯ ПОДВЕСКА ПОЗДНЕРИМСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ с. ДУДИН ЛЬВОВСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье рассмотрено золотое украшение типа подвески (кулона), обнаруженное в 2002 г. в результате археологических раскопок поселения вельбарской культуры Дудын-II возле с. Дудын Бродовского р-на Львовской обл. С помощью рентгенофлуоресцентного спектрометра определен химический состав находки. Установлено, что подобные украшения были распространены на территории Украины и в сопредельных с ней регионах в гуннскую эпоху. На основе аналогичных поделок подвеска из Дудына датирована концом IV в. н. э.

Ya.I. Onyshchuk

GOLDEN PENDANT OF THE LATE ROMAN PERIOD FROM THE VILLAGE DUDYN IN LVIV OBLAST

The article analyses the golden decoration of pendant (trinket) type discovered in 2002 during the archaeological excavations of the settlement Dudyn-II of Velbarska culture near the village of Dudyn in Brody Region, Lviv Oblast. The chemical composition of the find is determined with the x-ray and fluorescent spectrometer. It is ascertained that such jewels spread on the territory of Ukraine and neighbour regions in times of Hunnu. After the articles of similar technology of manufacture the pendant from Dudyn is dated from the end of 4th c. AD.

В.Ф. Камеко, В.В. Бінкевич

ПРО ЗНАХІДКУ ТА РОЗШИФРУВАННЯ ДАВНЬОГО КАЛЕНДАРЯ З МИСУ ПІДКОВА

Розглянуто кістяну пластинку, знайдену на місці Підкова в гирлі р. Самара, нарізки якої можуть позначати алгоритм використання давнього календаря.

Навесні 1984 р., оглядаючи берегову смугу на місці Підкова Ігреньського півострова в Дніпропетровську, місцевий краєзнавець В.Ф. Камеко знайшов кістяну пластинку, що за формою нагадувала стилізоване зображення птаха. На місці «ока птаха» був отвір, очевидно, для носіння пластинки на реміні. На поверхні знахідки (рис. 1) простежувалися нарізки, що завершувалися малюнком із двох заштрихованих трикутників, подібних до зображення голів риб або рибацького знаряддя — верш. За

трикутниками контури нарізок нагадують хвилі. Край пластинки зламаний. Довжина пластинки становить 10,5 см, ширина — 1,9 см, товщина — 0,5 см, діаметр отвору — 0,4 см. За виглядом пластинки не виникало сумнівів, що це старовинна річ, до того ж її було знайдено на місці стоянки давньої людини. Поряд із кістяною пластинкою було виявлено кілька фрагментів крем'яних пластинок і один уламок кераміки з «ялинковим» орнаментом. Зазначені пластинки вироблено з жовто-сірого кременю, глина кераміки має домішки попелу, піску та дрібних уламків мушлі (рис. 2).

© В.Ф. КАМЕКО, В.В. БІНКЕВИЧ, 2007

На Ігреньському (Огрінському) півострові, що утворюється течією Дніпра і Самари, всього було досліджено понад 10 стоянок кам'яного та бронзового віку. На півдні півострів межує з місцевістю, де був перший поріг Дніпра — Кодацький. Мис Підкова на півночі півострова виступає у р. Самара. Цю місцевість у гирлі р. Самара також називають урочищем Підкова, а іноді — Попів Мис. Кістяну пластинку знайдено на відстані 500 м від остаточно не дослідженого кургану з кромлехом.

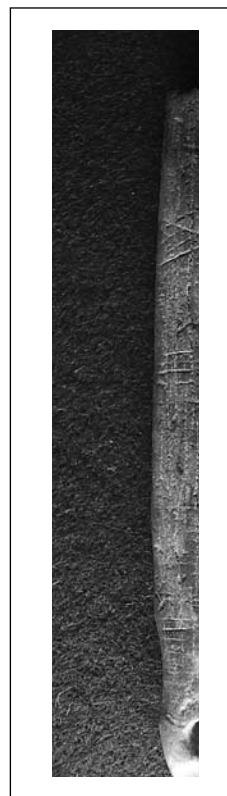
Під час розгляду пластинки виникло природне питання: що можуть означати риси й нарізки на ній? Можливо, це своєрідна прикраса чи приладдя для зашпилювання одягу, або давній мисливець чи рибалка в такий спосіб рахував свою здобич? Саме так тривалий час оцінювали знахідки давніх речей із нарізками. Подібні знахідки вивчаються вже понад 150 років. Було висловлено багато різних припущень щодо зображень на них. У наш час історики дійшли висновку, що в багатьох випадках подібні знаки мали календарне значення.

Визначаючи зміст зображеного, дослідники звертають увагу на розташування окремих знаків, що можуть відбивати, наприклад, фази Місяця або окремі періоди між важливими для давніх людей подіями тощо.

Під час аналізу зображення на пластинці з мису Підкова було спостережено, що нарізки розташовуються двома групами (двома структурами) на трьох рівнях (у трьох рядках). Для розшифрування змісту зображених груп нарізок було використано розроблений у системно-кібернетичних дослідженнях так званий структурний підхід, згідно з яким для об'єкта, що розглядається як система (процес), вводять поняття формальної і матеріальної структури. Під формальною структурою розуміють «сукупність функціональних елементів і їх відносин, необхідних і достатніх для досягнення системою заданих цілей», під матеріальною — «реальне наповнення формальної структури» (Гладких, Люханов, Перегудов 1976, с. 29). Формальна структура є інваріантною, принципово однаковою для всіх систем певного типу. Матеріальну структуру системи може бути відтворено різними методами з різних матеріалів.

Якщо припустити, що на пластинці з мису Підкова зображено календар, тобто систему вимірювання часу, то, згідно із зазначеним підходом, у формальній структурі такої системи може бути виділено три типи елементів: датчик, еталон, індикатор. Датчик — це найкоротші й однакові за тривалістю процеси; еталон — відносно тривалий стабільний процес; за допомогою індикатора здійснюється зв'язок між датчиком і еталоном. Елементи пов'язу-

Рис. 1. Кістяна пластинка з нарізками з мису Підкова

ються у системі як «вкладені» — короткі процеси в більш тривалі (Гладких, Люханов, Перегудов 1976, с. 29; Кандрашина, Литвинцева, Поспелов 1989, с. 105—108).

Спершу зазначені поняття було застосовано для аналізу взаємозв'язку нарізок кістяної пластинки у структурі *A* — тієї, що ближче до отвору (рис. 3). За датчик — найкоротший період часу, який могла відзначати давня людина, було прийнято добу. Якщо за розглянутими елементами структури рахувати доби як вкладені, що формують більш тривалі процеси, то за системою у цілому визначається 360 діб. При цьому послідовно рахувати доби можна починаючи з будь-якого з трьох рядків структури *A*, тобто можливі варіанти, коли за добу прийнято кожен з 6 нарізок у рядку: $6 \text{ діб} \times 15 = 90 \text{ діб}$, $90 \text{ діб} \times 4 = 360 \text{ діб}$; кожен з 15: $15 \text{ діб} \times 4 = 60 \text{ діб}$, $60 \text{ діб} \times 6 = 360 \text{ діб}$ або $15 \text{ діб} \times 6 = 90 \text{ діб}$, $90 \text{ діб} \times 4 = 360 \text{ діб}$; кожен з 4: $4 \text{ доби} \times 15 = 60 \text{ діб}$, $60 \text{ діб} \times 6 = 360 \text{ діб}$ або $4 \text{ доби} \times 6 = 24 \text{ доби}$, $24 \text{ доби} \times 15 = 360 \text{ діб}$.

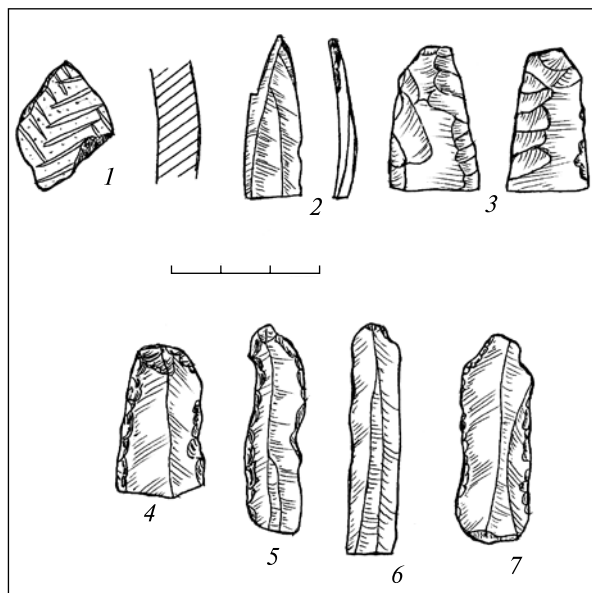

Рис. 2. Крем'яні пластинки та фрагмент кераміки, виявлені на місці знахідки кістяної пластинки: 1 — кераміка; 2—7 — крем'яні пластинки

Календарі, в яких визначалося 360 діб у році, добре відомі в давньому світі (Климишин 1990), тому отриманий результат дає змогу припустити, що перед нами календар у вигляді певного алгоритму. Як відомо, календарем називають циклічну систему, що дає змогу визначати тривалі проміжки часу, поділяючи їх на більш короткі періоди. Саме тривалі та короткі процеси пов'язуються в розглянутих вище варіантах, що дає надію розшифрувати окремі насічки на пластинці.

Якщо розташувати пластинку отвором ліворуч (рис. 1), то виявляється, що в групах нарізок *A* (рис. 3) і *B* (рис. 4) у верхньому рядку нанесено по чотири риси. Можна зробити припущення, що так позначали рік з його чотирма сезонами.

Звичайно, сезонні зміни у природі змушували давніх мисливців і рибалок пристосовувати до них своє життя. У книзі «Найдавніше минуле України» Л. Залізняка на основі археологічних і етнографічних матеріалів розробив характерис-тику повторюваного замкненого річного циклу процесів забезпечення харчовими ресурсами первісних общин. Дослідник вважає, що господарчий рік общини складався з чотирьох головних сезонів: веснівки, літівки, осенівки та зимівки (Залізняк 1997).

Отже, стародавні мисливці, рибалки, а також скотарі й хлібороби Ігренського півострова могли позначати на календарі об'єктивно існуючі в Подніпров'ї чотири головні сезони року. Відтак, згідно з цим припущенням, чотири нарізки верхнього рядка відбивають еталон — другий елемент формальної структури — відносно тривалий період повного циклу змін природних явищ протягом чотирьох сезонів року.

Виникає запитання, як датчик (доба) може пов'язуватися з еталоном (роком), тобто, що може бути індикатором?

Дослідники вважають, що рахувати доби давні люди навчилися, спостерігаючи за фазами Місяця, повна зміна яких становить 29,53 доби (синодичний місяць), півмісяця (наприклад, від молодика до повні) — 14,765 доби (приблизно 15 діб). В обох структурах пластинки є рядки з 15 нарізками. У структурі *A* 15 нарізок розміщено на другому рівні (риски 2.1—2.15), а в структурі *B* — на третьому (риски 3.1—3.15). З огляду на це, взаємозв'язок найкоротших періодів (окремих діб) із тривалими (рік) можна спостерігати, якщо відзначати кількість діб протягом півмісяця, потім — кількість півмісяців у сезоні, далі — кількість сезонів у році.

Отже, можливо, що для календаря *A* (структури *A*) рік складався з чотирьох сезонів, у кожному з яких було по 6 півмісяців, що, у свою чергу, складалися з 15 діб, а весь календарний рік вимірювався добами.

Кількість діб у році для календаря *A* становить: $(15 \times 6) + (15 \times 6) + (15 \times 6) + (15 \times 6) = 360$, що приблизно відповідає тривалості року із чотирьох сезонів по 90 діб. Приблизно таку тривалість сезонів прийнято й у наш час.

Необхідність нагромадження інформації про початок і тривалість весни або зими, літа чи осені визначалася тим, що з цими сезонами були пов'язані різні періодичні явища (наприклад, нерест риби, міграційні пересування мисливських тварин, переліт птахів, випадання дощів тощо).

Зважаючи на це, давня людина почала фіксувати і запам'ятовувати різні періоди часу в поточному році для передбачення настання важливих для життя явищ, з якими вона пов'язувала свою діяльність. Це допомагало вижити в складних умовах, відповідно підготуватися до змін у природі.

Отже, якщо у календарі рік складався із сезонів, місяців (півмісяців) і діб, які можна було рахувати, це давало змогу фіксувати тривалість періодів у поточному році й передбачати їх на наступні роки. При цьому слід було виконувати лише одну умову: прив'язка календаря до річного руху Сонця мала бути однаковою, універсальною.

Стабільні зими тривалістю 3 місяці характерні для півночі України — Полісся (52° півн. ш.), а от на широті м. Дніпропетровськ (48° півн. ш.) часто бувають «теплі» зими, коли середньодобова температура в грудні або лютому довго тримається вище нуля за Цельсієм. При цьому терміни льодоходу, нересту, прильоту птахів тощо можуть зсуватися, що було життєво важливим для первісної людини. Відомо, що чергування «тепліх» і «холодних» зим залежить від 11-річних циклів сонячної активності та інших фізичних процесів в атмосфері Землі. Висунуто припущення, що календар *B* (структура *B*) на кістяній пластинці міг відбивати роки з «теплими» зимами.

Гіпотетично різну тривалість сезонів на календарі *B* (рис. 4) зафіксовано з використанням двох допоміжних показників, позначених між першим і другим рядками. Правий показник (П2), розташований під четвертою нарізкою першого рядка, вказує, що четвертий сезон складається з трьох півмісяців. Лівий показник (П1), розташований між трьома лівими нарізками першого рядка і сімома лівими нарізками другого рядка, вказує, що кожний із перших трьох сезонів складається з семи півмісяців.

Отже, кількість діб у році для календаря *B* також становить: $(15 \times 7) + (15 \times 7) + (15 \times 7) + (15 \times 3) = 360$. У такому випадку весна, літо та осінь становлять по 105 діб, а зима — 45 діб.

На думку Л. Залізняка, у той час початок нового господарчого річного циклу збігався з початком веснівки (Залізняк 1997). Аналіз послідовності розташування сезонів у перших ряд-

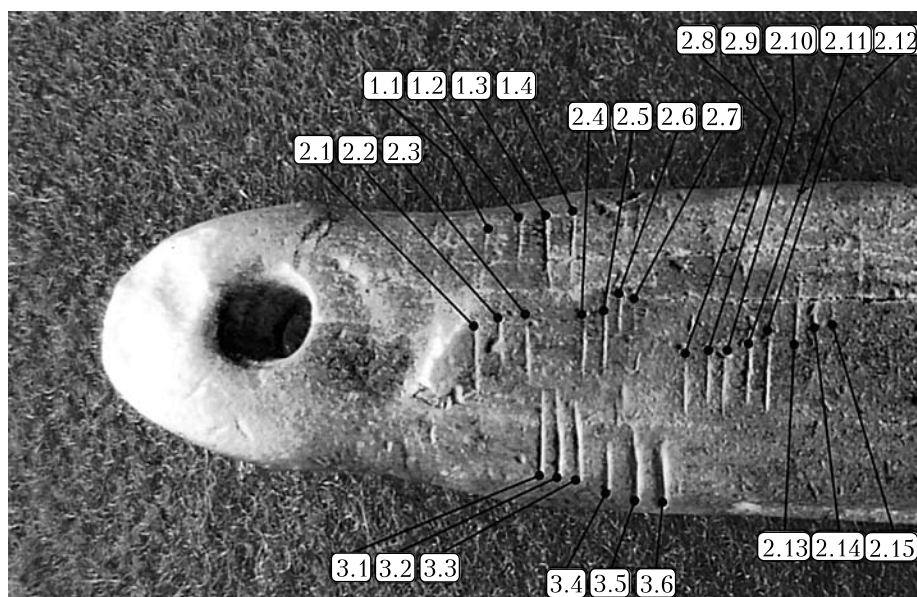

Рис. 3. Розташування нарізок групи (календаря) А: першого рівня — 1.1—1.4; другого рівня — 2.1—2.15; третього рівня — 3.1—3.6

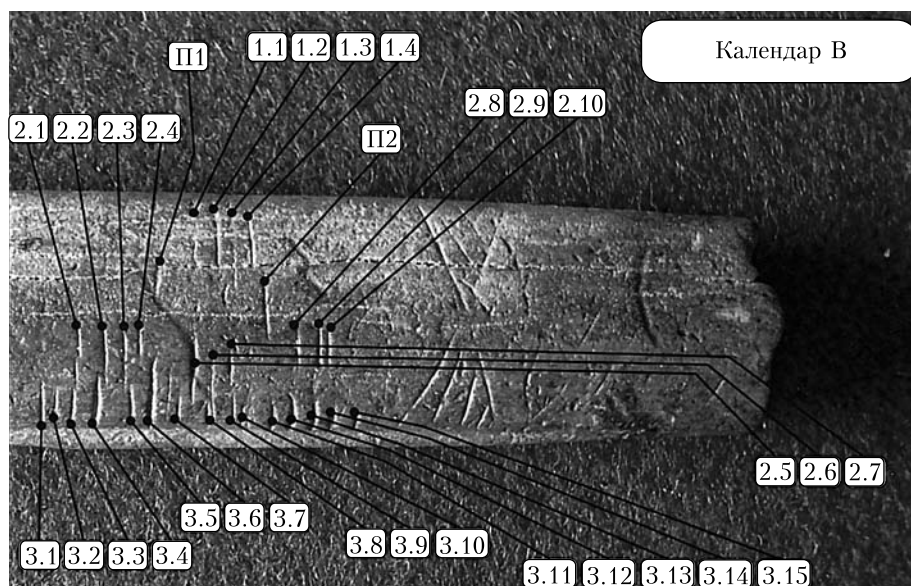

Рис. 4. Розташування нарізок групи (календаря) В: першого рівня — 1.1—1.4; другого рівня — 2.1—2.10; третього рівня — 3.1—3.15; допоміжні позначки — П1, П2

ках календарів А і В (якщо лічити риски зліва направо) показує, що на четверту риску може припадати 90 або 45 діб, що характерно для «холодної» або «теплої» зими, тобто четверта риска першого рядка календаря могла відповідати четвертому сезону року — зимівці. Отже, новий господарчий рік починався з веснівки (див. таблицю).

Новий господарчий рік починався з нових промислів, основним із яких для мешканців мису Підкова в гирлі р. Самара, мабуть, була риболовля вершами в період нересту риби. За Л.П. Сабанєєвим, на півдні Росії нерест плотви, тарані, в'язя, севрюги, стерляді починався наприкінці

березня — на початку квітня (Сабанєєв 1965, с. 371, 436).

Прив'язку календаря до поточного року найзручніше проводити в дні літнього або зимового сонцестояння, коли під час переміщення точ-

Початок сезонів року за умови прив'язки календаря до дня зимового сонцестояння

Сезон	Календар А	Календар В
Веснівка	22 березня	5 лютого
Літівка	20 червня	21 травня
Осенівка	18 вересня	3 вересня
Зимівка	21 грудня	21 грудня

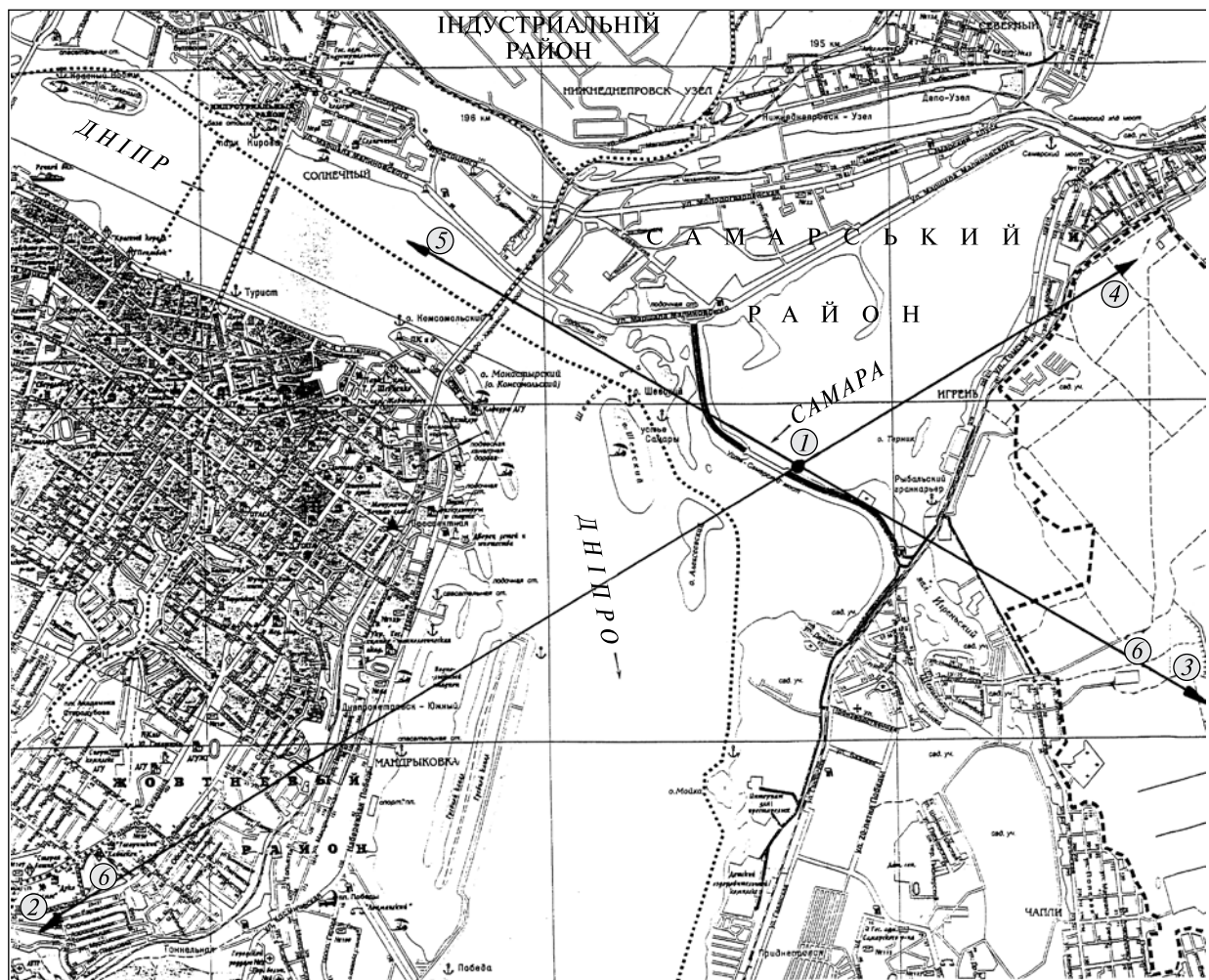

Рис. 5. Позначки напрямків сходу і заходу Сонця з місця знахідки кістяної пластинки в дні сонцестояння на карті м. Дніпропетровськ: 1 — місце знахідки кістяної пластинки; 2 — напрямок на захід Сонця в день зимового сонцестояння; 3 — напрямок на схід Сонця в день зимового сонцестояння; 4 — напрямок на схід Сонця в день літнього сонцестояння; 5 — напрямок на захід Сонця в день літнього сонцестояння; 6 — зона характерного зламу лінії горизонту під час спостереження за нею з місця знахідки кістяної пластинки

ки сходу або заходу Сонця горизонтом вона змінює напрямок руху на протилежний. Для уточнення механізму прив'язки календаря нами було позначено на карті Дніпропетровська з місця знахідки кістяної пластинки напрямки на схід і захід Сонця в дні літнього та зимового сонцестояння (рис. 5). Напрямок заходу Сонця в день зимового сонцестояння збігся з характерною точкою зламу горизонту на північному схилі балки Тунельної на правому березі Дніпра. Ця точка розташована приблизно за 7 км від місця знахідки кістяної пластинки. Точка сходу Сонця в день зимового сонцестояння також збіглася з характерною позначкою на горизонті, утвореною схилами балки і краєм височини за с. Чаплі. Тут відстань до точки сходу становить приблизно 3 км. Слід зазначити, що в нашому випадку точка заходу Сонця за 5 діб до дня зимового сонцестояння переміщується на горизонті схилом балки Тунельна лише приблизно на 70 м, після чого на 70 м за 5 діб переміщується в протилеж-

ному напрямку, тобто якщо точку заходу Сонця спостерігати «неозброєним» оком з мису Підкова, то її місцезнаходження на горизонті для спостерігача практично не змінюється протягом 10 діб. Це засвідчує точність визначення дня зимового сонцестояння, що становить приблизно ± 5 діб. Отже, точність визначення дня зимового сонцестояння та кількість днів у календарі (360) давали змогу визначати будь-який день у наступному році з точністю до 5—10 діб (Камеко, Бінкевич 2005, с. 301).

Використання півмісяця як індикатора, можливо, давало змогу стародавнім жерцям уточнювати рахунок діб календаря залежно від зміни фаз Місяця. Зважаючи на це, умовно (зрозуміло, не маючи на увазі 19-річний метонів цикл) календар з мису Підкова можна назвати місячно-сонячним.

Для уявлення про матеріальну структуру календаря важливо знати, як ним користуватися. Наприклад, для календаря А під час розшифрування змісту зазначеного на пластинці

алгоритму, можливо, застосовували нижчеописаний спосіб.

На певній ділянці землі лунками позначали нарізки першого, другого і третього рядків календаря. На першому рівні для цього потрібно було зробити 4 лунки, на другому — 15; на третьому — 6. Підібравши три палички або камінці (можливо, також за кількістю лунок у рядках 4, 15, 6 різних паличок або камінців) і послідовно переміщуючи їх у лунках, можна було користуватися календарем. Для цього після зимового чи літнього сонцестояння достатньо було кожної доби послідовно переставляти паличку в лунках другого ряду (або вставляти кожну добу нову паличку). Після того, як усі 15 лунок другого рівня було відмічено, вставляли одну паличку на третьому рівні, а на другому — їх виймали. Далі знову рахували доби за другим рівнем, послідовно вставляючи палички в лунки. Розподілення нарізок другого рівня (індикатора) на групи могло нести додаткову інформацію. Лічба тривала доти, доки не були відмічені всі лунки третього рівня. Після цього відмічали лунки першого рівня. Виймали всі палички на третьому рівні й вставляли одну паличку в першу лунку третього рівня. Це відповідало 90 добам. Лічба тривала до заповнення чотирьох ямок першого рівня, що означало рік у 360 діб. Через 5 діб слід було чекати сонцестояння, прийнятого за початок року. Починався новий річний цикл.

Припускається, що лічба могла супроводжуватися відміткою камінцем або паличкою кожної із 360 діб календаря на другій ділянці, розташованій поряд із першою. При цьому доби, в які починався нерест або сезонні переміщення тварин чи птахів, позначали камінцями або паличками відмінного кольору або форми. Це давало змогу в наступному році прогнозувати, наприклад, початок нересту риби, переліт птахів тощо.

Поряд із ділянками календаря *A* могли облаштовуватися дві ділянки календаря *B*, на яких паралельно переміщували палички або камінці. Проте для календаря *B* існувала трохи інша послідовність рівнів: тут на третьому рівні позначено 15 нарізок, що відповідали добам півмісяця, а на другому — 7 нарізок для кожного з трьох перших сезонів — веснівки, літвінки й осенівки і 3 нарізки для останнього сезону — зимівки. Це давало змогу жерцям племені в наступному році більш точно прогнозувати початок тих чи інших подій або періодів за сценарієм «холодної» або «теплої» зими.

Вік кістяної пластинки встановлено спеціалістами Київської радіовуглецевої лабораторії Державного наукового центру радіогеохімії навколишнього середовища НАН України. Згідно з документами лабораторії «Результати радіо-

вуглецевого датування» і «Висновок», вік кістяної пластинки з календарними знаками становить 3740 р. до н. е. (середнє значення), інтервал ви-значеного віку — 4000—3485 р. до н. е.

Результати радіовуглецевого датування (¹⁴C) кістяної пластинки (№ K₁-11700):

BP	BC/AD
4930 ± 150	1σ 3940 — 3835 BC 3825 — 3630 BC
	2σ 4000 — 3485 BC

Аналіз календаря дає змогу зробити низку попередніх висновків:

1. Насічки на пластинці можна розглядати як алгоритм взаємозв'язку періодичних природних процесів (діб, фаз Місяця, сезонів року), що створюють циклічну систему розрахунків часу, тобто календар.

2. На пластинці нанесено два календарі — *A* і *B*, що різняться за кількістю нарізок (25 і 31 відповідно). За обома календарями рік становить 360 діб.

3. Використання календаря давало змогу передбачати початок і тривалість важливих для життя давніх людей явищ (настання холодної та теплої пір року, початок дощів, нерест риби, міграцію тварин, переліт птахів, дозрівання плодів тощо).

4. Прив'язку календаря до поточного року могли здійснювати фіксацією точок заходу або сходу Сонця відносно характерних ознак місцевого горизонту в день зимового або літнього сонцестояння з точністю приблизно ±5 діб.

5. Можливо, календар *A* давніший за часом і відповідав за кількістю зимових днів півночі України Полісся (52° півн. ш.), а календар *B* мав коротку «теплу» зиму (45 діб), що буває на широті м. Дніпропетровська (48° півн. ш.). Імовірно, календар *B* був модифікованим варіантом календаря *A*, пристосованим до місцевих умов, авторами якого були мешканці Ігренського пів-острова.

Необхідно відзначити деякі особливості алгоритмів календарів *A* і *B*:

- нарізки в усіх рядках календарів розташовано групами, не більше ніж 5 нарізок на кожній, тобто, можливо, рахунок здійснювали на пальцях рук. Це засвідчує, що календарі є сучасниками архаїчного періоду історії, коли цифр ще не було винайдено;

- нарізки у рядках календарів рахували зліва направо, наприклад, сезони року рахували в такій послідовності: весна, літо, осінь, зима. Початок господарчого року збігався з початком весни;

- періоди півфаз Місяця у кожному календарі складаються з трьох триденних, однієї чотириденної та однієї п'ятиденних. Можливо, це випадковий збіг, а можливо, такий склад мав господар-

че значення і давав змогу підвищити точність прив'язки календаря в день сонцестояння в разі поганих погодних умов;

• в обох календарях з мису Підкова визначено чотири сезони року — весна, літо, осінь, зима. Цим вони подібні до стародавніх календарів східних слов'ян, основу яких також становили чотири сезони року (Петрова 2003, с. 42).

Автори вдячні керівнику Київської радіоуглецевої лабораторії Державного наукового центру радіогеохімії навколишнього середовища НАН України М.М. Ковалюху за проведений аналіз віку кістяної пластинки з мису Підкова та В.В. Камеко за якісне фотографування знахідки, що забезпечило фіксацію усіх нарізок на її поверхні.

Гладких Б.А., Люханов В.М., Перегрудов Ф.И. и др. Основы системного подхода и их приложение к разработке территориальных автоматизированных систем управления. — Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1976.

Залізняк Л. Найдавніше минуле України. — К.: Наук. думка, 1997.

Камеко В.Ф., Бінкевич В.В. Календар неолітичної доби, знайдений на мисі в гирлі р. Самари // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. — Дніпропетровськ, 2005. — Вип. 3. — С. 301—307.

Кандрашина Е.Ю., Литвинцева Л.В., Поспелов Д.А. Представление знаний о времени и пространстве в интеллектуальных системах. — М.: Наука, 1989.

Климишин И.А. Календарь и хронология. — М.: Наука, 1990.

Петрова Н.Г. Тайны древних календарей. — М.: Вече, 2003.

Сабанеев Л.П. Жизнь и ловля пресноводных рыб. — К., 1965.

Одержано 01.06.2006

В.Ф. Камеко, В.В. Бінкевич

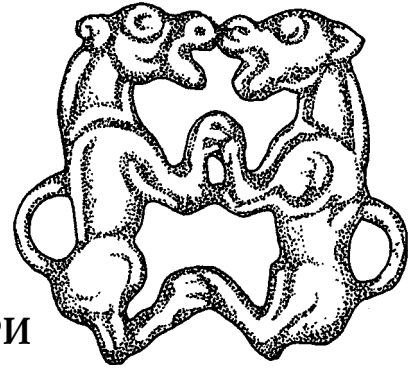
О НАХОДКЕ И РАСШИФРОВКЕ ДРЕВНЕГО КАЛЕНДАРЯ С МЫСА ПОДКОВА

Статья посвящена интерпретации значения нарезок на костяной пластинке, найденной днепропетровским краеведом В.Ф. Камеко на мысе Подкова (устье р. Самара, г. Днепропетровск). На основе элементов системно-кибернетических исследований обосновано предположение, что нарезками обозначена структура древнего календаря в форме алгоритма, позволяющего установить взаимосвязь коротких временных периодов (суток) с более длительными (месяцами) и четырьмя сезонами года продолжительностью в 360 суток. Предложена реконструкция возможного способа привязки календаря в дни солнцестояния для местности, где найдена костяная пластинка, а также реконструкция возможных способов действия и применения календаря для решения жизненно важных задач древнего общества. По результатам радиоуглеродного датирования время изготовления календаря определено интервалом 4000—3485 лет до н. э. (среднее значение — 3740 лет до н. э.).

V.F. Kameko, V.V. Binkevych

ABOUT DISCOVERY AND INTERPRETATION OF ANCIENT CALENDAR FROM THE CAPE PIDKOVA

The article contains an interpretation of the meaning of the cuts on the ivory plate found by amator V.F. Kameko from Dnipropetrovsk on the Cape Pidkova (mouth of the Samara River in Dnipropetrovsk). Based on the use of elements of system cybernetic research it is assumed that the cuts indicate the structure of an ancient calendar organized algorithmically that allows to establish the relationship of short periods of time (astronomical days) with more long ones (months) and with four seasons of the year of 360 days long. The authors propose the reconstruction of the possible way how the days of solstitial points in the calendar could be related with the area where the ivory plate was discovered, as well as the reconstruction of possible ways of efficacy of the calendar and its use for solving the vital problems of ancient society.

О.В. Дяченко

ПРОБЛЕМА ІСТОРИЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Статтю присвячено аналізу різних підходів до визначення місця трипільської культури серед ранньоземлеробських культур доби міді—бронзи. Зокрема, розглянуто проблему використання відносно неї термінів «цивілізація» та «протоцивілізація».

Серед археологічних культур, що в різний час існували на теренах сучасної України, мабуть, жодна не викликає сьогодні стільки спекуляцій, як трипільська. На жаль, колосальний тираж псевдонаукових публікацій щодо неї важко навіть порівняти із кількістю виданих останнім часом наукових праць. Звичайно, подібні псевдонаукові доробки — не лише данина кризовим явищам сьогодення, і в майбутньому вони цікавитимуть хіба що істориків сучасності. Тим не менше не можуть одночасно існувати відразу дві трипільські культури — одна для академічних кіл, а інша — для широкої громадськості. Виходячи з цього статтю присвячено аналізу різних підходів до визначення місця трипільської культури в системі ранньоземлеробських культур доби міді—бронзи.

Псевдонаукові концепції. Суть практично всіх псевдонаукових концепцій щодо трипільської культури зводиться до визнання її «цивілізаційним вогнищем як в долі українців, так і в історії цілої європейської цивілізації, а загалом, і всесвітньої історії» (Заєць 2003, с. 14). Іноді з подивом дізнаєшся, що трипільська культура «відіграла безпрецедентну роль у становленні цивілізації на планеті Земля» (Черняк 2003, с. 28).

Найпоказовішими серед подібних доробків є студії Ю.О. Шилова та його послідовників, а слово «шиловщина» встигло стати невід'ємною частиною професійного сленгу археологів. З приводу «оригінальних ідей» Ю.О. Шилова про «трипільську Аратту» в Буго-Дніпровському межиріччі, що дала поштовх до розвитку Шумеру, та аналогічних публіцистичних «шедеврів» неодноразово висловлювалися професійні археологи (Залізняк 2002, с. 88—98; Відейко 1995, с. 104—118; 2004а, с. 147—150; 2004в, с. 525—536; 2005, с. 89—104 та ін.), і цитувати тут їх вичерпні критичні зауваження немає потреби.

Тим не менше слід окремо зупинитися на одному важливому моменті доробків «хранителя печаток Шу-нуну», а саме — термінологічній еквівібристиці.

Оперування принципово різними поняттями (іноді діаметрально протилежними) відносно одного й того самого явища червоною ниткою проходить ледь не через усі публікації Ю.О. Шилова. Для прикладу візьмемо його статтю «Актуальность древних учений», розміщену на Інтернет-сайті goutsoullac@rambler.ru. Дефініції «трипільська археологічна культура» та «найдавніша в світі цивілізація (=держава) Аратта» тут використано як синонімічні. При цьому найдавніша в світі цивілізація, як виявилось, була «общинною або «первіснокомуністичною», а держава Аратта не знала класової стратифікації.

Останні рядки викликають цілком законне запитання: чому першою «общинною цивілізацією» слід вважати саме Трипілля, а не, наприклад, мисливців мустьєрської доби чи племена буго-дністровської неолітичної культури? Якщо Ю.О. Шилов наполягає на однозначному зв'язку між виникненням цивілізацій та «Великою Неолітичною Революцією», «минаючи проміжну ланку» становлення відтворювального господарства, тоді чому найдавніша в світі цивілізація виникла не в Палестині, Малій Азії, Месопотамії або Єгипті (що підтверджується даними археологічних розкопок), а створена носіями трипільської культури на периферії Карпато-Дунайського регіону? Гіпотеза про месіанство араттських брахманів-суїцидників принаймні жодними археологічними джерелами не підкріплена, а переклади «протошумерських на-писів» Кам'яної Могили, в кращому разі, викликають великі сумніви.

Взагалі якось коментувати «безкласову державу» Аратту немає сенсу, оскільки цей вислів містить протиріччя у визначенні. Під самим поняттям «держава» для будь-якої історичної епохи

вже мається на увазі наявність класової стратифікації. Разом із тим Ю.О. Шилов вказує на те, що населенням «Придніпровської Аратти» управляли брахмани. Отже, щонайменше два класи в ній усе ж існувало? Можливо, у Ю.О. Шилова йдеться про «діалектичний спіральний виток розвитку» і безкласову державу як певну мету розвитку суспільства? В такому випадку цю тезу слід залишити поза увагою, оскільки утопічний соціалізм не є предметом дослідження археології. Що вже казати про «Придніпровську Аратту», яка існувала (а можливо, й існує) лише у надзвичайно жвавій та багатій уяві Ю.О. Шилова...

Свідоме маніпулювання науковою термінологією або ж абсолютно халатне ставлення до використання понятійного апарату — однієї з найважливіших складових будь-якої наукової дисципліни, зокрема й археології, — характерна особливість усіх псевдонаукових концепцій. «Ідея Спасительства» чи «первіснокомуністична цивілізація», породжені незнанням або ж свідомим ігноруванням базових понять, хоча й претендують на роль серйозних наукових теорій (якщо взагалі не на істину в останній інстанції), проте не дотягують навіть до популяризаторського рівня. Проблема в іншому. Якоюсь мірою поява подібних доробків зумовлена матеріальною зацікавленістю певних кіл в існуванні давньої цивілізації на теренах України (Гершкович 2005, с. 94), нехай навіть і на папері, що призводить до широкого тиражування псевдонаукових концепцій та проникнення їх у державні освітні установи (Відейко 2004в, с. 526) різного рівня. Таким чином, у свідомість цілого покоління закладаються гіпертрофовані уявлення про історичний процес. Утім це вже питання професійного рівня діячів освіти.

«Трипільська цивілізація». Віддаючи належне М.Ю. Відейку за час та зусилля, витрачені на прискіпливе вивчення псевдонаукових концепцій та їх справедливую критику, слід відзначити і досить недбале ставлення самого дослідника до використання наукової термінології. Йдеться про застосування ним принципово протилежних дефініцій «трипільська археологічна культура», «трипільська цивілізація», «трипільська протоцивілізація».

Термінологічну плутанину на сторінках першого видання монографії М.Ю. Відейка «Трипільська цивілізація» (Відейко 2002) було відзначено В.В. Отрощенко, який вказав на свідомий відхід автора від усталеного погляду на цивілізації без пропозицій «власного визначення цього явища загалом і «трипільської цивілізації» зокрема». Також було наголошено на ймовірності «прямої заміни терміна «культура» словом «цивілізація» у тексті зазначеної монографії (Отрощенко 2003, с. 96—97).

Конструктивна критика В.В. Отроценка відбилася у перевиданій «Трипільській цивілізації», де М.Ю. Відейко присвятив кілька рядків обґрунтуванню використаних ним дефініцій. Дослідник запропонував відокремити стадіальний та культурний підходи до поняття «цивілізація», зазначивши, що зі стадіального погляду більш вдалим був би термін «протоцивілізація»: з огляду на «високий рівень розвитку трипільської культури» можна «однозначно стверджувати, що суспільство, яке залишило її нам, достатньо довгий час йшло шляхом створення цивілізації, але з невідомих причин, так і не завершило його створенням державності» (Відейко 2003, с. 6). У культурному плані М.Ю. Відейко відніс трипільську культуру (разом із культурами Вінча, Гумельниці, Лендель та ін.) до «мегацивілізації Старої Європи», феномен якої полягає у синхронності перших кроків до цивілізації з аналогічними подіями в Шумері та Єгипті (Відейко 2004а, с. 6).

Чіткого визначення дефініції «цивілізація» з культурологічних позицій у перевиданій роботі знову немає. Це залишає відкритими низку питань щодо доцільності виділення «трипільської цивілізації». Не зовсім зрозуміло, як співвідносяться поняття «цивілізація» у культурології та археології. Чи можна говорити про «протоцивілізацію» у культурологічному контексті? Якщо так, то з чим співвідносити культурологічну «протоцивілізацію», коли культурологічна «цивілізація» відповідає археологічній «протоцивілізації»? Що мається на увазі під «мегацивілізацією», яка зробила певні кроки на шляху до «цивілізації»?

Звернімо увагу на наведену дослідником таблицю, що відбиває основні етапи розвитку «трипільців». Згідно з нею, «трипільська цивілізація» зародилася в період VI—VII і поступово зникла в період CII (за періодизацією Т.С. Пассек (1947)). Її існування, що відповідає етапам VII—CI, полягало у «розквіті культури і розвитку протоміст, міст. Розквіті гончарного ремесла, металообробки. Спеціалізації у видобутку кременю на Волині та Дністрі» (Відейко 2004а, с. 37).

Слід зауважити, що М.Ю. Відейко визнає і 10 ознак цивілізації, свого часу запропонованих Г. Чайлдом, а пізніше трансформованих К. Клакхольмом у тріаду: міста, писемність, монументальна архітектура (Відейко 2004а, с. 7). «Тріада Клакхольма», за своєю суттю, ілюструє відповідність поняття «цивілізація» у культурному аспекті та понять «держави» і «класове суспільство» в соціально-економічному (Массон 1989, с. 8—12). Міста, писемність та монументальна архітектура є результатом якісних зрушень в економічній сфері, «виробничого потенціалу суспільств, що їх створили» (Массон 1989,

с. 9). Отже, розглянемо економіку¹ трипільських племен — основу існування і розвитку будь-якого соціального організму та виробничі відносини в середовищі носіїв досліджуваної археологічної культури, що визначають не лише економічну, але й соціальну структуру суспільства.

Аналіз співвідношення знарядь праці трипільської культури, притаманних для певних галузей господарства, а також кількісного співвідношення фауністичних решток диких та свійських тварин дав змогу Г.Ф. Коробковій виділити шість господарських варіантів культури з переважанням тієї чи іншої галузі: землеробсько-скотарський, скотарсько-землеробський, скотарсько-мисливсько-землеробський, скотарсько-мисливський, скотарський, мисливсько-скотарський (Коробкова 1987, с. 212—215). Питома вага скотарства, полювання та збиральництва в економіці «трипільців» насамперед свідчить про низьку ефективність землеробства. Думка про його орний характер (Бибиков 1965, с. 52), за Ю.А. Красновим, навряд чи правомірна, оскільки ґрунтується виключно на гіпотетичних підрахунках (Краснов 1985, с. 15). Археологічні знахідки дають змогу стверджувати, що трипільське землеробство (принаймні у Буго-Дніповському межиріччі) було мотичним (Відейко 2004г, с. 136—138).

Основними особливостями землеробства носіїв досліджуваної культури були низька врожайність, тривалий період відновлення ґрунтів, використання примітивних сільськогосподарських знарядь та невибагливих культурних рослин (Николова, Пашкевич 2003, с. 94). У цьому контексті не зовсім зрозумілою є думка про утворення надлишкового продукту «за рахунок реалізації певних організаційних заходів» (Відейко 2004г, с. 145). Адже трудомісткість, якої потребувала перелогова система землеробства Лісостепу України доби енеоліту, відповідає² трудомісткості, що її потребувало іригаційне землеробство Месопотамії (Відейко 2004г, с. 144), і не засвідчує ідентичної ефективності обох цих способів господарювання. Втім і сам М.Ю. Відейко зазначає, що «рівень класового суспільства (у Дворіччі, Єгипті, Месопотамії, Передній та Середній Азії, Північно-Західній Індії, Китаї, Центральній та Південній Америці) було досягнуто за умов *інтенсифікації* та *перебудови* (курсив наш. — О.Д.) системи мотичного хліборобства,

аж до виникнення групи типів орних хліборобів» (Відейко 2004г, с. 148).

«Оскільки в докапіталістичних суспільствах земля була головною умовою та засобом виробництва, для аналізу основних тенденцій їх економічного розвитку ключовим є вивчення поземельних стосунків, на яких базувалося суспільне виробництво та визначалися стосунки в процесі виробництва, а також розподілу» (Зубарь 1993, с. 7). Як показують етнологічні дослідження, основною формою соціальної організації мотичних землеробів була пізньопервісна (пізньородова) община, що складалася із кровноспоріднених патріархальних сімей (Андрианов 1985, с. 25). Ця форма соціальної організації передбачала власність общини на землю (зокрема на ліси та пасовиська), а головною виробничою одиницею була сім'я. У свою чергу, общинна власність на землю передбачала спільне ведення господарства і розподіл його продуктів серед членів общини за горизонтальною схемою (Баран 1998, с. 35, 240). Слід зауважити, що існування системи лініджів із вертикальною схемою перерозподілу надлишкового продукту, що виводиться деякими дослідниками із неолітичної доби (Баран 1998, с. 240—241), для носіїв трипільської культури не підтверджено відповідною ієрархією житлових комплексів (Давня... 1998, с. 339—340). Виняток можуть становити хіба що могильники софіївського (Колесников 1993) та усатівського (Патокова 1979) типів, матеріали яких засвідчують не лише статеву-вікову, але й майнову диференціацію суспільства.

Отже, можна констатувати відсутність у трипільському суспільстві «цивілізаційного періоду» (про період існування поселень-гігантів див. вище) соціальної стратифікації, який деякі дослідники називають однією із ознак цивілізації (Павленко 2002, с. 90; Відейко 2004а, с. 7 та ін.).

Зауваження М.Ю. Відейка щодо розквіту гончарного ремесла, металообробки та спеціалізації у видобутку кременю на Волині та Дністрі також, вочевидь, пов'язане із виділенням частиною дослідників ремісничої спеціалізації як однієї із ознак цивілізації (Павленко 2002, с. 90; Відейко 2004а, с. 7 та ін.). Слід зазначити, що еконо-міка всіх архаїчних суспільств ґрунтувалася на праці членів сім'ї, і суспільне виробництво в ній функціонувало переважно як система окремих дрібних господарств, що виробляли все або майже все необхідне для виробничої діяльності та життя.

Гончарство «трипільців» мало домашній характер, а поодинокі знахідки керамічних печей іще не свідчать про існування окремої сфери ремісничого виробництва (Отрошенко 2003, с. 97). Спеціалізація у видобутку кременю на Волині та Дністрі («общинне ремесло») навряд чи

¹ Терміни «економічна сфера трипільців», «еконо-міка» в запропонованій публікації вживатимуться в широкому їх розумінні. Для виробничої діяльності доби енеоліту Східної Європи вони швидше відповідають поняттю «господарство».

² Зазначимо, що подібна «ідентичність трудовитрат» є суто гіпотетичною: М.Ю. Відейко не наводить розрахунків, на основі яких зроблено такі висновки.

дає змогу говорити про суспільний розподіл праці та інтенсивний плеємінний обмін сировиною (Відейко 2004д, с. 270—271). Інтенсивні обмінні стосунки на «внутрішньому ринку» досягають найвишого рівня розвитку лише тоді, коли «в сферу обміну й торгівлі залучається головна умова та засіб виробництва — земля», а це стає можливим тільки в умовах капіталістичної економіки (Зубарь 1993, с. 105). Наголосимо, що не варто плутати обмінні стосунки на «внутрішньому ринку» із зовнішніми імпортно-експортними операціями (так звана торгівля Месопотамії та Єгипту).

За аналогією із соціально-економічним розвитком Херсонеса Таврійського в елліністичний період (Зубарь 1993, с. 100—110) можна стверджувати, що поглиблення ремісничої спеціалізації, результатом якого є товарне виробництво, можливе лише за умов якісних зрушень у сфері землеробства, навіть якщо господарство при цьому залишається натуральним у своїй основі. Землеробство «трипільців», що залишалося екстенсивним та низьковрожайним протягом усього існування досліджуваної культури (див. вище), просто не могло лягти в основу другого суспільного поділу праці (виділення ремесла в окрему галузь виробництва). Це ж стосується і гончарства, а також видобутку та обробки кременю. Разом із тим товарне виробництво та інтенсифікація обмінних стосунків зумовлюють майнову диференціацію та призводять до руйнування традиційних форм суспільної організації (Зубарь 1993, с. 105), що на матеріалах трипільських поселень жодним чином не простежується.

Початок функціонування ранньоміських структур необхідно пов'язувати із певним рівнем виробничих сил та виробничих стосунків, що їм відповідають, коли відбувається поступове перетворення певного населеного пункту на центр зосередження, перерозподілу та реалізації надлишкового продукту. Вирішальним фактором для формування раннього міста був не рівень ремесла та торгівлі, а редистрибутивна функція міста, оскільки необхідного рівня ремесла та торгівлі можна було досягти лише в результаті концентрації і перерозподілу надлишкового продукту, що вироблявся в сільському господарстві (Толочко 1985, с. 9—10). Думка Ю.В. Андрєєва (Андрєєв 1987, с. 12) про сутність протоміста як поселенської структури, що поєднує функції міста та селища, на яку спиралися М.М. Шмаглій та М.Ю. Відейко (Шмаглій, Відейко 1990, с. 15—16), не витримує критики, оскільки ознакою виділення власне міста, за Ю.В. Андрєєвим, вважається не причина, а наслідок (кількісні показники двох основних категорій населення) (Зубарь 1993, с. 119). Соціально-економічний

сутності раннього міста присвячено настільки багато праць, що навіть їх поверховий огляд потребує обсягу монографічного видання.

Навіть якщо припустити синхронність існування всіх споруд у межах поселень-гігантів (так званих протоміст), що на сьогодні залишається відкритим питанням (Збеневич 1990, с. 10; Рижов 1990, с. 87; Гершкович 2003, с. 30; Отрошенко 2003, с. 97), археологічним підтвердженням перерозподілу в них надлишкового продукту мала б слугувати ієрархія поселень, тобто наявність в околицях поселень-гігантів поселень менших розмірів (умовних «сіл»). Однак із гіпотетичних поселень-сателітів досліджено лише Тальне-2 і 3, а також Мошурів-1 (по одній площадці на території кожного), керамічний матеріал яких дає змогу віднести їх до другої або третьої фази розвитку томашівської локальної групи. Синхронність співіснування інших поселень середнього та малого розмірів із поселеннями-гігантами не встановлено. Крім того, навіть синхронна життєдіяльність на поселеннях усіх трьох типів ще не свідчить про економічне (а відповідно, й правове) підпорядкування населення менших поселенських структур мешканцям більших. Співіснування в рамках однієї екологічної ніші та домашній характер ремісничого виробництва, швидше за все, свідчать про протилежне.

Укріплення (рови та вали) зафіксовано на поодиноких поселеннях трипільської культури, а акцент на плановій забудові (Відейко 2004а, с. 98—99), у принципі, не слугує вагомим аргументом на користь розгляду поселень-гігантів як протоміст, а тим більше, міст, оскільки за нею не стоять суспільний розподіл праці та класова стратифікація. Планову забудову, наприклад, мають більшість давніх сіл України, однак це ще не робить їх містами.

Слід зауважити, що «за поняттям «протомісто» не можуть стояти половинні явища (напівмісто, квазімісто і т. д.); «протомісто» — це не домісто, а раннє місто з усіма наслідками, що звідси випливають, а саме — наявністю принципово нових виробничих та соціальних структур та стосунків» (Сайко 1990, с. 19—20). Мало-ефективне землеробство не дало змоги «трипільцям» отримувати регулярний надлишковий продукт в обсязі, необхідному для виникнення ранніх міст, що виконували редистрибутивну функцію. Отже, можна погодитися з думкою В.М. Массона про неможливість існування протоміст в умовах енеоліту Східної Європи, зважаючи на характер економічної діяльності «трипільців» (Массон 1990, с. 8—9). Апеляції до розмірів поселень-гігантів є зміщенням акцентів із якісних на кількісні ознаки: площі Ура, Трої та інших міст давнини становили від кількох до

кількох десятків гектарів, хоча тамтешню концентрацію населення як один із найважливіших факторів усе ж не можна ігнорувати (Збеневич 1990, с. 11—12).

Охарактеризувавши соціально-економічну сутність ранніх міських структур та проблему відповідності ним трипільських поселень-гігантів, не можна не зупинитися на військовій, адміністративній та ідеологічній функціях міста (Відейко 2004а, с. 98—99). Слабкий розвиток (принаймні в періоді ВП—СІ) військової функції, яка зазвичай інтенсифікує процеси політогенезу, для носіїв досліджуваної культури, ймовірно, відігравав консервативну роль (Массон 1990, с. 9), що за сумнівності правового підпорядкування населення малих та середніх поселень мешканцям більших фактично знімає питання щодо адміністративної функції поселень-гігантів. У цьому сенсі звертає на себе увагу відсутність монументальних громадських споруд: комплекс «М» у Майданецькому, швидше за все, можна інтерпретувати як «великий дім» (Відейко 2004а, с. 99—100), а трактування частини моделей жител як громадських споруд (Пассек 1947, с. 124) викликає сумніви.

Окремого аналізу потребує ідеологічна функція міста, що археологічно фіксується наявністю монументальної храмової архітектури. Питання існування подібних споруд у «трипільців» уже неодноразово всебічно розглядалося в літературі (Массон 1990, с. 9; Збеневич 1990, с. 12; Відейко 2004а, с. 85—90 та ін.).

Під храмовим комплексом представники «цивілізаційного підходу» до трипільської культури розуміють не «стільки матеріальну спеціальну споруду для відправлення культу, скільки сакралізований, освячений простір, що є сутністю кожного храму» (Бурдо 2004а, с. 41). Такі визначення призводять до зміщення акцентів із глибинних соціально-економічних факторів на виключно зовнішні прояви явищ надбудовного характеру. З огляду на запропоноване Н.Б. Бурдо трактування поняття «храм», в один типологічний ряд слід ставити такі різні прояви сакрального в матеріальній культурі, як єгипетські піраміди та красний кут із іконами у селянській мазанці кінця ХІХ ст.

Представники традиційних поглядів під поняттям «храм», як правило, розуміють споруду, що відрізняється від пересічних будівель не лише за функціональними ознаками, а й за масштабами (Массон 1989, с. 9), чого у житлобудівництві «трипільців» не зафіксовано. Апеляції до даних геомагнітної зйомки в Майданецькому, що дають змогу порівнювати аномалії у 1000 м² зі спорудами Месопотамії (Відейко 2004б, с. 71), викликають великі сумніви. Як свідчить практика, геомагнітні аномалії далеко не завжди

відповідають одному житлу³, а археологічно будівлі такої площі не зафіксовано.

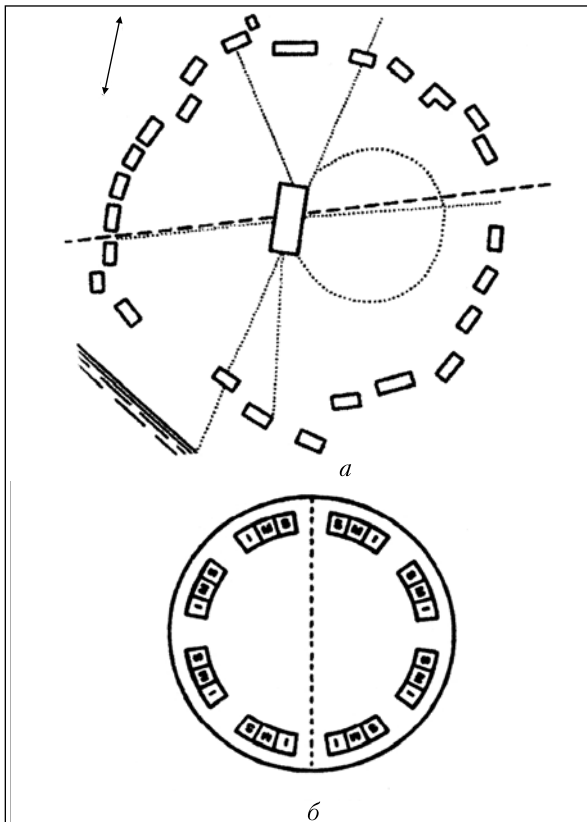
До того ж, у соціальній сфері «храмовий комплекс» передбачав ще й наявність інституту жрецтва із розвиненою внутрішньою ієрархією, про що в середовищі носіїв трипільської культури не могло бути й мови. Споруди культового призначення, зафіксовані під час розкопок Шкарівки (Цвек 1993, с. 74—75), Сабатинівки (Макаревич 1960, с. 291—292), Коновки (Шмаглій, Рижов, Дудкін 1985, с. 46; Рижов 2001, с. 57—59) та інших пам'яток, ліпше відповідають визначенню «общинні святилища» (Массон 1989, с. 9).

Крім того, складну систему піктограм, не пов'язаних із мовою (орнаментация посуду та пластики), навряд чи можна вважати писемністю або протописемністю (Отрошенко 2003, с. 97). Наприклад, ритуальний танок у архаїчних народів є такою ж складною знаковою системою, як і орнамент, безсумнівно, пов'язаний з ідеологічною сферою, проте називати його протописемністю неправомірно.

Відсутність у трипільському суспільстві якісних соціально-економічних показників, яким у культурному плані відповідає поняття «цивілізація», не дає змоги застосовувати його щодо носіїв досліджуваної археологічної культури. Археологічних ознак цивілізації — міст, писемності та монументальної архітектури — за понад столітні польові дослідження Трипілья так і не було виявлено. Слід наголосити ще на одній надзвичайно важливій деталі розвитку трипільських племен, що не дала змоги досягнути їм цивілізаційного рівня розвитку. Ранні цивілізації виникають в умовах концентрації населення на обмеженій території, а природно-ландшафтні та «політичні» умови, в яких існували «трипільці», забезпечували «зняття напруги демографічного тиску шляхом практично необмеженої просторової експансії» (Сайко 1990, с. 20).

Більш радикальну позицію відносно існування «трипільської цивілізації» зайняла Н.Б. Бурдо. Марксистський підхід до цивілізації як стадіального явища, що виникає у класовому суспільстві, дослідниця піддає гострій (але слабо аргументованій) критиці і пропонує розглядати поняття «цивілізація» (щодо Трипілья) як синонім поняття «культура», а до історичного процесу підходити як до «розмаїття таких культурно-історичних форм, як цивілізація» (Бурдо 2004б, с. 588—589). Проте зведення багатовекторності розвитку людських спільнот до абсолюту «цивілізаційно-

³ Прикладом можуть слугувати розкопки поселення Пішана під керівництвом Д.К. Чорновола та С.М. Рижова (2005), де геомагнітна аномалія площею 800 м² виявилася пов'язаною із близько розташованими площадками. І такі приклади не поодинокі.

Поселення індіанців бороро — Кежаре (Леві-Строс, 1984):
а — планування; б — розподіл за родами та фратріями

го обличчя» кожного конкретного соціуму (Бурдо 2004а, с. 7), по суті, унеможливило пошук закономірностей у розвитку людства, абсолютизуючи відмінності в культурі народів і нівелюючи їх подібність.

Не можна не зауважити про подвійні стандарти дослідниці у ставленні як до марксизму, так і до поняття «цивілізація». З одного боку, Н.Б. Бурдо критикує надмірне захоплення еволюціонізмом у радянській (марксистській) науці й, розглядаючи ідеологічну сферу трипільських племен, зазначає, що «з відомих причин існуюча історіографія з проблематики вивчення духовної сфери трипільського суспільства, попри її великі досягнення, як правило, є відображенням панівних в СРСР наукових теорій» (Бурдо 2004а, с. 6). Наголосимо, що марксистську, як і будь-яку іншу методологію, слід аналізувати саме як методологію, а підміна науково обґрунтованої критики ідеологічними кліше на кшталт «відображення панівних в СРСР теорій», «монстра на службі ВПК» і т. п., взагалі не коректна. З іншого боку, і «цивілізаційний підхід», і критика марксизму закінчуються відразу ж після ототожнення «трипільської культури» з «трипільською цивілізацією» (Бурдо 2004б, с. 589), а коли справа доходить до пошуку історико-етнографічних паралелей, еволюціонізм, що не важко помітити, фігурує в останніх публікаціях дослідниці як методологі-

чна основа (наприклад: Бурдо, 2004а). «Цивілізаційний підхід» у цьому ракурсі виявляється цілком ідентичним формаційній концепції історичного розвитку. За логікою «цивілізаціоністів», існувала доба привласнювального господарства, що внаслідок його кризи породила «неолітичну революцію» (перехід до відтворювальних форм господарювання), яка, в свою чергу, зумовила появу цивілізацій. У чому полягає принципова відмінність визначення цивілізації як стадії розвитку людства, що йде за дикунством та варварством (за Л. Морганом та Ф. Енгельсом)? Якщо в «індивідуальному цивілізаційному обличчі» окремих людських спільнот, то, вочевидь, пошук аналогій матеріальній культурі «трипільців» у матеріальній культурі Єгипту, Месопотамії та Криту (Бурдо 2004а, с. 41—43; Відейко 2004а, с. 90—91 та ін.) є повним безглуздом.

«Трипільська протоцивілізація». Розглядаючи доцільність використання терміна «протоцивілізація» відносно носіїв трипільської культури, слід зазначити про недоречність його застосування в цьому контексті взагалі. Префікс «прото-» у понятійному апараті реконструктивної археології, як правило, передбачає певне логічне завершення процесу розвитку. Наприклад, у процесі свого історичного розвитку протослов'яни стали слов'янами (звичайно, в дещо спрощеному викладі), протоіндоєвропейці (палеоіндо-європейці) — індоєвропейцями і т. д. Чи вдалим є використання дефініції «трипільська протоцивілізація», якщо «трипільською цивілізацією» вона так і не стала?

Окрім того, користуючись визначенням «протоцивілізація» для суспільств, щодо яких зафіксовано не всі ознаки цивілізації, необхідно встановити їх ієрархію, що досить складно, оскільки ці ознаки поєднані цілою системою причинно-наслідкових зв'язків (Массон 1989, с. 8—12). Не зовсім зрозумілою є і доцільність застосування терміна «протомісто», якщо воно за своїми якісними ознаками не відрізняється від раннього міста (Сайко 1990, с. 19—20).

Для прикладу розглянемо поселення індіанців бороро — Кежаре, описане К. Леві-Стросом, у ракурсі критеріїв виділення «трипільської протоцивілізації». Це кругове поселення мало планову забудову з чітким поділом на «квартали» (рисунк, а). Воно ділилося навпіл між індіанцями чера та тугаре, а ще одна вісь ділила житла і тих, і інших на дві секції. Окрім того, все населення складалося з восьми родів, кожен з яких поділявся на «червоні» та «чорні» родини. Кожен тотемний матрилокальний рід також містив три фратрії (рисунк, б). Усім зазначеним структурам відведено своє місце у плановій забудові. В центрі поселення розміщувалася найбільша за

розмірами споруда — чоловічий будинок, що одночасно відігравав роль общинного святилища (Леві-Строс 1984, с. 101—122). Планова забудова поселення начебто давала змогу визначати його терміном «протомісто» (у його розумінні М.Ю. Відейком). У цьому випадку нас не мала б лякати відсутність укріплень, оскільки їх не зафіксовано й на переважній більшості трипільських поселень, а відсутність писемності та відносно невелика кількість мешканців свідчили б про те, що бороро «тільки стали на шлях до цивілізації, це протоцивілізація» (Відейко 2004а, с. 7). Отже, якщо у стадіальному відношенні бороро можна гіпотетично назвати протоцивілізацією, то в культурологічному аспекті можна було б розглядати як цивілізацію, оскільки у них зафіксовано 6 із 6 «найбільш яскравих її ознак»: протоміста, архітектура, статуетки, орнаменти, «вишуканий мальований посуд», знакова система (Відейко 2004а, с. 155). Проте господарська діяльність бороро (підсічно-вогневе ручне землеробство, рибальство, полювання та збираніцтво) і їх соціальна організація (родова община з екзогамними фратріями) (Березкин 1999, с. 106) вказують на існування цього соціального організму в умовах первіснообщинного ладу.

Планова архітектура, як бачимо, ще не є ознакою протоміста. Такі «найбільш яскраві ознаки цивілізації» як архітектура, статуетки, орнаменти та знакова система фіксуються ще за доби пізнього палеоліту, а «вишуканість» мальованого посуду — вельми суб'єктивна категорія.

Отже, виділення «трипільської протоцивілізації» за суто зовнішніми ознаками не є правомірним. Проблема використання самого терміна «протоцивілізація» (причому не лише щодо «трипільців») лежить у площині розробки чітких критеріїв виділення цього явища та понятійного апарату і поки що далека від розв'язання.

Трипільська культура та процедура археологічного дослідження. Суперечливість використання дефініцій «трипільська археологічна культура», «трипільська цивілізація», «трипільська протоцивілізація» по-різному проявляється на різних етапах дослідження. Перші сходинки в структурі археологічного пізнання практично знімають цю проблему: методики польових досліджень та первинної обробки матеріалу (класифікація, картографування і т. д.) не зміняться, незважаючи на те, чи буде предметом вивчення «трипільська культура», чи «трипільська цивілізація». Зовсім іншою є ситуація на реконструктивному або інтерпретаційному (Массон 1976, с. 12—14, рис. 1) рівні дослідження, що потребує більшої точності та розсудливості у ставленні до понятійного апарату. Наголосимо, що «якщо в історії реконструкція є лише одним із завдань, то в ар-

хеології до неї зводиться все» (Клейн 2004, с. 154—155).

Розглядаючи різні погляди дослідників щодо місця трипільської культури в системі ранньоземлеробських культур доби міді—бронзи, можна відзначити і різні підходи до самої процедури археологічного дослідження. Представники традиційних поглядів на трипільську культуру, як правило, є прихильниками індуктивістської процедури (від фактів до їх теоретичного осмислення). Найслабшим моментом такого підходу є думка про те, «неначе кожен факт однозначний, неначе факти самі за себе говорять, і простого їх узагальнення достатньо для розуміння минулого» (див.: Клейн 2004, с. 386—387).

Представники «цивілізаційного підходу» ближчі до дедуктивістської процедури археологічного дослідження (від теорії до осмислення фактичного матеріалу) (найяскравіший приклад: Бурдо 2004а). Головними недоліками такого підходу є «нав'язування матеріалу якогось одного аспекту розгляду, ігнорування багатства та різноманітності інформації; орієнтування на одну гіпотезу, що психологічно збиває дослідника, змушуючи його шукати підтвердження цій гіпотезі і не шукати спростувань» (див.: Клейн 2004, с. 387—388).

У будь-якому випадку проблема співвідношення понять «трипільська культура» — «трипільська цивілізація» насамперед лежить у площині визначення спектра соціальних організмів, аналіз соціально-економічних, ідеологічних та інших аспектів життєдіяльності яких можна використовувати як історико-етнографічні паралелі для реконструкції різних сторін життєдіяльності «трипільців». Для «цивілізаціоністів» це передусім перші цивілізації Стародавнього Сходу, для представників усталених поглядів — людські спільноти, основу господарства яких становило мотичне землеробство та, почасти, племена з високим рівнем привласнювального господарства.

Підсумки. Аналіз трипільської археологічної культури у світлі усталених критеріїв виділення цивілізації не дає змоги вживати відносно неї терміни «цивілізація» чи «протоцивілізація».

За понад столітні дослідження Трипілля так і не було виявлено монументальної архітектури та писемності. Крім того, що не доведено синхронності існування всіх споруд у межах поселень-гігантів, не правомірно називати їх протомістами, оскільки не доведено концентрації та перерозподілу в них надлишкового продукту, виділення ремесла в окрему галузь виробництва, не зафіксовано наявності майнової, а відповідно, і класової диференціації суспільства. Економічний фактор (малоефективне землеробство) та виробничі відносини в середовищі «трипільців», що не дали їм змоги ступити на цивілізаційний

щабель, часто взагалі ігноруються прихильниками існування «трипільської цивілізації» (Н.Б. Бурдо). Варто також наголосити на недостатньому обґрунтуванні теоретичних позицій «цивілізаційного підходу» до трипільської культури. Залишає бажати кращого і розробленість понятійного апарату його представниками.

Гіпотезу про існування «трипільської цивілізації» чи «трипільської протоцивілізації» було висунуто професійними археологами, проте, на жаль, її було підхоплено «широким колом не обтяжених знаннями ентузіастів, ладних і спро-

можних довести це припущення до абсурду» (Отрошенко 2003, с. 96). Наголосимо, що не може існувати Трипілля на всі випадки життя: археологічної культури — для одних, «протоцивілізації» — для других, «цивілізації» — для третіх. Трипілля — одне, і розглядати його як найдавнішу в Україні, а тим більше в світі, цивілізацію — абсурдно.

Висловлюємо вдячність ст. наук. співробітнику ІА НАН України, к.і.н. С.М. Рижову за люб'язну усну консультацію.

Андреев Ю.В. Ранние формы урбанизации // ВДИ. — 1959. — № 2. — С. 3—18.

Андреанов Б.В. Неоседлое население мира. — М., 1985.

Баран В.Д. Давні слов'яни // Україна крізь віки. — К., 1998. — Т. 3.

Березкин Ю.Е. Бороро // Народы и религии мира. Энциклопедия. — М., 1999. — С. 106.

Бибииков С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. — 1965. — № 1. — С. 48—62.

Бурдо Н.Б. Сакральний світ трипільської цивілізації // Енциклопедія трипільської цивілізації: В 2 т. — К., 2004а. — Т. 1, кн. 1. — С. 344—419 (1—79).

Бурдо Н.Б. Цивілізація // Енциклопедія трипільської цивілізації: В 2 т. — К., 2004б. — Т. 2. — С. 588—589.

Відейко М.Ю. В пошуках держави Аратти // Археологія. — К., 1995. — № 2. — С. 104—118.

Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. — К., 2002.

Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. — К., 2004а.

Відейко М.Ю. Архітектура поселень трипільської культури (VI—III тис. до н. е.) // Відейко М.Ю., Терпиловський Р.В., Петрашенко В.О. Давні поселення України. — К., 2004б. — С. 10—81.

Відейко М.Ю. Трипільська культура у сучасному міфотворенні // Енциклопедія трипільської цивілізації: В 2 т. — К., 2004в. — Т. 1, кн. 1. — С. 525—536.

Відейко М.Ю. Хліборобство трипільських племен // Енциклопедія трипільської цивілізації: В 2 т. — К., 2004г. — Т. 1, кн. 1. — С. 136—148.

Відейко М.Ю. Видобуток та обробка кременю // Енциклопедія трипільської цивілізації: В 2 т. — К., 2004д. — Т. 1, кн. 1. — С. 262—271.

Відейко М.Ю. Тема трипільської культури у сучасному «праісторичному» міфотворенні // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 89—104.

Гершкович Я.П. Обряд «оставления жилища»: археологические признаки и историко-этнографические параллели // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 28—31.

Гершкович Я.П. Хранителі нелегальних старожитностей в Україні // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 91—97.

Давня історія України. — К., 1998. — Т. 1.

Засць І.О. Стан і перспективи досліджень, охорони та популяризації трипільської цивілізації // Трипільська цивілізація у спадщині України. Матеріали та тези доповідей конф. — К., 2003. — С. 12—27.

Залізняк Л.Л. Новітні міфи у індоєвропейістиці Східної Європи // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 88—98.

Збеневич В.Г. К проблеме крупных трипольских поселений // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 10—12.

Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху. — К., 1993.

Клейн Л.С. Введение в теоретическую археологию. Метаархеология. — СПб., 2004. — Кн. 1.

Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья: опыт социальных реконструкций в археологии. — К., 1993.

Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. — Л., 1987.

Краснов Ю.А. Древнейшие упряжные пахотные орудия. — М., 1985.

Леви-Строс К. Печальные тропики. — Л., 1984.

Макаревич М.Л. Об идеологических представлениях у трипольских племен // ЗОАО. — 1960. — № 1 (34). — С. 291—292.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). — Л., 1976.

Массон В.М. Первые цивилизации. — Л., 1989.

- Массон В.М. Трипольское общество и его социально-экономические характеристики // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 8—10.
- Николова А.В., Паишевич Г.А. К вопросу об уровне развития земледелия трипольской культуры // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 89—95.
- Отрощенко В.В. Феномени протоміст: Тальянки та Синташта // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 96—97.
- Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. — К., 2002.
- Пассек Т.С. Периодизация поселений трипольской культуры (III—II тыс. до н. э.) // МИА. — 1949. — № 10.
- Патокова Э.Ф. Усатовское поселение и могильники. — К., 1979.
- Рыжов С.Н. Микрохронология трипольского поселения у с. Тальянки // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 83—90.
- Рижов С.М. Особливості релігійних уявлень трипільських племен Пруто-Дністровського регіону // Давня історія України та суміжних регіонів. — Ужгород, 2001. — Вип. 13. — С. 57—61.
- Сайко Э.В. Стадиальная дифференциация исторически разных типов расселения: поселение и город-деревня // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 17—21.
- Толочко П.П. Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 5—19.
- Цвек О.В. Релігійні уявлення населення Трипілья // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 74—91.
- Черняк В. Трипілья — вікно у початок історії // Трипільська цивілізація у спадщині України: Матеріали та тези доповідей конф. — К., 2003. — С. 28—40.
- Шмаглій М.М., Рижов С.М., Дудкін В.П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія. — 1985. — № 52. — С. 42—52.
- Шмаглій Н.М., Видейко М.Ю. Крупные трипольские поселения и проблема ранних форм урбанизации // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 12—16.

Одержано 31.01.2006

А.В. Дяченко

ПРОБЛЕМА ИСТОРИЧЕСКИХ ИНТЕРПРЕТАЦИЙ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена анализу различных подходов к определению места трипольской культуры в системе раннеземледельческих культур эпохи меди—бронзы. Низкоэффективное земледелие «трипольцев», сомнительность существования протогородов, отсутствие трипольской монументальной архитектуры, письменности, социальной стратификации (по крайней мере, в период ВП—СІ), а также домашний характер ремесленного производства не позволяют применять термины «цивилизация» или «протоцивилизация» по отношению к Триполью. Теоретические предпосылки «цивилизационного подхода» к трипольской культуре недостаточно обоснованы, разработка понятийного аппарата его представителями оставляет желать лучшего. Выдвинутая в среде профессиональных археологов гипотеза о существовании «трипольской цивилизации» доведена до абсурда авторами псевдонаучных концепций.

O.V. Dyachenko

THE PROBLEM OF HISTORICAL INTERPRETATIONS OF TRYPILLYA CULTURE

The article is devoted to the analysis of different approaches to the determination of the place of Trypillya culture in the system of early agricultural cultures of Copper and Bronze periods. Low-efficient agriculture of Trypillians, doubtfulness of existence of proto-cities, absence of Trypillian monumental architecture, written language, social stratification (at least in the period ВП—СІ), as well as domestic character of handicraft production do not allow to apply the terms “civilization” or “proto-civilization” to Trypillya. Theoretical background of “civilized approach” to Trypillya culture is not cogent enough, and the development of conception means by its representatives could be much better. Hypothesis about the existence of “Trypillian civilization” proposed in sphere of professional archeologists is carried to an absurdity by the representatives of pseudoscientific conceptions.

Русяєва А.С.

**Религия понтийских эллинов
в античную эпоху (Мифы. Святилища.
Культы олимпийских богов и героев)**

Київ: Издат. дом «Стилос», 2005. — 559 с.

Проблеми вивчення релігійних поглядів причорноморських еллінів завжди перебували в центрі уваги вітчизняних учених кількох поколінь. Непересічний внесок у розробку цієї важливої проблематики зробила в нашій науці А.С. Русяєва, 70-річчя з дня народження якої нещодавно відзначила наукова спільнота. Вагомі підсумки багаторічної плідної роботи дослідниці у згаданому напрямі підбито в її останній монографії, яку ми і репрезентуємо.

Книга складається зі вступу (с. 4—13), 7 окремих розділів (с. 14—486) та висновків (с. 487—498). До основного тексту додано бібліографію, список скорочень, іменний покажчик історичних осіб та давніх авторів, покажчик міфологічних імен та назв, покажчик географічних назв (с. 499—558). З огляду на широкі географічні межі праці, які неможливо охопити в одній журнальній статті, головну увагу звернемо на Північно-Західне Причорномор'я, з яким автор рецензії найкраще обізнаний.

Перший розділ має назву «Понтійські міфи у взаємодії з кельтами богів та героїв». Авторка розглядає одвічну проблему релігієзнавства: що є первинним, ритуал чи міф, як вони співвідносяться та взаємодіють? Дослідниця доходить висновку, що елліни надавали перевагу ритуалу. Важливою є думка А.С. Русяєвої про те, що понтійські греки на основі політичних, релігійних і міфологічних уявлень, принесених ними із метрополії, створили власну ідеологічну систему. У процесі розвитку їх світогляд у Північному Причорномор'ї збагачувався новими міфами й кельтами божеств та героїв, а також різноманітними приватними віруваннями.

А.С. Русяєва, простежуючи взаємозв'язок міфів та культів періоду перших понтійських мандрів еллінів і заснування полісів, доходить висновку, що у причорноморських районах *власні варіанти міфів* з'явилися в пізньоархаїчний час. Колонізація породила велику кількість

легенд, пов'язаних із певною місцевістю. Це була акція закріплення героїв на захоплених землях для виправдання колонізаційної експансії¹.

Дослідниця аналізує *еллінський варіант* міфу про Геракла, присвячений десятому подвигу героя. Авторка зауважує, що легенда — це твір, у якому є багато історичних свідчень і первинних наукових знань, абстрактно узагальнених символів грецької та скіфської культур, раціонального осмислення своєї історії у порівнянні з історією інших етносів того часу. На думку А.С. Русяєвої, гіпотези про еллінське походження міфу не протирічить пасаж Геродота про те, що «*коні із його (Геракла) колісниць, що паслися у цей час, були таємничим чином вкрадені ...*». Не знаходить дослідниця у «батька історії» і спроб ототожнити Геракла з Таргітаєм. Ремінісценцією еллінської легенди є і згадка Геродотом відбитка ступні Геракла, який показували поблизу Тіраса², а також встановлення ольвіополітами вівтаря героя у Гілеї.

А.С. Русяєва детально аналізує статери з написом ΕΜΙΝΑΚΟ. Авторка не вбачає у героєві Таргітая, хоча це питання розглядається в літературі далеко неоднозначно³. У 2004 р. на

¹ Існували легенди й про реальних засновників міст, зокрема Синопи, Аполлонії Понтійської, Фанагорії та Гермонаси. Ойкістом однієї із груп колоністів Ольвії був Євресибій, спадкоємці якого відігравали значну роль у житті міста аж до III ст. н. е. Тривале побутування рідкісного у грецькій ономастиці імені засвідчує існування легенди про першопредка аристократичного роду Євресібіадів (Русяєва 1992, с. 206; Диатропов 2001, с. 37).

² П.О. Карышковський та І.Б. Клейман (Карышковский, Клейман 1985, с. 61—62) вважають, що у повідомленні йдеться не про класичного дорійського героя, а місцеве божество, про перебування якого у Гілеї розповідали понтійські елліни.

³ Найпоширенішою є гіпотеза, згідно з якою зображення є пропагандистською емблемою, запозиченою із версії легенди про походження скіфів. Геракл — це скіфський Таргітай, а Емінак — один зі скіфських царів (Карышковский 1984, с. 78—89; 1988, с. 49; Ра-

руїнах Ніконія знайдено бронзовий перстень із зображенням сцени, подібної до тієї, що розміщується на монетах ΕΜΙΝΑΚΟ⁴. Про покло-ніння Гераклу в Ніконії засвідчують графіті (Головко 1966, с. 79). З Тіри походить рання гема із зображенням Геракла (Кибальчич 1898, с. 247). З культом Геракла також пов'язують появу на монетах Тіри зображень бика та коня (Зограф 1957, с. 23; Анохин 1989, с. 88). З цього міста походить і бронзовий перстень із зображенням протоми коня (Островерхов, Охотников 1997, с. 231, рис. 1, 1). Зображення на ньому копіює один із монетних типів ранніх монет міста, які В.О. Анохін (Анохин 1989, с. 88) датує 350—340 рр. до н. е. Відомі також ритуальні поховання коней на поселеннях Нижнього Подністров'я (Охотников 1990, с. 62). Т.Л. Самойлова (Самойлова 1988, с. 81) вважає, що згадка у Геродота спочатку про биків Геріона й подальша їх заміна їх на коней виникла внаслідок змішування двох варіантів легенд, зміст яких був набагато складнішим за варіант «батька історії».

Значну увагу в монографії присвячено аналізу міфів про обожненого героя Троянської війни Ахілла. На думку дослідниці, міфологема й культ Ахілла на північних берегах Понту створювалися переважно не за версією Гомера, а за твором Арктіна Мілетського «Ефіопіда». На жаль, А.С. Русяєва докладно не аналізує відомий ви-слів Алкея (Alc. Fr. 48B): «*О Ахілле, володарю землі скіфської!*». Проте методологічне значення цього пасажу дуже велике, і воно особливо зросло після знахідки у Тірі графіті V ст. до н. е. з таким самим висловом (Соjсагу 2000; 2002;

Самойлова, Кожокару 2002, с. 112, рис. 5). На думку С.Б. Буйських, це перше епіграфічне свідчення, що вказує на титулатуру Ахілла як шанованого божества в Північному Причорномор'ї часів грецької колонізації у розумінні саме «Володаря Скіфії» (Буйських 2004, с. 29).

Як відомо, греки створили безліч легенд про «друге» життя Ахілла на о-ві Левке. А.С. Русяєва у своїй книзі розглядає усі ці повідомлення. Ми ж звернемо увагу лише на міф про напад на острів Ахілла амазонок.⁵ Легенда не лише гіперболізує багатства храму, але й наголошує на невідворотності покарання за спробу паплюження святинь (Охотников, Островерхов 1993, с. 76—77).

Значну увагу в праці приділено аналізу святилища Ахілла на о-ві Левке. Дослідниця робить спробу більш прискіпливо проаналізувати дані античних авторів та археологічних джерел про острів. На її думку, в історії святилища було два храми. Спочатку, зі східного боку, за стандартами храму Аполлона Ієтроса, що на Західному теменосі Ольвії, в останній чверті VI ст. до н. е. було побудовано перший храм. В останній чверті IV ст. до н. е. храм розібрали й поряд з ним звели інший храм, але на міцнішому фундаменті. На думку дослідниці, перебудову було зроблено для захисту храму від штормів. Нині рештки храму височіють над рівнем моря близько 40 м. Нам доводилося бувати на о-ві Зміїний у різні пори року. Під час осінньо-весняних негод хвилі накривають низинну частину острова. З огляду на регресію у VI—I ст. до н. е. перевищення острова над рівнем води мало бути значно більшим. На наш погляд, істотнішу загрозу для храмового комплексу становили землетруси, які в Північному Причорномор'ї були звичайним явищем, що засвідчують давні автори (Dion. Cass. XXXVII, II, 4; P. Oros. VI, 5, 4) й підтверджують археологічні дослідження (Блаватский 1976, с. 6—16; 1977; Аракелян 1983; Никонов 1996; 2000; Никонов, Вангейм 1991; Русяєва 2005, с. 142). Пліній повідомляє про поглинення морем двох міст, розташованих біля Меотиди — Пірри

евский 1977, с. 168—171; Агафонов 1998). Думку про те, що Ольвія ще в V ст. до н. е. була під скіфським протекторатом, оприлюднено давно. Д.С. Раєвський (Раевский 1977, с. 170 сл.) вважав Емінака попередником Атея. За Ю.Г. Виноградовим, полісний характер статерів Емінака робить «однозначним вирішення дискусії навколо цієї монети: особа з варварським іменем ΕΜΙΝΑΚΟΣ, яка відчеканила до того ж на ольвійському сріблі у вигляді агме parlante сюжет із етногенічної й генеалогічної скіфської легенди — Геракла, який споряджає лук, була скіфським царем або ж династом, який жив близько середини V ст. до н. е. й продовжував після Скіла контролювати життя Ольвії» (Виноградов 1989, с. 116—117).

⁴ Зберігся щиток «стременоподібної» форми. Виріб слід датувати не пізніше середини — третьої чверті V ст. до н. е. (пор.: Неверов 1983, с. 50; 1984, табл. CLX, 1—10; 1986, с. 18—19, табл. 2—3; Neverov 1995, tabl. XI). На щитку розміщено профільне зображення молодого оголеного воїна, який присів на праве коліно і намагається натягнути лук. Зосереджене обличчя нахилене донизу. Погляд воїна зосереджено на луці, один кінець якого притиснено коліном правої ноги, а інший знаходиться на згині лівого коліна. Правою рукою воїн намагається натягнути тятиву. На голові — лев'яча шкура, що спадає за спину.

⁵ Головними героями, які воювали з амазонками, були Геракл, Тесей та Ахілл. Їхні подвиги у найдавніших варіантах міфів не співвідносяться з північними берегами Чорного моря. У середовищі колоністів виник переказ про амазонок на берегах Меотиди (Скржинская 1991, с. 43—44). Різні шари простежуються й у левкейському міфі. До архаїчних рис належать локалізація амазонок у гирлі р. Термодонт. Привертає увагу збіг деталей у легенді про походження савроматів і левкейському міфі. В обох випадках воїтельки не вміють правити кораблями і вступають у зв'язок з чоловіками-іноземцями. Серед амазонок не виділено окремих персонажів, що характерно для фольклорних розповідей.

та Антіси (Блаватский 1976, с. 12; 1977; Скржинская 1977, с. 69, 109).

Із храмовим комплексом острова А.С. Русяєва пов'язує цистерну, зафіксовану на півночі від храму. На її думку, колодязь могли використовувати як джерело лікувальної води, яку завозили з континенту. Насправді ж, на о-ві Зміїний є невеликі джерела прісної води. Керівник будівництва маяка в 1838—1839 рр. М. Бухтєєв повідомляв, що у «кам'яному урвищі» острова знайдено два джерельця. Їх на власні очі бачив і автор рецензії. Вода з них має солонуватий присмак, але цілком придатна для вживання. Наведені дані дають змогу по-іншому подивитися на проблему забезпечення питною водою обмеженої кількості служителів святилища, які постійно мешкали на острові. Проте такі джерела не могли повністю розв'язати проблеми з питною водою. Значна частина води поповнювалася за рахунок збору дощової і талої води в цистерни, в яких вона не псувалася протягом тривалого часу (Пятышева 1966, с. 68, прим. 16).

Античні автори повідомляють про наявність «гробниці» та «могильного кургану» на Білому острові. Важливими є наведені В.І. Тункіною (Тункина 2002, с. 406, 408) спогади мешканця Сулини Іваниці, який у 1837 р. брав участь у спорудженні маяка на о-ві Зміїний. Крім руїн храму, там було зафіксовано *рештки іншої архітектурної споруди* — «род кургана, обросшего травой». «Верхняя часть кургана была засыпана землею; по снятии оной оказались большие дикие камни, по разобрании же оных (...) опять насыпанная земля, по расчищении которой открылись (...) обделанные, род белого мрамора, камни, бывшие в строении, но все они лежали в беспорядке...». На рештки об'єкта натрапив і П. Ситников, який у 1844—1846 рр. проводив на острові «розкопки». Неподалік маяка, на глибині 2,1 м, він знайшов «выложенный местным камнем склеп с истлевшим человеческим скелетом...». Можливо, рештками кургану є «засипаний давній склеп» поблизу маяка, позначений на плані о-ва Зміїний (Пятышева 1966, с. 61, рис. 1). Це був вівтар у вигляді земляного горбка. Ймовірно, рештками вівтаря є фрагмент мармурового рельєфа, піднятого з дна Південної бухти (Охотников, Островерхов 1993, с. 23—24, фото 4, 2—4).

Нами встановлено, що комплекс Північної бухти був водяним жертовником, де також проводили офірування Ахілла. Власне жертовна площадка у плані нагадує форму велетенського човна «аттичного типу» (Охотников, Островерхов 2002, с. 123—131, рис. 1; Островерхов, Сапожников 2002, с. 272, прим.). Храмове майно, що вийшло з ужитку, з огляду на обмежені розміри острова, частково використовували як водяну жертву.

А.С. Русяєва критично ставиться до спроби (Охотников, Островерхов 1993) доповнити характеристику культу Ахілла на о-ві Левке шляхом аналізу античних гем, що походять звідти. Втім гліптика як надзвичайно інформативне джерело вже давно використовується для характеристики специфіки культу того чи іншого божества (див. напр.: Максимова 1926; 1937; 1956; 1962; Сымонович 1967; Неверов 1973; 1978; 1981; 1983; 1984; 1988; Никулина 1969; Высотская 1981; Щербакова, 1983; 1986; Клейман, Коциевский 1991). Отже, наявність гем у комплексі святилища на о-ві Левке здається невинною.

Цікавим є підрозділ «Полісно-прикордонні (ландшафтні) святилища» (с. 148—177), в якому дослідниця їх докладно характеризує, особливу увагу приділяючи пам'яткам Нижнього Побужжя. На нашу думку, до сакральної зони входила й територія Ягорлицького поселення, яке ототожнюють із Халкеною (Русяєва 1987, с. 147; Островерхов 1993, с. 38). Відомо, що в Афінах популярним було ремісниче свято *χαλκεία* (Шмидт 1931, с. 65—66; Лосев 1953, с. 157—163). Чи не отримала Халкена свою назву на честь гефестівського свята, що проводилося саме у цій місцевості⁶?

Значний обсяг актуальніших та вагоміших проблем, розв'язаних у монографії, на жаль, не дав змоги авторці розглянути питання щодо наявності та функціонування ландшафтних святилищ у Нижньому Придністров'ї та Подунав'ї. Спробуємо визначити місця розташування подібних об'єктів. Пліній повідомляє про наявність у гирлі Дністра острова тірагетів. У наш час на Дністровському лимані острова немає. Геологічні дослідження дна лиману дали змогу припустити, що в античну епоху лиману не існувало, а річка мала два рукави, між якими розміщувався дельтовий острів (Агбунов 1984, с. 136—137; 1985, с. 76—86). На користь цієї гіпотези свідчать результати робіт, проведених С.Б. Охотниковим (Охотников 2002) на поселеннях IV—III ст. до н. е. Біляївка-2 та Біляївка-4. На них

⁶ Корінь «*χαλκ-*» був складовою частиною слів, пов'язаних із металургійним виробництвом: *χαλκοειν* — обробляти метал взагалі, не лише мідь чи бронзу, а й золото і срібло; *χαλκεύς* — мідник, коваль, золотоковаль; *χαλκίων*, *χαλκόμα*, *χαλκεόμα*, *χαλκεύμα* — металеві вироби; *χαλκείον* — кузня, майстерня; *χαλκείεις* — руда; *χαλκεία* — професійне свято банавсів. Корінь «*χαλκ-*» був складовою частиною географічних і етнічних термінів, назв міст тощо. На Евбеї, що раніше мала назву Халкіда, було місто з такою самою назвою. Там проживали халкідяни, яким приписували відкриття мистецтва обробки металів. Багато імен героїв, наприклад, Халкон, Халкодонт, Халкіопта також мають у своїй основі корінь «*χαλκ-*». Під час колонізації деякі місцевості та міста отримали назву, пов'язану зі словом «мідь» (Шмидт 1931, с. 8—9, 29—30).

простежено культурний шар завтовшки близько 1 м, розташований на глибині близько 2 м нижче сучасного рівня дністровської заплави й перекритий намулами до 1 м. Припущення М.В. Агбунова підтримали М.В. Скржинська (Скржинская 1977, с. 29), І.Т. Черняков (Черняков 1984) та інші дослідники (Островерхов, Субботин 2002, с. 264—265) ⁷.

З дельтовим островом пов'язані проблеми локалізації й інтерпретації Офіуси. Її таємниці — це «гордієв вузол», сплетений із відокремленої від Тіри Офіуси, нового Тірасу й безіменного страбонового міста на березі ріки Тіри» (Гошкевич 1909, с. 183). М.В. Агбунов дійшов висновку, що Офіусу було засновано в VI ст. до н. е. на дельтовому острові, а в V ст. до н. е. перенесено на правий берег і перейменовано на Тіру (Агбунов 1979, с. 125; 1985, с. 87—101). Такої самої думки дотримується В.П. Яйленко (Яйленко 1982, с. 274). Ю.Г. Виноградов (Виноградов 1983, с. 374) вважав, що поселення на дельтовому острові певний час могло виконувати роль емпорія Тіраського поліса. З огляду на сучасний стан питання таким торжищем, швидше за все, могло бути поселення на острові Дніс-тровська банк. Особливо показовим є етимологічний аналіз слова *Οφιύσσα* — «змійний острів». В античному світі відомо близько 10 Офіус. Усі вони мали острівне положення (RE. Nб. 35, 1939, sp. 663—665). Зважаючи на це, розглянемо Офіусу не лише як конкретне поселення, а й іншу назву дельтового острова.

В останні роки розкопок Тіри отримано яскраві свідчення про наявність тут культу Ахілла. Особливо цікавими є графіті з присвяченням Ахіллу — володарю Скіфії та фрагмент культової ойнохої із зображенням молодого чоловіка й ретроградним написом ΑΧΙΛΛ/ΑΕΩ. Подібні посудини вважалися власністю божества й наділялися сакральними властивостями (Русяєва 1979, с. 117). На думку В. Кожокару, ойнохоя призначалася для відправки на Білий острів (Соjoyагу 2000; 2002; Самойлова, Кожокару 2002, с. 112, рис. 5). Ми ж вважаємо, що у Тірі міг бути власний храм Ахілла.

⁷ Хоча факт існування дельтового острова у гирлі Дністра майже ніхто не заперечує, але з огляду на його мулистоблагнисту природу та невизначеність висоти над дзеркалом води ототожнення його з островом тірагетів у багатьох дослідників викликає сумніви (Карышковский, Клейман 1985, с. 42—43; Охотников, 1987, с. 9; 2002, с. 249; Бруяко, Карпов 1992, с. 91). На думку І.В. Бруяко та В.О. Карпова (Бруяко, Карпов 1992, с. 89—90, рис. 1), в античний час у районі сучасної Дністровської банки розміщувався ще один острів. Його підшовою було вапнякове плато, покрите літофікованими осадами. Довжина острова — 8—10 км, ширина — 2—3 км, висота над рівнем моря — 4—5 м.

На користь наявності у низинах Тіраса ландшафтних святилищ свідчить і башта Неоптолема. Більшість дослідників вбачає у башті маяк, що вказував вхід у фарватер Тіраса. Башту локалізували у різних місцях (Агбунов 1978; 1985, с. 67—69). Питання знову було порушено після відкриття на поселенні Затока-1 решток кам'яної башти. А.Є. Малюкевич (Малюкевич 1996) дійшов висновку, що *Затока-1 є Гермонактовим селом, а башта — це башта Неоптолема*. Гіпотеза видається нам переконливою. На її користь свідчать і матеріали геологічних буринь пересипу лиману (Бруяко, Карпов 1992, с. 91—92) ⁸.

А.С. Русяєва, розглядаючи місця поширення культу Ахілла, оминула увагою й Нижнє Подунав'я, головним грецьким полісом на теренах якого була Істрія. Античні автори повідомляють, що у гирлі Дунаю був острів Певке, тобто Сосновий. Ф.К. Брун (Брун 1879, с. 57) дійшов висновку, що назва «Певке» використовувалася у вузькому та широкому розуміннях: у ранній період так називали всю дельту, а пізніше — лише найбільший острів. Локалізують острів Певке на місці кряжа Серетуріле (Петреску 1963, с. 157).

З о-м. Певке пов'язано багато легенд, частина з яких вплітається в мереживо загальноєллінських міфів. Певний відгомін знайомства давніх греків із гирлами Дунаю у передколонізаційний період знаходимо у Аполлонія Родоського. Аргонавти, тікаючи від колхів, перетнули по прямій лінії Чорне море й опинилися в гирлі Дунаю, поблизу о-ва Певке (Vian 1974, p. 91—104; Lordkipanidze 1996, p. 21—46; Lévique 1996, p. 47—50; Braund 1996, p. 11—19). Вважається, що міфолог мав на увазі не о-в Певке, а о-в Зміїний або ж Тендру (Снисаренко 1982, с. 40) ⁹.

⁸ На користь «маякової» версії походження башти свідчить її назва. Неоптолем (*Νεοπτόλεμος* — «учасник нової війни») був сином, помічником і супутником Ахілла. Однією із його функцій було покровительство маякам і військовій справі, що пов'язувалася з діяльністю на морі (Ярхо 1992, с. 210—211). Його «могилю» показували на священній ділянці Дельф. Одна з пізніх традицій «поселила» Неоптолема на Чорному морі, поряд із батьком: *Неоптолеми поклонялися там, де славили Ахілла*. Аналогії подібним баштам-маякам добре відомі (Маховский, 1972, с. 17; Агбунов 1985, с. 67). Вони слугували схованками у випадку нападу ворогів. Особливу загрозу становили пірати (Брашинский 1973; Островерхов, Охотников 1995), тому однією із функцій Ахілла та Неоптолема була й боротьба з піратством. Цю функцію володаря Білого острова засвідчують міфологічна традиція (Phil. Her., XIX, 20), епіграфічні джерела (IOSPE. I², № 325; Охотников, Островерхов 1993, с. 52—54, 75—77) та пам'ятки мистецтва (Самойлова, Батизат 1994).

⁹ Співвіднесення міфів про аргонавтів з певною місцевістю на Понті характерне для південно-східного регіону (Русяєва 2005, с. 18).

Античні автори (Pind. Pyth, 10—28) називали еллінів, які мешкали на берегах Істру, «гіпербореїцями». Це повідомлення підтверджується наявністю в м. Істрія філи ΒΟΡΕΙΣ (Ehrhardt 1983, s. 98, 100, 102). З міфами про Аполлона Гіпербореїського, гіпербореїцями та гіпербореїськими подарунками пов'язується назва одного з гирл Істру — *Священне*. Ріки, якими велася торгівля, називалися «святими дорогами». На нашу думку, назва гирла пов'язана з циклом міфів про гіпербореїські подарунки, північнопричорноморська серія яких виникла у період грецької колонізації (Ельницький 1962). Зв'язок храму Ахілла на Білому острові з Делосом засвідчують графіті (Охотников, Островерхов 1993, с. 58, рис. 13, 9).

Острів і дельта були пов'язані з культом Ахілла та божествами його кола (бог річки Істру, Священне русло, німфа Певка тощо) (Коршунков, 1989) і входили разом із Білим островом до складу великої сакральної ландшафтної зони на зразок Гілеї разом із Тендрівською та Кінбурнською косами або ж острова тірагетів у гирлі Дністра.

Значну увагу в праці А.С. Русяєвої приділено характеристиці сакральних зольників (с. 160 і далі), що, на її думку, виконували роль примітивних вівтарів (с. 169, 175). Особливо авторка звертає увагу на зольники, досліджені на теренах Ольвійської держави: кошарський, козирський, глибокопристанський тощо. У 2005 р. рештки зруйнованого сучасними роботами зольника було відкрито на поселенні Жевахова Гора¹⁰. До категорії зольників дослідниця відносить і «курганний» комплекс на Тендрівській косі. Подібні культові споруди були і в самій Ольвії.

Про зольники, що функціонували у Нижньому Подністров'ї, у книзі не йдеться, лише зазначається, з посиланням на С.Б. Охотникова (Охотников 1990, с. 19, 60), про їх наявність на поселенні Надлиманське-III. Подібні комплекси зафіксовано на правому березі лиману. У 2002 р. досліджено «поминальний насип» III—II ст. до н. е., що містив попел, фрагменти античних амфор, ліпного посуду, залізних речей тощо (Дзиговський, Иванова 2002, с. 63—64, рис. 54—56). Цікавим є святилище на поселенні Молога-II, центральним елементом якого були один великий і кілька маленьких зольників (Малюкевич 2006).

У розділі «Аполлон — головний захисник іонійських полісів» (с. 204—261) авторка зазначає, що провідну роль у іонійській колонізації причорноморських земель відігравали жерці храму Аполлона в Дідімах, що засвідчує напис на кістяній пластинці з о-ва Березань (Русяєва 1986, с. 26;

Виноградов 1989, с. 78—80; Буркерт 1990). Ми ж звернули увагу на наявність у напису, крім міфологічного й цифрового кодів, ще й коду зооморфного (Островерхов 1994; 1996; 2004)¹¹.

Однією із головних особливостей релігії понтійських греків є значне піднесення у культовій ієрархії окремих жіночих божеств. Висвітленню цього аспекту А.С. Русяєва присвятила окремий розділ «Артемід та Афродіта — верховні покровительки понтійських еллінів» (с. 262—315). Дослідниця детально охарактеризувала культ Артеміді та її епikleзи в різних причорноморських полісах, але оминула увагою Нижнє По-дністров'я. Разом із тим у Ніконії на рибних блюдах відомі кілька графіті «AP», що дало змогу Н.М. Секерській (Секерская 1989, с. 106—108) припустити, що Артеміду вважали тут покровителькою рибалок. На думку ж Т.Л. Самойлової (Самойлова 2000, с. 96), для такої гіпотези немає реальних підстав, оскільки на рибних блюдах трапляються присвячення Аполлону, Деметрі тощо. Давність культу Артеміді в Тірі можуть засвідчувати наявність місяця артемісіона у її календарі та графіті з присвятою богині (Соjосаgи 2002, S. 207—208, № 1—2).

Вважаємо за потрібне розглянути дані щодо культу Афродіти у Нижньому Придністров'ї. Ранні матеріали походять переважно з Ніконії, де відомі фрагменти теракот із зображенням богині (Клейман 1966, с. 98—99; Алексеев 1994, с. 133, рис. 1), фалічні символи (глиняний конус та округлі гальки), графіті (Секерская 1989, с. 106—108). З культом Афродіти й аграрною магією дослідники також пов'язують глиняні рогаги «коржі» та поховання черепак (Охотников 1990, с. 62, рис. 17, 1).

На Роксоланському городищі знайдено графіті на чорнолаковому кіліку другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. із зображенням уніреми. Нижче судна розташовується частково спеціально знищене присвячення «Υ...ΟΠΠΗΣ/ΑΦΡΟΔΙΤΗ/ΑΝΕΘΗΚΕ[Ν] — «Гі ... Афродіті присвятив» (Алексеев 1997).

¹¹ Мікрорегіон з погляду поклоніння Аполлону має певні особливості. З огляду на те, що Тіру також було засновано мілетцями (Ps.-Scymn. 798—803), за аналогією можна було б припустити такий самий процес формування релігійних цінностей у колоністів Нижнього Придністров'я. Матеріали з шарів кінця VI—V ст. до н. е. пам'яток цього регіону не підтверджують зазначеної гіпотези. Із Ніконії походять два невідрізнених графіті у вигляді букви «Е», які можна умовно пов'язати з культом Аполлона Лікаря (Головко 1966, с. 82, № 53—54). Заплутанішою виглядає картина в Тірі. Мешканці міста використовували мілетський календар, покровителем якого вважався Аполлон (Карышковский 1988, с. 56—57), але свідчення про наявність цього культу з'являються лише у пізньоелліністичний час (Зограф 1957, с. 46).

¹⁰ Повідомлення А.Є. Малюкевича.

У Тірі знайдено мініатюрну композицію, вирізану із кістки оленя, із зображенням Афродіти, яка пливе на мушлі морськими хвилями. Богиню зображено на весь зріст, у стрімкому русі. Лівою рукою Афродіта притримує верхній край покривала, що окутує ноги та спину богині. Правою рукою вона спирається на рульове весло, на якому сидить маленький Ерот. На думку до-слідників, композиція є копією монументальної скульптурної групи класичного чи ранньоелліністичного часу (Самойлова, Батизат 2001; Самойлова 2001, фото на с. 84).

Обидві пам'ятки пов'язані з культом Афродіти — покровительки водних стихій та мореплавства в іпостасі Понтії, або ж Афродіти Евплой. Дані щодо поширення цих культів в Елладі та Понтійському регіоні досить докладно висвітлено у монографії А.С. Русяєвої.

Окремий розділ авторка присвятила детальній характеристиці культу Деметри (с. 316—367). Дослідниця зазначає, що у пізньоархаїчний та ранньокласичний час елевсинська діада у Нижньому Подніпров'ї не була настільки популярною, як у сусідніх Істрії, Ольвії та на Боспорі. Втім це не зовсім так. Культ Деметри та божеств її кола у еллінів зазначеного регіону був провідним протягом усієї античної епохи (Самойлова 2000, с. 89, 91).

У Ніконії знайдено артефакти, що дають змогу конкретизувати специфіку культу Деметри в цьому античному місті. Насамперед слід згадати виявлення масивної теракоти із зображенням богині, яка сидить на троні. Фігурка повторює образ, відомий за привізними статуетками із Родоса та Іонії другої половини VI ст. до н. е. Грубе виконання із цільного шматка глиняного тіста (Клейман 1997, с. 48, рис. 1, 3) не виключає місцевої репліки імпоротної теракоти. А.С. Русяєва ототожнює подібні статуетки з Деметрою та Корою.

На Роксоланському городищі знайдено нижню частину мармурового лутерія, на зовнішньому боці якої поміщено продряпане гострим предметом зображення Володарки звірів (Островерхов 2004, с. 231—232, рис. 3), ідентичне розміщеному на келермеському люстерку (Максимова 1954, рис. 1)¹². Зображення затерте

¹² Сутність культу Володарки звірів допомагає зрозуміти група зображень на келермеському люстерку, автором якого був, без сумніву, грецький майстер. Зображення, розміщені у восьми секторах, що символізують дерево життя, ілюструють міфи (записані в зооморфно-антропоморфному коді) про діяння Великої богині, розкривають пантеон її божеств та демонів, більшість із яких має звірине втілення: леви, лев, що роздирає бика, сфінкси, грифони, ведмідь, лисиця, егагр, гірський баран, орел. До змішаного типу належить група силенів, які б'ються з грифонами. Як уже зазначалося, подібна система кодів була добре відома понтійським грекам.

шаром червоної вохри, що вказує на особливу сакральність артефакту (Русяєва 1979, с. 118). Поряд із богинею продряпано велику Δ, в яку вписано меншу К (Δημήτηρ — Κόρη; Деметра — Кора?). Подібні скорочення імен богинь зафіксовано в Ольвії (Русяєва 1979, с. 46—47, рис. 27—28) та Ніконії (Секерская 1989, с. 106). Наявність зміїних символів на тілі богині дає змогу розглядати її як Володарку Офіуси. У цьому плані вона є близькою до володарки Гілеї, Матері Фригійської (Русяєва 1992, с. 145) та змієногої богині, які також мали тісний зв'язок із дикими звірами та зміями (Болтенко 1962, с. 16—20; Лапин 1978, с. 223; пор.: Русяєва 1990, с. 49).

У свій час Н.М. Секерська дійшла висновку, що у Ніконії був поширений культ синкретичної богині Кібели-Деметри-Кори-Афродіти, яка, до того ж, мала функції Апатури, тобто володарки сакральної зони з храмом. Проаналізована пам'ятка якнайліпше підтверджує цей висновок.

Деякі доповнення у нас є і до розділу рецензованої книги «Регіональні особливості культів інших олімпійських божеств» (с. 368—443). На відміну від Ольвії, культ Зевса у Ніконії посідав особливе місце. Ніконійці поклонялися Зевсу-Царю та Зевсу-Спасителю, що засвідчують графіті «ΔΠ ΒΑΣΙΛ» та «ΣΩ». Один із написів вказує на наявність у місті храму Зевса (Секерская, Секерский 1997). Водночас гіпотезу деяких дослідників про те, що у ранньому Ніконії був поширений культ Зевса Ольвія (Секерская 1989, с. 110), слід визнати помилковою. Культ цього місцевого божества в Ольвії з'явився лише в післягетський час (Русяєва 1992, с. 63).

Даних щодо поширення культу Зевса у ранній Тірі значно менше. Із цього міста походить теракота IV ст. до н. е. місцевого виробництва. Дослідники згадують про знахідку графіті «ΣΩ» на посудині пізньоелліністичного часу (Самойлова 2000, с. 100). Тут також було знайдено графіті ΔΙ/ΕΙ, прокреслене на навмисно оббитому фрагменті родоської амфори. М.В. Станко вважає, що перші дві букви зазначеного напису — це цифрове визначення — 11, а дві останні — скорочене слово «вино» (Станко 2003, с. 147, № 9, рис. 2, 5; 3, 5). З таким трактуванням важко погодитися. З огляду на те що подібні кружки виготовляли з сакральною метою (Охотников 1990, с. 61; Хомель 1981, с. 54, прим. 7; Охотников 1990, с. 61; Русяєва 1992, с. 168—169), ми схильні розглядати графіті як присвяти Зевсу.

Нещодавно у Ніконії було знайдено свинцеву відливку із зображенням царя на троні (Островерхов, Субботин 2002). Цей предмет можна вважати спробою відтворити в малій декоративній формі скульптуру Зевса Олімпійського, який сидить на троні, або ж одну із її пізніших копій (Vermtule 1974, p. 12—13, № 28—304). Сюжетно

близьким є і зображення царя-воїна на каблучці із Пантікапея (Черненко 1981, с. 23, рис. 14). Однак при античному характері сюжету все ж не можна не звернути уваги на дещо «варварське» трактування Верховного бога. Його образ перегукується із зображеннями на виробах торевтики IV ст. до н. е. (Мозолевський 1983, рис. 35, 41, 45, 49, 67, 103, 107, 152—154; *Scythian gold...* 1999, р. 283—284, 290—291, cat. 137—138, 145; Русяєва М.В. 2001, табл. 1, 1—4; II) та трактуванням бога Борисфена на монетах Ольвії (Карышковский 1968; Анохин 1984). На наш погляд, ці аналогії дають змогу датувати відливку пізньокласичним або ранньоелліністичним часом. У місцевих переказах образи Зевса та Геракла перепліталися й частково були семантичними еквівалентами (Раевский 1977, с. 22—25).

Стисло розглянемо й специфіку культу Афіни в Нижньому Подністров'ї. Культ богині був одним із головних у Ніконії (Секерская 1989, с. 110). Місцеве монетне карбування засвідчує наявність ще у першій половині V ст. до н. е. в Нижньому Подністров'ї поліса з центром у Ніконії й те, що сова була його тарадемов. Починаючи з другої половини IV ст. до н. е., культ Афіни відігравав важливу роль у пантеоні Тіри (Самойлова 1988, с. 78—79). Появу ж на монетах цього міста сови у III ст. до н. е. (Зограф 1957, с. 73—74) ми пояснюємо створенням у той час у Нижньому Подністров'ї єдиного поліса з центром у Тірі (Vinogradov 1994, р. 72; Виноградов 1997, с. 54—55; Охотников 1997, с. 30—31). На нашу думку, зображення сови наголошує на входженні Ніконія у єдиний поліс. Про життєдіяльність у Ніконії в III ст. до н. е. свідчать ну-мізматичні та археологічні матеріали (Загинайло 1966, с. 103; Секерская 1989, с. 49; Бруяко, Тункина 1997, с. 54).

Не менш цікавими є й дані стосовно культу богині Ніке (Ніки) в Нижньому Подністров'ї, особливо через те, що на честь Ніке було названо місто Ніконій. У греків Ніке поклонялися як самостійному божеству, а також як атрибуту Зевса та Афіни (Русяєва 1992, с. 134). Про поклоніння богині Перемоги в Ніконії свідчать графіті «Ni» (Секерская 1989, с. 110). На нашу думку, культ Ніке у цьому місті був тісно пов'язаний із культом Афіни Нікефори, тобто тієї, яка приносить перемогу¹³. Наявність культу Ніке у

пізньоелліністичній Тірі засвідчує знахідка керамічного вотиву-тесери (Батизат, Островерхов 2002, с. 291—292, рис. 1, 4 а, б).

Характеризуючи культ Діоніса та нижчих божеств його кола у понтіїських еллінів (с. 389—410), А.С. Русяєва розглядає і проблеми його поширення в Нижньому Подністров'ї. Ґрунтовні дані, наведені в монографії, доповнимо останніми знахідками предметів гліптики. Так, у 1994 р. на пізньоархаїчному поселенні Надлиманське-III було знайдено літик-скарабеоїд із зображенням на плоскому боці силена та менади (Мильчарек, Островерхов, Охотников 1995, с. 6—38, рис. на титулі). Подібні зображення розміщували на монетах Фасоса, що датуються 500—465 рр. до н. е. Близьким за тематикою є зображення на овалному щитку бронзового персня молодого силена з людською головою, який грає на сопілці (Островерхов, Охотников 1996).

Завершуючи огляд книги, наголосимо, що наше завдання, звичайно, не полягало ані в переказі її змісту, ані «дописуванні», тим більше кореляції авторської концепції або окремих її положень. Акцентуючи увагу здебільшого на матеріалах Нижнього Подністров'я, ми лише намагалися показати складність, важливість і нагальність історико-релігійних проблем вивчення античності, порушених А.С. Русяєвою у масштабах усього циркумпонтіїського регіону.

Оцінюючи ж працю в цілому, ми маємо всі підстави зазначити, що вона має фундаменталь-

ми. У пізніших працях автор подавнив час заснування Ніконія до останньої чверті VI ст. до н. е., вважаючи, що ойкістами були вихідці із Істрії, але залишаючись на попередніх позиціях щодо виникнення назви (Охотников 1996, с. 78—79; 1997, с. 28—29). Ще раніше гіпотезу про заснування Ніконія істріянами на-прикінці VI ст. до н. е. висловила А.С. Русяєва (Русяєва 1979а, с. 8 далі). З доказами С.Б. Охотникова не погоджується С.І. Андрух (Андрух 1995, с. 61), яка вважає, що даних, які б дали змогу пов'язувати заснування міста зі скіфським протекторатом, немає. На жаль, конкретні події життя елліністичних центрів Нижнього Подністров'я наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. можуть бути лише припущенням. Про долю Ніконія (якщо він тоді існував) у часи походу Дарія даних немає. Оприлюднювалися здогадки про те, що боротьбу скіфів проти перської навали організовували понтіїські греки, а сам похід переважно було спрямовано проти античних міст на північному узбережжі Чорного моря (Русяєва 1979а, с. 7). Не абсолютизуючи ролі елліністичного фактора в цій війні, зазначимо, що за будь-якої оцінки маршруту перського війська Нижнє Придністров'я могло опинитися у зоні військових дій (Карышковский, Клейман 1985, с. 44). Можливо, під час відходу перської армії на північно-західній акваторії Чорного моря відбулася битва між грецькою (істрієюською) ескадрою і частиною перського флоту, в якій елліни перемогли. Її, імовірно, й було зафіксовано у назві нового істріїського виселку.

¹³ Назву місто отримало на честь якоїсь перемоги еллінів. Т.Л. Самойлова (Самойлова 2000а, с. 83—84) вважає, що Ніконій було засновано невдовзі після походу Дарія вихідцями з Мілету. С.Б. Охотников (Охотников 1990, с. 67, 70) в одній із попередніх праць стверджував, що місто було засновано на рубежі VI—V ст. до н. е. Істрією, але під егідою скіфів, а свою назву отримало на честь перемоги над перса-

ний, багатоплановий і новаторський характер. У ній у синкретичній єдності переплітаються й доповнюють один одного дані античної історії, археології, міфології, фольклору, мовознавства та літератури. Незважаючи на досить складну структуру, монографію А.С. Русяєвої написано мовою, доступною не лише фахівцям-антикознавцям, але й ерудованому пересічному читачеві. В ній уперше у вітчизняній і закордонній науці зроблено спробу в такому обсязі узагальнити дані щодо специфіки релігійних та міфологічних поглядів понтійських еллінів у їх історичному розвитку. І ця спроба, на наш погляд, виявилася вагомою і вдалою. Дослідниця оброби-

ла, узагальнила й донесла до наукової спільноти надзвичайно велику кількість матеріалів, розпорошених до цього часу в численних вітчизняних та закордонних виданнях, змалювавши картину розвитку ідеологічних уявлень античного Причорномор'я протягом майже цілого тисячоліття. Немає жодних сумнівів, що монографія А.С. Русяєвої стане настільною книгою не лише для фахівців, а й широкого загалу. Отже, побажаємо ювілярці нових творчих успіхів на ниві античної археології, історії та релігієзнавства.

А.С. ОСТРОВЕРХОВ

- Азрафонов П.Г. Мифология античного мира. Культ Геракла в Северном Причерноморье. — Ярославль, 1998. — 223 с.
- Агбунов М.В. К вопросу о локализации Башни Неоптолема и Гермонактовой деревни // ВДИ. — 1978. — № 1. — С. 112—123.
- Агбунов М.В. Заметки по античной географии Нижнего Поднестровья // ВДИ. — 1979. — № 2. — С. 118—138.
- Агбунов М.В. Материалы по античной географии Причерноморья // ВДИ. — 1984. — № 4. — С. 116—128.
- Агбунов М.В. Загадки Понта Эвксинского. — М., 1985. — 160 с.
- Агбунов М.В. Античная география Северного Причерноморья. — М., 1992. — 243 с.
- Алексеев В.П. Новые памятники из античного Никония // ДП. КС ОАО. — Одесса, 1994. — С. 132—138.
- Алексеев В.П. Фрагмент аттического килика с граффити из Никония // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 32—36.
- Анохин В.А. Монетное дело античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989. — 145 с.
- Аракелян Ф.О. Исследование раскопок античных сооружений на Керченском полуострове для оценки интенсивности разрушительных землетрясений // Изв. АН АрмССР. — Науки о Земле. — 1983. — 34, № 4. — С. 7—12.
- Батизат Г.В., Островерхов А.С. Новые памятники эллинистической глиптики из Нижнего Поднестровья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V век н. э.). — Тирасполь, 2002. — С. 274—278.
- Блаватский В.Д. Природа и античное общество. — М., 1976. — 80 с.
- Блаватский В.Д. Землетрясение 63 года до н. э. на Керченском полуострове // Природа. — 1977. — № 8. — С. 23—27.
- Болтенко М.Ф. Herodoteana // МАПП. — 1962. — № 4. — С. 13—32.
- Брашинский И.Б. Понтийское пиратство // ВДИ. — 1973. — № 3. — С. 31—40.
- Брун Ф.К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. — Одесса, 1879—1880. — Ч. 1. — 410 с., 3 табл.; Ч. 2. — 422 с.
- Брумяк И.Б., Карпов В.А. Древняя география и колебания уровня моря (На примере северо-западной части Черноморского бассейна в античную эпоху) // ВДИ. — 1992. — № 2. — С. 87—97.
- Брумяк И.В., Тункина И.В. Комплекс эпохи раннего эллинизма из Никония // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 50—55.
- Буйских С.Б. Культ Ахилла и греческая колонизация Северо-Западного Причерноморья // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. — Киев; Судак, 2004. — Ч. 1. — С. 27—31.
- Буркерт В. Аполлон Дидим и Ольвия // ВДИ. — 1990. — № 2. — С. 155—160.
- Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII—I вв. до н. э. — М., 1989. — 288 с.
- Виноградов Ю.Г. Синойкизм Никония // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 54—55.
- Высотская Т.Н. Геммы Усть-Альминского некрополя // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 96—105.
- Головкин И.Д. Эпиграфические находки // МАСП. — 1966. — Вып. 5. — С. 77—88.
- Гошкевич В.И. Записка об археологических исследованиях в Херсонской губернии // Древности. Тр. МАО. — 1909. — 22, вып. 1. — С. 176—189.
- Дзиговский А.Н., Иванова С.В. Научный отчет об охранных исследованиях археологической экспедиции Управления охраны объектов культурного наследия в 2002 г. — НА ІА НАН України. — 52 с.
- Диатроптов П.Д. Культ героев в античном Северном Причерноморье. — М., 2001. — 142 с.
- Ельницкий Л.А. Легенда о «гиперборейских» дарах Аполлону и пути ее распространения // МАСП. — 1962. — № 4. — С. 209—211.
- Загинайло А.Г. Монетные находки на Роксоланском городище // МАСП. — 1966. — № 5. — С. 100—130.

- Зограф А.Н. Монеты Тире. — М., 1957. — 150 с.
- Карышковский П.О. Новые материалы о монетах Эминака // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. — К., 1984. — С. 78—89.
- Карышковский П.О. Монеты Ольвии. — К., 1988. — 167 с.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — К., 1985. — 167 с.
- Кибальчич Т.В. Археологические находки в Южной России // АИЗ. — 1898. — 6, № 7/8. — С. 57—59.
- Клейман И.Б. Терракоты Роксоланского городища // МАСП. — 1966. — Вып. 5.
- Клейман И.Б. Несколько терракот из Никония // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 47—49.
- Клейман И.Б., Коциевский А.С. Геммы из Тире // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур. — К., 1991. — С. 95—99.
- Кориунков В.А. Культ Ахилла в Северном Причерноморье и хвойные растения // Скифия и Боспор. — Новочеркасск, 1989. — С. 32—34.
- Лапин В.В. Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации // НА ИА НАН України. — К., 1978. — Ф. 24. — 67 с.
- Лосев А.Ф. Олимпийская мифология в ее социально-историческом развитии // УЗМГПИ. — 1953. — 72. — 657 с.
- Малюкевич А.Е. К вопросу о локализации Гермонактовой деревни // Мир Ольвии. — К., 1996. — С. 142—147.
- Малюкевич А.Е. Святилище позднескифской Мологи // Древнее Причерноморье. — Одесса, 2006. — С. 140—144.
- Максимова М.И. Античные резные камни Эрмитажа. — Л., 1926. — 34 с.
- Максимова М.И. Античные печати Северного Причерноморья // ВДИ. — 1937. — № 1. — С. 37—81.
- Максимова М.И. Резные камни // АГСП. — М.; Л., 1956. — С. 161—172.
- Максимова М.И. Античные геммы и их оттиски на фрагментах глиняных сосудов // МИА. — 1962. — № 103. — С. 190—194.
- Маховский Я. История морского пиратства. — М., 1972. — 192 с.
- Мильчарек М., Островецких А.С., Охотников С.Б. Литик-скарабеоид из поселения Надлиманское-3 // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. — Белгород-Днестровский, 1995. — С. 36—38.
- Мозолевский Б.М. Скифский степ. — К., 1983. — 153 с.
- Неверов О.Я. Дексамеи Хиосский и его мастерская // Памятники античного прикладного искусства. — Л., 1973. — С. 76—81.
- Неверов О.Я. Изображения на геммах-печатах, металлических перстнях и амулетах // Кобылина М.М. Изображения восточных божеств. — М., 1978. — С. 163—214.
- Неверов О.Я. Магические амулеты императорской эпохи // Искусство и религия. — Л., 1981. — С. 32—38.
- Неверов О.Я. Геммы античного мира. — М., 1983. — 142 с.
- Неверов О.Я. Металлические перстни и печати // АГСП. — 1984. — С. 239—240.
- Неверов О.Я. Металлические перстни эпохи архаики, классики и эллинизма из Северного Причерноморья // Античная торевтика. — Л., 1986. — С. 61—67.
- Неверов О.Я. Античные камеи в собрании Эрмитажа. — Л., 1988. — 191 с.
- Никонов А.А. Следы сейсмических воздействий на древние погребальные сооружения в пределах г. Керчь // Проблемы археологии и истории Боспора. — Керчь, 1996.
- Никонов А.А. Сейсмический потенциал Крымского региона: сравнение региональных карт и параметров выявленных событий // Физика Земли. — 2000. — № 7.
- Никонов А.А., Вангейм Э.А. Землетрясение «Синяя Балка» // Природа. — 1991. — № 4. — С. 56—58.
- Никулина Н.М. К вопросу о «восточно-греческом» и «греко-персидском» искусстве (по материалам глиптики V—IV вв. до н. э.) // ВДИ. — 1969. — № 3. — С. 163—181.
- Островецких А.С. Технология античного стеклodelия: архаика (по археологическим материалам Северного Причерноморья). — Препр. — К., 1993. — 48 с.
- Островецких А.С. Звіриний стиль у культурі Ольвії // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 58—69.
- Островецких А.С. Звериный стиль и античные города Северного Причерноморья // ВДИ. — 1996. — № 2. — С. 85—102.
- Островецких А.С. Памятники звериного стиля из ольвийской и никонийской округ (конец VI — III вв. до н. э.) // ССИА. — Донецк, 2004. — Т. 2. — С. 219—266.
- Островецких А.С., Охотников С.Б. Пираты Гостинного моря // КС. — 1995. — № 2. — С. 67—81.
- Островецких А.С., Охотников С.Б. Раннеантичные стеклянные геммы из Северного Причерноморья // Мир Ольвии. Материалы чтений к 90-летию проф. Л.М. Славиной. — К., 1996. — С. 165—169.
- Островецких А.С., Охотников С.Б. Бронзовый перстень из Тире // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 227—231.
- Островецких А.С., Сапожников И.В. Рец.: И.В. Тункина. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII — середина XIX вв.) // ССПК. — 2002. — Т. 10. — С. 271—282.

- Островерхов А.С., Субботин Л.В.* Божества Никония по случайным находкам культовых изделий // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. — Тирасполь, 2002. — С. 254—268.
- Охотников С.Б.* Сельские поселения Нижнего Поднестровья в VI—V вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1987. — 17 с.
- Охотников С.Б.* Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э. — К., 1990. — 86 с.
- Охотников С.Б.* Гидрогеографические условия Нижнего Поднестровья в античную эпоху // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. — Тирасполь, 2002. — С. 246—253.
- Охотников С.Б., Островерхов А.С.* Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). — К., 1993. — 140 с.
- Охотников С.Б., Островерхов А.С.* Якірна стоянка святилища Ахілла на острові Левке (Зміїному) // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 123—131.
- Петреску И.Г.* Дельта Дуная. — М., 1963. — 252 с.
- Пятышева Н.В.* Археологическое обследование острова Левки (о. Змеиный) осенью 1964 г. // Труды ГИМ. — 1966. — Вып. 40. — С. 58—70.
- Раевский Д.С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977. — 216 с.
- Русяева А.С.* Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979. — 170 с.
- Русяева А.С.* Деякі риси культурно-історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я в VII—V ст. до н. е. // Археологія. — 1979а. — № 30. — С. 3—17.
- Русяева А.С.* Милет — Дидимы — Борисфен — Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1986. — № 2. — С. 25—64.
- Русяева А.С.* Эпиграфические памятники // КНОАВ. — К., 1987. — С. 134—175.
- Русяева А.С.* Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 40—61.
- Русяева А.С.* Религия понтийских эллинов в античную эпоху. — К., 2005. — 559 с.
- Русяева М.В.* Образ Геракла на пам'ятках ювелірного мистецтва IV ст. до н. е. з Північного Причорномор'я // Музейні читання. — К., 2001. — С. 43—45.
- Самойлова Т.Л.* Тира в VI—I веках до н. э. — К., 1988. — 145 с.
- Самойлова Т.Л.* Эллинское и варварское в духовном мире греков Нижнего Поднестровья в VI—I вв. до н. э. // Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я. — Одеса, 2000. — С. 79—86.
- Самойлова Т.Л.* Этнокультурная ситуация в степной зоне Северо-Западного Причерноморья и основание колоний в Нижнем Поднестровье // Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я. — Одеса, 2000а. — С. 87—106.
- Самойлова Т.Л.* Тира // Античные памятники Северо-Западного Причерноморья. — К., 2001. — С. 71—114.
- Самойлова Т.Л., Батизат Г.В.* Рельефные сосуды из Ольвии с изображением кораблей // Древнее Причерноморье // КСООА. — Одесса, 1994. — С. 164—168.
- Самойлова Т.Л., Батизат Г.В.* Некоторые художественные изделия эллинистического времени из кости (находки последних лет в Тире) // Ольвия та античний світ. — К., 2001. — С. 117—120.
- Самойлова Т.Л., Кожокару В.* Новые данные о культовых античных постройках в Тире // СПАВ. — К., 2002.
- Секерская Н.М.* Античный Никоний. — К., 1989. — 128 с.
- Секерская Н.М., Секерский П.М.* Граффиты с посвящением Зевсу из Никония // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 44—47.
- Скржинская М.В.* Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. — К., 1977. — 126 с.
- Скржинская М.В.* Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. — К., 1991. — 199 с.
- Снисаренко А.Б.* Курс — море мрака. — М., 1982. — 160 с.
- Станко М.В.* Декілька античних графіті із Тіри // Археологія. — 2003. — № 3. — С. 144—149.
- Сымонович Э.А.* Две геммы из Николаевского могильника на Нижнем Днепре // ВДИ. — 1967. — № 2. — С. 137—142.
- Тункина И.В.* Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII — середина XIX вв.). — СПб., 2002. — 676 с., ил.
- Хоммель Х.* Ахилл-бог // ВДИ. — 1981. — № 1. — С. 53—76.
- Черняков И.Т.* Утерянный остров Плиния // Природа. — 1984. — № 9. — С. 50—53.
- Шмидт Р.В.* Металлургическое производство в мифе и религии античной Греции // ИГАИМК. — 1931. — 9, вып. 8/10. — С. 3—81.
- Щербакова В.С.* Геммы с изображением Гермеса из херсонесских находок // КСИА АН СССР. — 1983. — Вып. 174. — С. 86—91.
- Щербакова В.С.* Античные печати Херсонеса как исторический источник: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1986. — 17 с.
- Яйленко В.П.* Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982. — 312 с.
- Ярхо В.Н.* Неоптолем // МНМ. — 1992. — 2. — С. 210—211.

- Braund D. The historical function of myths in the cities of the Eastern Black Sea coast // *Sur les traces des Argonautes*. — Paris, 1996. — P. 11—19.
- Cojocary V. Achilleux in Tyras // *Tyche*. — 2000. — 15. — S. 55—62.
- Cojocary V. Neus Über den Achilleuskult im Nordwestlichen Schwarzmeerraum // *Turas — Cetata Albă — Belgorod-Dnistro's'kyj; Bucures'ti*, 2002. — S. 199—206.
- Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien. — Frankfurt am Main; New-York, 1988. — 588 s.
- Léviqne P. Le mythe des Argonautes // *Sur les Traces des Argonautes*. — Paris, 1996. — P. 47—50.
- Lordkipanidze O. La geste des Argonautes dans les premières époques grecques l'angle des premiers contacts du monde grec avec le littoral pontique // *Sur les traces des Argonautes*. — Paris, 1996. — P. 21—46.
- Neverov O.J. Les bagues et les pierres gravées provenant de Nymphaion // *Archeologia*. — Warszawa, 1995. — T. 46. — S. 71—91.
- Scythian gold. Treasures from ancient Ukraine / E.D. Reeder. — New York, 1999. — 545 p.
- Vermeule C. Greek and Roman Sculpture in Gold and Silver. — Boston, 1974. — 342 p.
- Vian F. Légendes et stations argonautiques du Bosphore // *Littérature grecj-romaine et géographie historique*. — Paris, 1974. — P. 91—104;
- Vinogradov Ju. G. Greek Epigraphy of the North Black Sea Coast the Caucasus and Central Asia (1985—1990) // *ACSS*. — 1994. — 1, № 1.

Одержано 11.09.2006

Сорочан С.Б.

Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры

Харьков: Майдан, 2005. — Ч. 1, 2. — 1648 с.

Історія ранньосередньовічного Херсона — це розділ історії середньовічних Криму та Східної Європи. За останні роки джерельна база з цього питання суттєво поповнилася, передусім новими археологічними даними. Між тим остання узагальнююча монографія, присвячена Херсону раннього середньовіччя, з'явилася майже півстоліття тому (Якобсон 1959) і значною мірою відбивала усталені ще з дореволюційного часу погляди на історію міста. Нова монографія С.Б. Сорочана, що є частиною серії наукових праць, присвячених цьому місту (Херсонес Таврический 2004; 2005), є спробою осмислення досить темного періоду історії Херсона на основі знань, нагромаджених протягом останніх десятиліть.

Фундаментальній багатосторінковій праці науковця передуює солідний історіографічний нарис — огляд найважливіших узагальнювальних та спеціальних досліджень з вивчення ранньосередньовічного Херсона. Побудувавши огляд за принципом виділення переваг та недоліків праць попередників із необхідними коментарями та історичною критикою, С.Б. Сорочан таким чином вдало визначив етапи дослідження цього

питання, вказавши на «больові точки», що потребують переосмислення.

Зазначена історична критика праць попередників у цілому вийшла цілком коректною, але, на наш погляд, іноді почуття міри зраджує досліднику. Передусім це стосується коментарів до монографії Х.-Ф. Байєра (с. 66—74). С.Б. Сорочан приєднався до критики цієї праці переважно його кримськими колегами (див.: Герцен, Могаричев 2004), не знайшовши для цього дійсно небездоганного дослідження австрійського науковця, присвяченого історії Кримської Готії, що торкається Херсона лише побіжно, жодного доброго слова. Тим часом «помилковість» деяких міркувань Х.-Ф. Байєра полягає лише в тому, що вони не відповідають новим, остаточно не доведеним концепціям самого С.Б. Сорочана.

Слід відзначити вдало побудований джерело-знавчий огляд праці, в якому джерела диференційовано як за типом, так і за ступенем їх достовірності. Крім того, автор широко використав архівні матеріали, що зберігаються у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський», увівши їх таким чином до наукового обігу. Насамперед це стосується неопублікованих матеріалів археологічних розкопок останніх десятиліть.

Основну частину дослідження побудовано за принципом об'ємних проблемних нарисів, метою яких є перегляд низки усталених концепцій ранньосередньовічної історії Херсона. При цьому автор нерідко пропонує свої новаторські версії.

На наш погляд, вдалою є запропонована С.Б. Сорочаном хронологія та періодизація історії ранньосередньовічного Херсона, що, як не дивно, дотепер не мала однозначного вирішення у багатій історіографії цього питання. Межу між античністю та раннім середньовіччям автор визначив другою половиною — кінцем VI ст., пов'язавши її з поступовою перемогою нової християнської ідеології, що знайшла своє вираження у будівництві великих базилік та інших культових споруд, зі створенням у місті візантійського дукату, а також будівництвом системи фортець-сховищ в околиці Херсона, що не мало аналогів в античний час. Верхню межу науковець пов'язав зі зміною етнічної ситуації у Криму в першій половині — середині X ст. і, як наслідок, новим витком оборонного будівництва (с. 7—8).

Значний інтерес становить трактування С.Б. Сорочаном споруд, побудованих у південно-західному Криму в другій половині VI ст., як окремих опорних пунктів, «сховищ від кочовиків на важкодоступних плато» всупереч традиційному погляду на них як на систему прикордонних оборонних споруд — таврійський лімес, який важко було подолати кочовикам (с. 210—211).

Обґрунтованою видається теза щодо відсутності економічного занепаду Херсона в «темні віки» (розділ 3). Це твердження вчений обґрунтовує значним масивом археологічних матеріалів, що засвідчують збереження у місті власного ремісничого виробництва, соляного та рибозасолювального промислів, розвинутих торговельних відносин. Глибоке знання автором економічних процесів, що відбувалися у ранньосередньовічній Візантії (див.: Сорочан 2001), стало йому в пригоді під час реконструкції ситуації на її північній окраїні.

Дещо суперечливою є спроба С.Б. Сорочана спростувати давно усталену в науці тезу про хозарське панування в Криму з кінця VII — початку VIII ст. Науковець пропонує концепцію спільного візантійсько-хозарського володіння цією територією, тобто кондомініуму, однак вона ґрунтується на занадто численних припущеннях. Самі умови «компромісного політичного режиму», «взаємні зобов'язання сторін з експлуатації спільної території» (с. 333—334) мають умовний характер. Зокрема, викликає певні сумніви демілітаризація зони ймовірного кондомініуму в умовах нетривалого до того часу перебування в Криму хозар, які проникли на півострів за допомогою військової сили. С.Б. Сорочан сам визнає, що «більш глибоко, детально уявити

механізм дії такого «двовладдя» стосовно земель Кримського півострова складно» (с. 1213). Незважаючи на це, концепцію автора варто визнати перспективною гіпотезою для з'ясування заплутаної системи політичного управління Херсона та інших кримських міст у зазначений період. Можливо, розв'язати цю проблему можна з'ясувавши функції, статус та можливу ієрархію візантійського та хозарського компонентів у владних структурах Херсона.

Певні зауваження викликає неодноразова констатація (з посиланням на інших спеціалістів, зокрема, А.І. Айбабіна, В.А. Сидоренка, А.Г. Герцена) (с. 220, 222, 293, прим. 261) завершеності до кінця VII ст. асиміляції готів і балтів сармат-аланами та в подальшому формування «горно-кримської народності». Не спростовуючи самої тези, слід зазначити, що нез'ясованим залишається ступінь цієї асиміляції. Не секрет, що «відносно нечисленні» готи зберігали свою мову аж до XVI ст., що засвідчують повідомлення В. Рубрика, Г. Шильтбергера, І. Барбаро, А.Г. Бусбека.

С.Б. Сорочан у своїй праці розглянув дискусійне питання щодо іконоборства/іконошанування в Криму VIII—IX ст. Оминаючи радикальні погляди, автор висунув компромісне припущення, що херсоніти завжди дотримувались у своїй конфесійній орієнтації офіційного курсу Константинополя, а традиційно схильні до язичництва сільські мешканці Криму, які не мали глибоких християнських коренів, не могли надто ревно відстоювати православну ортодоксію (с. 493—501). Утім слід визнати, що ця проблема ще далека від свого остаточного розв'язання.

Безумовним здобутком рецензованої праці є широта погляду автора, який не обмежився дослідженням Херсона і розглянув історію близького оточення міста та віддалених від нього географічно, але історично тісно з ним пов'язаних Боспора та Хозарії.

Позитивним є також багатий ілюстративний матеріал монографії: численні карти, схеми, укладені попередниками С.Б. Сорочана, але вперше зведені під однією обкладинкою, малюнки та фотографії місцевостей, археологічних знахідок (монет, печаток тощо), а також фотографії науковців, які досліджували середньовічний Херсон.

Утім в оформленні праці є й низка недоліків. Найсуттєвішим із них слід визнати відсутність бібліографічного, географічного, етнічного та іменного покажчиків, наявність яких є не лише бажаною, але й необхідною для використання книги в науковій роботі.

Певні незручності створює і транслітерація грецької мови латинкою, незважаючи на пропонування автором «переклад» (с. 176, прим. 37).

На жаль, не можна не відзначити й численних друкарських помилок у монографії, що інколи спотворюють зміст (так, наприклад, зазначені на с. 115 дати життя сановника Мордовського халіфату Ісаака ібн Шапрута невідомому читачу так і залишаються невідомими через незрозумілість надрукованого тощо).

Проте, незважаючи на певні недоліки, монографія С.Б. Сорочана за своїм науковим діапазоном є одним із кращих досліджень. Обсяг вико-

ристаних автором матеріалів викликає захоплення, як і авторське вміння користуватися цим гігантським масивом інформації. Дискусійність окремих тверджень праці компенсується новими перспективними напрямками, які вона відкриває. Рецензоване дослідження є важливим внеском у вивчення історії як ранньосередньовічного Криму, так і територій, суміжних із півостровом.

О.В. ЗАМОРЯХІН, О.В. КОЛОБОВ

Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. О некоторых вопросах истории Таврики иконоборческого периода в интерпретации Х.-Ф. Байера // МАИЭТ. — Симферополь, 2002. — Вып. 9.

Сорочан С.Б. Византия IV—IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. — Изд. 2-е, испр. и доп. — Харьков: Майдан, 2001. — 476 с.

Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Очерки истории и культуры / А.О. Владимиров, Д.В. Журавлев, В.М. Зубарь и др. — Харьков: Майдан, 2004. — 731 с.

Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. — К.: Академ-періодика, 2005. — 628 с.

Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры // МИА. — 1959. — № 63. — 364 с.

Одержано 28.10.2006

Возний І.П.

Поселення X—XIV ст. у межиріччі верхнього Серету та середнього Дністра. Укріплені поселення та давньоруські міста

Чернівці: Золоті литаври, 2005. — Ч. 1. — 255 с.

Рецензовану монографію І.П. Возного присвячено аналізу археологічних матеріалів та історичній інтерпретації укріплених поселень X—XIV ст., розташованих у межиріччі верхнього Серету та середнього Дністра. Слід зазначити, що І.П. Возний належить до відомої школи буковинських археологів, які плідно працюють над розв'язанням актуальних питань зі слов'янської тематики. Цю школу було створено визначним ученим Б.О. Тимощуком, який протягом багатьох десятиріч досліджував старожитності VI—XIII ст. на теренах сучасної Чернівецької обл. України. Саме завдяки працям Б.О. Тимощука до наукового обігу було введено десятки слов'янських пам'яток празько-корчацької VI—VII ст., лука-райковецької VIII—X ст. і власне давньоруських культур кінця X—XIII ст. Результати цих досліджень свого часу було узагальнено в кількох монографіях ученого і численних статтях. Саме Б.О. Тимошук першим

серед українських археологів розробив на матеріалах Північної Буковини детальну класифікацію укріплених поселень не лише за їх зовнішніми ознаками, а й соціальним змістом.

І.П. Возний — послідовний учень Б.О. Тимощука — своїми розкопками і розвідками за останні два десятиліття не лише поповнив джерельну базу, а й розвинув і уточнив деякі теоретичні та методологічні розробки свого вчителя. Це вже сповна відчувалося у його першій самостійній монографії, присвяченій результатам польових досліджень Чорнівського городища XII—XIII ст., яке автор цілком справедливо вважає феодальною садибою — передвісником сучасних Чорнівців (Возний 1998).

У рецензованій монографії автор аналізує усі відомі на сьогодні городища Північної Буковини у хронологічних межах X—XIV ст., які розподіляє на дві великі підгрупи — укріплені поселення і власне давньоруські міста, відомі за літописними повідомленнями. Відповідно до цього по-

ділу підпорядковано і структуру праці: у першому розділі розглянуто городища, у другому — осередки міського життя населення Північної Буковини у давньоруський і, почасти, післямонгольський часи.

Хронологічний діапазон рецензованого дослідження охоплює Х—XIV ст., але насправді автор розглядає переважно укріплення, що вже функціонували в давньоруський час, тобто з кінця Х ст., коли східнохорватські племена увійшли до складу Русі після походів Володимира Святославича. На нашу думку, такі хронологічні рамки дослідження цілком доцільні й не викликають серйозних заперечень. Проте, як нам здається, І.П. Возному в першому розділі праці слід було стисло зупинитися на характеристиці буковинських укріплень, які передували городищам, що виникли наприкінці Х ст. і функціонували протягом давньоруського часу — в XI — середині XIII ст. Незважаючи на те, що словенські городища VIII—X ст. було всебічно розглянуто у працях Б.О. Тимощука і Л.П. Михайлини (Тимошук 1976; Михайлина 1997), на наш погляд, їх аналіз у рецензованій праці був би цілком доречним, оскільки вони відігравали визначальну роль у містотворчих процесах регіону й усього східнослов'янського світу. Переконані, що праця І.П. Возного від цього тільки б виграла. Ймовірно, це розуміє і сам автор, адже повсякчас як у першому, так і другому розділах праці звертається до матеріалів буковинських городищ VIII—X ст., особливо Ревнянського археологічного комплексу.

У другому розділі всебічно проаналізовано розвиток давньоруських міст Північної Буковини кінця Х — середини XIII ст. На основі археологічного матеріалу автор дійшов висновку, що монгольська навала мала тяжкі деструктивні наслідки для соціально-економічного розвитку краю. Під ударами завойовників загинула переважна більшість міських осередків регіону. Життя на деяких із них ледь животіло у вигляді не досить виразних поселень сільського типу. Проте, як це переконливо показує автор, деякі з поселень пережили жакливу навалу і продовжували розвиватись і в післямонгольський час — у другій половині XIII—XIV ст. Найпоказовішим у цьому плані є Хотин, що завдяки своєму вигідному розташуванню на перехресті торгових шляхів у той час став стратегічно важливою фортецею на кордоні з лісостепом, де протягом усього пізнього середньовіччя не вщухала боротьба осілого землеробського населення із воїновничими номадами.

На наш погляд, вдалим є параграф, присвячений монастирям Буковини давньоруського часу. Цілком справедливо автор зробив висновок, що структурно вони входили до складу дав-

ньоруських міст, хоча й могли розташовуватися на певній, як у Галичі, відстані від основного міського ядра. Слід зазначити, що у вивченні чернечого життя Буковини давньоруського часу зроблено лише перші кроки, тому слід очікувати нових відкриттів. Переконані, що ця тема варта великої самостійної праці, що висвітлить певні аспекти духовної культури давньоруського населення Північної Буковини.

У другому розділі рецензованої монографії цілком доречним є параграф, присвячений демографічним процесам у містах. Слід зауважити, що питання палеодемографії останнім часом привертає увагу як закордонних, так і вітчизняних дослідників. Висновки палеодемографії є важливим чинником для реконструювання складних історичних процесів, що відбувалися як у давнину, так і в більш наближений до нас давньоруський час. Зважаючи на це, палеодемографічні реконструкції на прикладі північнобуковинських міських осередків, запропоновані І.П. Возним, видаються нам надзвичайно цікавими, тим більше, що до нього цим ніхто серйозно не займався. Проте слід зазначити, що методика палеодемографічних досліджень нині розроблено ще досить недостатньо. Вона дає більш значущі результати за наявності достатньої кількості писемних актових джерел, наприклад, для території Візантії чи деяких інших країн Західної Європи. Найбільшу інформативність щодо території Русі несуть археологічні джерела, але оперувати ними слід дуже обережно.

В ідеалі археологічну пам'ятку слід досліджувати повністю або ж площею, що становить не менше 50 %, тоді похибка під час підрахунку мешканців того чи іншого населеного пункту буде мінімальною. Хоча і тут можливі нюанси. Так, дотепер археологи з великими труднощами датують різночасові об'єкти у межах півстоліття (маємо на увазі слов'яно-руський час), не кажучи про датування їх у межах 25—30 років, що, до речі, становлять середньостатистичне життя одного покоління. Отже, якщо оперувати кількістю жителів, наприклад, Ревнянського осередку в IX—X ст. у кількості 4800 осіб, слід мати на увазі, що ця цифра не є абсолютною, а цілком умовною. Те саме стосується й інших населених пунктів, проаналізованих І.П. Возним.

На наш погляд, більш коректнішою була б спроба підрахунку мешканців невеликих феодалних укріплень XII—XIII ст., тим більше, що Чорнівське городище розкопане автором повністю. На середину XIII ст. припадає раптова загибель городищ у Райках і Колодяжині, також досліджених практично повністю. Проте й у цьому випадку селища-посади навколо них розкопані фрагментарно, тому можна лише здогадуватися про загальну кількість військової зало-

ги, що охороняла їх у мирний час. У часи воєнних дій загальна кількість мешканців, як це добре ілюструє приклад Райковецького городища, значно збільшувалась за рахунок окольного міста і найближчих сіл округи. Також не можна вважати коректними цифри в 300—400 м² у підрахунок кількості садиб, розташованих у межах окольних міст. Вони є більш-менш прийнятними для великих міст Русі Х—ХІІІ ст., які до того ж вивчено широкими площами (Київ, Новгород, Берестя, Полоцьк). Тут було досліджено цілі міські квартали, найповніше — у межах ХІІ—ХІІІ ст. Екстраполювати висновки щодо кількості садиб у Києві чи Новгороді на Ревно і Василів, на наш погляд, не досить доречно, адже сам автор у попередніх розділах зазначив, що тут культурний шар залягає не суцільним багатометровим масивом, а трапляється спорадично на досить значній площі. Отже, існує велика імовірність похибки під час визначення навіть відносної кількості жителів цих поселенських структур.

Незважаючи на це, вважаємо, що питання палеодемографії слід порушувати і вирішувати в кожному конкретному випадку. Лише після планомірних багатолітніх досліджень широкими площами висновки можуть стати більш коректними, але абсолютними вони, ймовірно, не стануть ніколи.

У цілому, монографія І.П. Возного, присвячена аналізу укріплених поселень Північної Буковини, безперечно, заслуговує на високу оцінку. Утім, як і всі великі узагальнювальні праці, вона має низку конкретних огріхів, на які ми звернули увагу. Зокрема, неточності містяться у параграфі, присвяченому хронології городищ: «... на території городищ <...> виявлені шиферні пряслиця <...> У більшості своїй вони невеликих розмірів, діаметром 2—3 см і діаметром каналу 7—8 мм. Пряслиця представлені біконічними, циліндричними і усічено-конічними формами. Побутування цієї категорії знахідок припадає на ХІІ ст.» (Возний 2005, с. 79). По-перше, у сучасних наукових працях терміни «шифер», «ши-ферний» не вживаються. Для означення природного мінералу, з якого виготовляли подібні пряслиця, натільні хрестики, жорнові камені, ливарні формочки тощо, використовують поняття «піро-філіт», «рожевий овруцький пірофілітовий сланець», що є єдино правильним понятійним визначенням із позиції сучасної геолого-мінерало-гічної науки.

По-друге, автор, датуючи пірофілітові пряслиця ХІІ—ХІІІ ст., посилається на статті П.Ф. Лисенко, Р.Л. Розенфельда, Б.О. Колчина, опубліковані ще у 50—60-х рр. ХХ ст. За останні десятиріччя нагромаджено новий якісний матеріал, що дає змогу по-новому вирішувати питання типології і датування виробів із овруцького ро-

жевого пірофіліту. Однак І.П. Возний, напевно, не обізнаний із низкою праць із цієї проблематики (Петрашенко 1988; 2005; Село... 2003, с. 131—137; Павленко 2004). Матеріали розкопок Іскоростеня, зруйнованого у 946 р., засвідчують, що вже наприкінці IX — на початку X ст. древлянам був відомий пірофіліт, із якого вони виготовляли жорна, пряслиця і намистини. Серед пірофілітових артефактів Іскоростеня першої половини X ст. відомі всі форми пряслиць, які І.П. Возний датує виключно ХІІ—ХІІІ ст. (Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004, с. 72).

Ще одна прикра неточність, пов'язана із хронологією, стосується датування наконечників стріл. Так, І.П. Возний із посиланням на відому працю А.Ф. Медведєва вважає, що шилоподібні наконечники стріл з'явилися лише в ХІІ—ХІІІ ст. (С. 79), але матеріали Іскоростеня спростовують це твердження. Вже у першій половині X ст. вони були дуже поширені (Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004, рис. 21, с. 84).

Викликає також подив різночитання у тексті монографії загальної кількості городищ межиріччя верхнього Серету та середнього Дністра. Так, на с. 8 автор стверджує, що наприкінці Х—ХІV ст. тут існувало 32 укріплених пункти, а на с. 55 (табл. 6) і с. 56 (табл. 7) він уже розглядає 56 городищ, що до певної міри дезорієнтує читача. Річ у тому, що І.П. Возний додає до 32 городищ ще 24 укріплення більш раннього часу. Отже, як уже було зазначено, просто необхідний параграф, де б було розглянуто східнохорватські укріплення VIII—Х ст. В іншому випадку вводити їх до зведених таблиць, на нашу думку, недоцільно, позаяк потім читачу дуже важко розібратися в хронологічних межах існування того чи іншого укріпленого поселення.

Із укріплених пам'яток, розглянутих автором у монографії, особливе місце посідає давньоруське літописне місто Василів на Дністрі. Проте і тут є певна неузгодженість. І.П. Возний усюди наголошує, що розглянуті у монографії пам'ятки належали східнохорватському племінному угрупованню, а пізніше — його нащадкам. Аналізуючи Василів на Дністрі, він раптом зауважує, що територію, де виникло місто, займали тиверці (с. 25). Принаймні так впливає із контексту речення. Мабуть, у подальших розробках слід ретельніше редагувати текст рукопису, щоб уникнути різночитань. Ще одна прикра похибка, пов'язана з неуважною правкою тексту, стосується Хотинської фортеці. Описуючи початкову кам'яну стіну міста, яку І.П. Возний пов'язує із будівничою діяльністю Данила Галицького, автор зазначає, що ця фортифікаційна споруда збереглася на висоту 7 м і ширину 14,5 м (с. 146). Ймовірно, тут йдеться не про ширину (навіть Велика Китайська стіна скромніша за цими па-

раметрами), а довжину частини стіни, що збереглася.

Недоліком рецензованої праці вважаємо також те, що автор не зазначає розкопаної площі пам'яток. Порівняння загальної площі з дослідженою було б дуже показовим, в одних випадках підсилюючи аргументацію І.П. Возного, а в інших — залишаючи поле для роздумів.

На с. 211 монографії І.П. Возного є таке твердження: «<...> як вважають дослідники, площа «міста Володимира» в Києві становила приблизно 1 га». При цьому автор не посилається на жодного із дослідників Києва. Між тим ще С.Р. Кілієвич писала, що найдавніше городище на Старокиївській горі мало укріплену площу 2 га, а укріплення «міста Володимира» охоплювали територію не менше 10 га (Кілієвич 1982, с. 48, 57). За уточненими даними В.К. Козюби, у VIII—IX ст. укріплений майдан-

чик на Старокиївській горі мав площу 1,5—1,6 га (Козюба 2004, с. 144) і, на думку дослідника, виконував лише функцію передового сторожового форпосту, що прикривав Київ (зокрема, Замкову гору та Поділ) із півдня (Козюба 2004, с. 50). Отже, І.П. Возному слід бути уважнішим і враховувати сучасні наукові розробки, висловлюючи ті чи інші припущення.

У цілому монографія І.П. Возного про укріплені поселення і давньоруські міста в межиріччі верхнього Серету та середнього Дністра справляє враження цілком якісного самостійного дослідження. Втім під час підготовки докторської дисертації на цю тему автору слід врахувати низку наших зауважень, зокрема, тих, що стосуються хронології укріплень, типології посадів давньоруських міст, розвитку ремесел тощо.

Б.А. ЗВІЗДЕЦЬКИЙ

Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. — Чернівці: Рута, 1998. — 154 с.

Звіздецький Б.А., Петраускас А.В., Польгуй В.І. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 51—86.

Кілієвич С.Р. Дитинець Києва IX — першої половини XIII вв. (по материалам археологических исследований). — К.: Наук. думка, 1982. — 173 с.

Козюба В.К. Городище на Старокиївській горі // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 39—152.

Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. — Чернівці: Рута, 1997. — 147 с.

Павленко С.В. Обробка пірофілітового сланцю на укріплених поселеннях Овруцького кряжу // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 215—218.

Петрашенко В.О. Слов'янські пряслиця VIII—X ст. з правобережжя Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1988. — № 62. — С. 24—31.

Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселения у с. Григоровка). — К., 2005. — С. 106—110.

Село Київської Русі. — К.: Шлях, 2003. — С. 131—137.

Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К.: Наук. думка. — 1976.

Одержано 23.03.2006

С.Б. Охотніков

СПІЛЬНА УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКА НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКА АКЦІЯ У КРАКОВІ

Одеський археологічний музей (ОАМ) НАН України, що 2005 р. відсвяткував 180-річчя від дня свого заснування, небезпідставно пишається своєю колекцією старожитностей — однією із найбільших і найбагатших в Україні та СНД. Проте значну увагу вітчизняних і закордонних учених насамперед привертають вироби античної епохи, що походять із Північного Причорномор'я, Греції, Кіпру та Риму.

Отже, не випадково, що саме ці предмети з зібрання ОАМ НАН України стали основою міжнародної виставки «Скарби Причорномор'я» — «Skarby znad Morza Czarnego», що проходила з 18 березня до 4 червня 2006 у м. Краків (Польща) — визнаному центрі європейської культури. Організаторами виставки з польської сторони були Я. Бодзек, К. Мочульська, З. Голубев, О. Ярош, М. Возняк, з української — В.П. Ванчугов, С.Б. Охотніков, Є.Ф. Редіна. Захід відбувся під егідою Міністерства культури Республіки Польщі (К.М. Уяздовський).

Згідно з договором, укладеним між ОАМ НАН України і Національним музеєм м. Краків, на виставці було репрезентовано 511 експонатів, що охоплюють значний історичний період — від епохи Трипілля до X—XIII ст. н. е. На виставці було представлено твори монументальної скульптури античного часу та середньовіччя, кераміку (переважно чорно- та червонофігурні вази, теракоти), вироби з гіпсу та металів (посуд і предмети торевтики), скляні посудини, монети, серед яких особливий інтерес становлять кизикіни із відомого Орловського скарбу.

Чудово оформлену експозицію (дизайнер М. Рутковська) було розташовано в трьох головних виставкових залах Національного музею в Кракові. Слід зауважити, що всі експонати виставки було попередньо законсервовано, а понад 100 з них — наново відреставровано (керівник — А. Пусоська). Звісно, такий значний обсяг робіт неможливо було б здійснити без співпраці з іншими установами Польщі, зокрема, з Інститутом А. Міцкевича (Б. Вехно) і головним мецена-

том — банком БПХ (BPH) (Польща), що відповідно забезпечували наукову організацію і сплату всіх витрат на цю виставку. У ЗМІ виставку висвітлювали відомі польські інформаційні канали TVP-3, Polske Radio та друковані видання Rzeczpospolita, Dziennik Polski, Wprost та ін.

Урочистості з нагоди відкриття виставки відвідало багато офіційних осіб — представників Міністерства культури Польщі, керівництва Кракова, Генеральний консул України в Кракові М.Ф. Бродович та ін. Спеціально з нагоди проведення виставки було випущено поштовий конверт із зображенням експонатів Одеського археологічного музею, різноманітні буклети та листівки. Загалом за два з половиною місяці виставку оглянуло близько 17 тис. відвідувачів.

Одним із найважливіших результатів цього заходу стало те, що ОАМ НАН України дістав широку відомість не лише як сховище раритетів, але й сучасний науковий центр. Яскравим підтвердження вагомому науковому внеску виставки став випуск приуроченого до неї каталогу * загальним обсягом близько 60 друкованих аркушів із паралельними текстами польською та англійською мовами. Поліграфічно вишукане, гарно змакетоване видання відкривається привітаннями цієї українсько-польської науково-просвітницької акції директорів двох музеїв — Національного музею у Кракові З. Голубєва та Археологічного музею в Одесі В.П. Ванчугова.

Структурно видання складається з двох частин — вступної та статей каталогу. В першій частині подається огляд виставки Я. Бодзека та нарис В.П. Ванчугова про історію ОАМ. Далі в статті С.Б. Охотнікова розглянуто внесок Одеси в розвиток українсько-польських наукових зв'язків у дослідження Північного Причорномор'я, починаючи з XVII ст. до сьогодення. В іншій статті цього автора подано стислий огляд

* J. Bodzek (ed.). Skarby znad Morza Czarnego. Zioto, rzeźba, ceramika z Muzeum Archeologicznego w Odessie. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie. Marzec — czerwiec 2006. — Kraków, 2006. — 392 p.

історії античних держав Північного Причорномор'я. Решту розділів першої частини, підготованих В.П. Ванчуговим, В.Г. Петренком, Л.Ю. Поліщук та Є.Ф. Редіною, присвячено деяким наріжним проблемам археології бронзового віку, скіфо-сарматської археології, пам'яткам середньовічних кочовиків нашого краю. Завершують першу частину каталогу статті польських колег — К. Мочульської та Я. Бодзека про археологічні знахідки (зокрема, кераміки та монет), що походять із Південної України та зберігаються в Національному музеї у Кракові.

Друга частина видання включає власне каталог з вичерпними науковими анотаціями до всіх 511 експонатів виставки, розподілених за 10 тематико-хронологічними розділами, і бібліографію. Кожен розділ відкриває вступна стаття, підготована співробітниками ОАМ: «Пам'ятки епохи міді — бронзи» (**В.Г. Петренко, Л.Ю. Поліщук**), «Торевтика» (**Є.Ф. Редіна**), «Нумізматика» (**С.О. Булатович**), «Предмети з бронзи, заліза, свинцю» (**Є.Ф. Редіна**), «Антична кераміка» (**Н.П. Секерська**), «Теракоти» (**Є.Ф. Редіна**), «Світильники» (**О.Є. Малюкевич**), «Скло» (**Л.Ю. Поліщук**), «Боспорські гіпсові аплікації» (**Є.Ф. Редіна**), «Скульптура» (**С.Б. Охотніков**). У написанні анотацій до експонатів виставки також взяли участь співробітники ОАМ І.Б. Клейман, І.В. Бруяко, Г.Ф. Крисилова.

Виданий завдяки багаторічній співпраці з польськими колегами том є вагомим внеском Одеського археологічного музею у дослідження, наукову популяризацію та ознайомлення широкого загалу двох країн із досягненнями вітчизняної музеєлогії та археології Північного Причорномор'я.

Логічним продовженням наукової концепції виставки стала проведена в її рамках міжнародна наукова конференція «ПОНТИКА. Новітні дослідження грецьких колоній північного узбережжя Чорного моря», організована відділом класичної археології Інституту археології Ягеллонського університету (Я. Хохоровський, Е. Папучі-Владика) разом із ОАМ. Усього на конференції було заслухано 18 наукових доповідей. Відкрив сесію відомий учений і суспільний діяч **В. Карагеоргіс** (Кіпр), який розповів про роль благодійного Фонду А.Г. Левентіса в створенні нових експозицій, присвячених археології Кіпра в музейних установах Європи та Америки. З 2003 р. разом із музейними центрами Нью-Йорка, Парижа, Лондона, Стокгольма та іншими відомими установами світу до цієї програми входить і Одеський археологічний музей НАН України, який повністю обновила експозицію свого античного відділу.

Дві доповіді було присвячено Ольвії: **В.В. Кра-півіної** (Київ) «Дослідження останніх років у південній частині Верхнього та Нижнього міста Ольвії» та **А. Пидіна** (Торунь) «Попередні підсумки підводних археологічних досліджень у

північній частині Чорного моря (на прикладі Ольвії)». Проблеми історії та археології Нижнього Подністров'я було порушено в доповідях **Т.Л. Самойлової** (Одеса) «Підсумки дослідження античної Тіри за останні 10 років», **М. Мільчарєка** (Торунь) «Ніконій — грецьке місто в пониззях Дністра» та **С.Б. Охотнікова** (Одеса) «Античні поселення Нижнього Подністров'я». Дві останні доповіді було присвячено десятиріччю спільної роботи українсько-польської експедиції ОАМ і Інституту археології та етнології Університету ім. М. Коперника (Торунь) з вивчення Нижнього Подністров'я, базовою пам'яткою якого є городище біля с. Роксолани Овідіопольського р-ну (античний Ніконій).

Низку доповідей було присвячено проблемам Східного Приазов'я і Східного Причорномор'я: **Т. Шолль** (Варшава) «Західна частина елліністичного Танаїсу у відношенні до розкопок Варшавського університету», **М. Віккерса** (Велика Британія) та **А. Кахідзе** (Грузія) «Праці експедиції Оксфорд — Батумі в Півчварі».

Основний блок доповідей містив інформацію про іншу спільну українсько-польську експедицію ОАМ та Інституту археології Ягеллонського університету (Краків), що проводить розкопки античного городища і некрополя поблизу с. Кошари в гирлі Тилігульського лиману. В до-

повідях керівників розкопок **Є.Ф. Редіної** (Одеса) та **Е. Панучі-Владики**, а також **Я. Бодзека**, **В. Маховського** (Краків) було узагальнено результати досліджень цієї пам'ятки за останні роки. В інших виступах польських колег було розглянуто соціально-культурні аспекти організації сакрального простору на некрополі (**Я. Хохоровський**) та антропологічний матеріал некрополя (**К. Качановський**). Низку доповідей було присвячено окремим категоріям знахідок — монетам (**Я. Бодзек**), амулетам (**Г. Лачек**), сіроглиняній кераміці (**А. Коваль**), побуту поселенців (**М. Каня**) та перспективам підводних досліджень (**М. Чех**).

На конференції було заслухано ще дві доповіді, які безпосередньо не стосувалися її те-

матики, проте викликали неабиякий інтерес у присутніх. Йдеться про доповіді **В.М. Станко** «Дослідження пізньопалеолітичного комплексу в долині р. Бакшали в степовому Побужжі» та **В.П. Ванчугова** «Найдавніші фібули Північного Причорномор'я». Матеріали конференції будуть опубліковані окремою збіркою.

Так завершилася велика спільна науково-просвітницька акція Одеського археологічного музею НАН України і низки наукових установ Польщі, що стала яскравим заключним акордом у проведенні року України в Польщі та надійною запорукою подальшої плідної співпраці музеєзнавців та археологів-науковців двох країн.

Одержано 25.10.2006

О.Б. Супруненко, С.А. Скорий, В.В. Приймак

ДО 100-річчя ВИВЧЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

2006 р. був ювілейним для історії археологічного вивчення Більського городища — найвеличнішого укріпленого поселення доби раннього залізного віку на території не лише України, а й Європи в цілому. Грандіозні розміри пам'ятки (близько 5013 га), добре збережена оборонна система у вигляді високих валів і глибоких ровів, що тягнулися на десятки кілометрів, здавна збуджували уяву місцевого населення і не залишали байдужими мандрівників, фортифікаторів, освічених любителів старожитностей. Однак початок посправжньому наукового дослідження Більського феномену поклав відомий російський археолог Василь Олексійович Городцов, який у 1906 р. здійснив порівняно невеликі розкопки на Західному і Великому укріпленнях Більського городища, а також кількох курганних некрополів, розташованих поблизу. Отримані матеріали дали змогу однозначно віднести поселення і супутній йому некрополі до скіфської епохи.

Історія вивчення Більського городища та його округи налічує немало важливих відкриттів і славних імен представників вітчизняної археологічної науки, але особливе місце в ній, безумовно, посідає професор Борис Андрійович Шрамко, який пов'язав, по суті, все своє наукове життя з цією видатною пам'яткою. Протягом май-

же чотирьох десятиліть (1957—1994) експедицією Харківського державного (пізніше — національного) університету під його керівництвом на Більському городищі було проведено безпрецедентні за своїм обсягом археологічні роботи (це насамперед стосується Східного укріплення, хоча увагу було приділено й вивченню системи оборони на різних її ділянках і розкопкам поховальних пам'яток на території та поблизу городища тощо). У підсумку дослідники отримали дані, що проливають світло на найрізноманітніші сфери життєдіяльності мешканців Більського городища, зокрема, побут, господарські заняття, соціальну структуру, культову практику, поховальний обряд та ін. Найважливіші результати та висновки робіт викладено Б.А. Шрамком у монографії, присвяченій цій пам'ятці. Серед них принципове значення для вивчення скіфської епохи мають два положення: визначення історичного місця Більського городища як центру регіональної поселенської системи басейну р. Ворскла (переддержавного утворення) і зіставлення його з містом Гелон, де проживали племена будинів і гелонів, про що повідомляє Геродот.

Крім того, за роки досліджень Більського городища сформувалася школа спеціалістів-скіфологів, які відіграли важливу роль у вивченні лівобережних старожитностей скіфської доби (В.П. Андрієнко, Ю.М. Бойко, А.О. Моруженко, В.Є. Радзівська, І.Б. Шрамко та ін.). Слід за-

© О.Б. СУПРУНЕНКО, С.А. СКОРИЙ,
В.В. ПРИЙМАК, 2007

Учасники Більської конференції біля приміщення Котелевської районної Ради. Фото О.В. Тіткова

значити, що разом із Б.А. Шрамком у розкопках Більського городища брали участь відомі російські скіфологи, зокрема московський професор Б.Н. Граков.

На початку 1990-х рр. практично одночасно на Більському городищі та в його окрузі розпочали роботу кілька археологічних експедицій: Українсько-німецька (керівники Р. Ролле, В.Ю. Мурзін, Є.В. Черненко), С.В. Махортих), експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології. Управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівник О.Б. Супруненко), Харківського палацу дитячої та юнацької творчості (керівник І.Б. Шрамко), Полтавського державного педагогічного університету (керівник П.Я. Гавриш). Основну увагу дослідників було зосереджено на дослідженні найменш вивчених пам'яток та об'єктів — Західного та Великого укріплень Більського городища, а також курганних некрополів у межах Великого укріплення і могильників, розташованих поблизу поселення.

Підбиттю підсумків багаторічних робіт із вивчення Більського феномену і визначенню перспектив його подальших досліджень було присвячено Міжнародну наукову конференцію «Більське городище у контексті вивчення старожитностей раннього залізного віку Європи», що відбулася 7—9 червня 2006 р. у смт Котельва Полтавської обл. (поблизу якої і розташований Більський археологічний комплекс — пам'ятка археології національного значення). Організували конференцію Управління культури і туризму Полтавської облдержадміністрації, Полтавський обласний центр охорони та досліджень пам'яток археології, Історико-культурний заповідник «Більськ», за участі котелевських районної і селищної рад і котелевсь-

кої райдержадміністрації. Певний внесок у підготовку конференції зробив й Інститут археології НАН України, що був одним із активних ініціаторів проведення заходу.

У роботі наукового форуму взяли участь понад 40 дослідників із 10 міст. Найбільші делегації прибули з Полтави та Києва. Закордонних колег представляв відомий польський дослідник, директор Інституту археології Ягеллонського університету професор Ян Хохоровські. Через різні об'єктивні причини у роботі конференції не змогли взяти участь деякі вчені, зокрема з Росії.

Традиційно з теплими привітаннями до учасників конференції звернулися представники державних адміністрацій і рад різних рівнів: Полтавської і Сумської облдержадміністрацій, Полтавської обласної ради, Котелевської райдержадміністрації і районної ради.

На пленарному засіданні було заслухано низку доповідей, присвячених історії вивчення археологічного комплексу (**О.Б. Супруненко**), основним підсумкам вивчення Більського городища (**Б.А. Шрамко, І.Б. Шрамко**), в тому числі силами Українсько-німецької експедиції (**С.В. Махортих, Р. Ролле**), загальним питанням скіфознавства і Більського городища в контексті вивчення старожитностей скіфського часу Східної та Центральної Європи (**С.А. Скорий, Я. Хохоровські**), охоронним дослідженням в окрузі Більського городища у 2005 р. (**В.В. Приймак**). Дві доповіді хронологічно нібито «випадали» із тематики раннього залізного віку («Мезо-неолітичні пам'ятки в окрузі Більського городища» (**І.М. Гавриленко**), «Більськ та Котельна за козацької доби» (**В.О. Мокляк**)), але вони органіч-

но доповнили наші знання щодо історії регіону.

На конференції працювали дві секції: «Археологія скіфського часу» та «Археологія середньовічної доби». На першій із них було заслухано 11 доповідей і повідомлень, що висвітлювали результати робіт на конкретних поховальних пам'ятках території та округи Більського городища, Поворскля і Дніпровського Лівобережжя в цілому (*І.М. Кулатова, С.А. Скорий, О.Б. Супруненко; О.В. Коваленко, Р.С. Луговий; Л.М. Лугова*) або поселенських (*П.Я. Гавриш; А.В. Гейко; Д.В. Каравайко; Є.М. Осадчий, А.В. Коротя, Ю.М. Берест; І.В. Головка; В.М. Верещака, Р.С. Луговий; А.І. Охріменко*), а також присвячених тим чи іншим категоріям чи виробам матеріальної культури скіфського часу (*С.С. Безсонова, О.Є. Фіалко, І.Б. Шрамко, С.А. Задніков, С.В. Масєвська, А.В. Артем'єв, А.Л. Щербань, В.М. Троцька, О.В. Сидоренко, В.В. Шерстюк* та ін.).

На секції «Археологія середньовічної доби» було заслухано доповіді й повідомлення про вивчення раньо- та пізньосередньовічних старожитностей у Середньому Поворсклі та на Лівобережжі Дніпра (*Р.В. Терпиловський, М.В. Любічев, В.В. Приймак, В.М. Приймак, О.В. Євлевський* та ін.).

Слід зазначити, що більшість доповідей були цікавими і важливими, а самі доповідачі продемонстрували досить високий науковий рівень (це стосується і групи молодих колег), що засвідчили численні запитання й оцінки, висловлені під час обговорення.

Дуже важливою подією у межах конференції стало науково-практичне засідання, проведене організаторами безпосередньо на Більському городищі та пам'ятках його округи. Учасники конференції оглянули Східне і Західне городища, а також частково Велике укріплення, здійснили поїздку на курганний могильник в ур. Скоробір. Дослідники Більського городища мали змогу розповісти колегам про останні розкопки тих чи інших ділянок укріплень і курганних некрополів. Так, про роботи на Західному укріпленні Більського городища розповіли *І.Б. Шрамко, С.А. Задніков і П.Я. Гавриш*, про розкопки поселень в ур. Лісовий Кут у межах Великого укріплення — *С.А. Скорий*, дослідження курганів Перещепинського некрополя — *О.Б. Супруненко і С.В. Махортых*. Про результати військово-інженерних спостережень щодо фортифікаційних споруд Більського городища доповів представник Академії Генерального штабу Міністерства оборони України полковник *В.М. Грицюк*. Учасникам конференції було продемонстровано розріз ділянки оборонної системи Великого укріплення, отриманий у процесі рятівних розкопок, проведених силами співробітників Історико-культурного заповідника «Більськ» (керівник *В.В. Приймак*). Учасники засідання відвідали природні та істо-

ричні об'єкти округи городища, про які розповів *А.І. Охріменко*.

Органічним доповненням до роботи ювілейної конференції стало засідання Координаційної ради з вивчення Більського городища і його округи, що відбулося у Котельві. На ньому члени Ради (керівник — заступник директора Інституту археології НАН України, д.і.н *Д.Н. Козак*, всі дослідники Більського городища, професори *Р. Ролле* та *Я. Хохоровські*), розглянули низку організаційних питань і заслухали всі пропозиції та побажання. Найбільший інтерес викликала пропозиція щодо необхідності розробки єдиної наукової концепції для перспективних багаторічних досліджень Більського городища та його округи, у якій має бути враховано всю наявну інформацію про пам'ятку, наукові інтереси вчених і визначено найактуальніші питання майбутніх археологічних робіт, розв'язання яких передбачає координацію роботи всіх експедицій, що досліджують Більський археологічний комплекс. Насамперед було запропоновано створити єдину уніфіковану систему оформлення польової документації, видавати щорічний науковий збірник, у якому буде відбито результати робіт кожної із експедицій.

Надзвичайно позитивним моментом проведеної конференції стала публікація більшості заслуханих на засіданнях доповідей у двох випусках журналу «Археологічний літопис Лівобережної України» (№ 1—2/2005; № 1/2006), приурочених до її відкриття й оперативно підготовлених науковими співробітниками Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації. Дві збірки праць до ювілею досліджень Більського городища було опубліковано й спеціалістами Інституту археології НАН України: «Більське городище та його округа» (Київ, 2006) та «Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции у с. Бельск Котелевского района Полтавской области в 2005 году» (Київ, 2006). У перший день роботи конференції відбулася презентація цих видань і монографії *В.В. Приймака* та *Є.М. Осадчого* «Північний Схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI—XVII ст.: (Історико-археологічні нариси)» (Полтава, 2006).

Організатори конференції потурбувалися і про культурну програму. Учасникам було надано можливість ознайомитися не лише з пам'ятками та архітектурними спорудами Котельви, а й художніми цінностями, передусім прекрасним зібранням живопису вітчизняних і західноєвропейських майстрів, що зберігається в Історико-художньому музеї с. Пархомівка Харківської обл. Крім того, група київських спеціалістів відвідала Інститут керамології та Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішні — одного із прославлених центрів української кераміки.

Отже, можна констатувати, що наукова конференція, присвячена 100-річчю від початку археологічних робіт на Більському городищі, пройшла на високому науковому рівні й, безумовно, стала черговим стимулом для подальших до-сліджень цієї видатної пам'ятки.

Користуючись нагодою, вважаємо за свій приємний обов'язок висловити щиру вдячність усім, хто допоміг організувати цей науковий форум і оточив його учасників теплом та увагою.

Одержано 03.11.2006

Н.М. Куковальська

ТРЕТЯ СУДАЦЬКА МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

18—21 вересня 2006 р. у м. Судак (АР Крим) на базі відділу Національного заповідника «Софія Київська» — музею «Судацька фортеця» відбулася III Судацька міжнародна наукова конференція «Причорномор'я, Крим, Русь в історії та культурі».

Судацька фортеця розташована у напружених мальовничій місцевості на чорноморському узбережжі Криму. Унікальне поєднання історії, багатого ландшафту, архітектурних та археологічних пам'яток VI—XV ст. Судацької фортеці дали підстави висунути пропозицію про внесення цього неповторного ансамблю до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, а також започаткувати на базі цього музею з 2002 р. проведення міжнародних наукових конференцій.

У свою чергу, конференції поклали початок серії наукових збірників, що відбивають новітні наукові здобутки в галузі історії, археології, археографії і мистецтва, пов'язані з проблемами Криму, Великого Шовкового шляху, Візантії, Київської Русі й насамперед Судацької фортеці.

Результатом підготовки до III Судацької міжнародної наукової конференції 2006 р. став збірник статей «Причорномор'я, Крим, Русь в історії й культурі».

Тематика форуму охоплювала широкий спектр питань з археології, історії та культури народів Причорномор'я, Криму, Візантії, України-Русі від античності до нашого часу, а також проблеми охорони й музеєфікації пам'яток історії та культури, що обговорювалися на п'яти секціях: «Історія, археологія й архітектура середньовічної Сугдеї»; «Археологія та історія Криму й Північного Причорномор'я з найдавніших часів до пізнього середньовіччя (секції історії античності та середніх віків)»; «Візантія—Крим—Русь (євразійська вісь культурних

контактів)»; «Охорона архітектурно-історичних пам'яток».

Таке розмаїття напрямів засвідчує, що Судацька конференція набула широкого визнання, не в останню чергу й через вагомі та надзвичайно цікаві результати новітніх дослідницьких, пам'яткоохоронних і ремонтно-реставраційних робіт, що проводяться на пам'ятках заповідника.

Цей науковий форум викликав позитивний резонанс у наукових колах України. Спеціалісти мали змогу обмінятися науковим досвідом з питань спадковості у матеріальній та духовній культурі, методичного, архітектурного та технічного аспектів пам'яткоохоронної справи, а також започаткувати нові міжмузейні та міжрегіональні наукові відносини.

Минулого року виповнилося 60 років від дня народження відомого дослідника кримських старожитностей, доктора історичних наук Ігоря Авені-ровича Баранова, що стало приводом для приурочення III Судацької конференції пам'яті цієї людини, яка, на жаль, кілька років тому пішла з життя. Десятки років свого життя І.А. Баранов віддав дослідженню, реставрації та збереженню пам'яток Криму, серед яких і Судацька фортеця. З 1977 до 2000 рр. він керував Судацькою археологічною експедицією Кримської філії ІА НАН України. За цей період було проведено системні розкопки та архітектурні дослідження оборонних споруд Судацької фортеці, міських кварталів, найбільш значущих археологічних об'єктів на території городища, а також його околиці. Результатом роботи щорічних археологічних експедицій під керівництвом І.А. Баранова стало введення до наукового обігу нових, здебільшого унікальних матеріалів, що суттєво розширили уявлення про історію пам'ятки, поповнили фонди Національного заповідника «Софія Київська» та експозицію музею «Судацька фортеця», послу-

жили підґрунтям для написання наукових статей і монографій.

Коло наукових інтересів І.А. Баранова не обмежувалося лише Судацьким регіоном. Фахівцям добре відомі результати його досліджень таких пам'яток, як Тау-Кипчак, Караул-Оба, Херсонес тощо.

Присвятивши III Судацьку міжнародну наукову конференцію І.А. Баранову, організатори віддали данину не лише відомому вченому-ар-

хеологу, а й унікальній пам'ятці — Судацькій фортеці. Численним об'єктам дослідження вченого, Судацькій фортеці та іншим пам'яткам Криму було присвячено десятки доповідей.

Усі учасники конференції відзначили її високий науковий рівень. Науковці з України, Росії, Болгарії, Польщі, Італії обмінялися думками, ознайомилися з новими науковими здобутками та планами на майбутнє.

На запрошення Національного заповідника «Софія Київська» відгукнулися шановані вчені, справжні метри науки, представники петербурзьких, московських, кримських та київських наукових кіл, далекого зарубіжжя, відомих музеїв Росії та України, серед яких 10 докторів та 35 кан-дидатів наук. Слід наголосити й всіляко вітати участь у конференції молодих учених, які понесуть у майбутнє естафету науки.

Практика показує, наскільки важливі такі зустрічі, де відбуваються наукові спілкування, дискусії, народжуються нові ідеї, започатковуються наукові й просто добрі людські стосунки.

Не можна не відзначити, що таке творче спілкування стало можливим не лише завдяки збереженому науковому потенціалу держав — учасників форуму, але й гостинності й підтримці людей, зацікавлених у розвитку подібних наукових заходів. Учасників судацьких конференцій завжди гостинно приймає пансіонат «Львівський залізничник», де господарює директор В.Н. Серов, який надає постійну, вагомую, дружню підтримку в організації цих наукових зустрічей.

Також слід відзначити змістовну програму, високий технічний рівень забезпечення конференції, комфортні умови проживання та цікаві культурно-масові заходи.

Безперечно, III Судацька міжнародна наукова конференція стала неординарною подією у науковому житті України.

Одержано 26.10.2006

ДО 85-РІЧЧЯ ЄВГЕНА ВОЛОДИМИРОВИЧА МАКСИМОВА

21 січня 2006 р. виповнилося 85 років відомому досліднику давньослов'янської археології та історії України, доктору історичних наук, лауреату Державної премії України в галузі науки Євгену Володимировичу Максимову. Його шлях у науку розпочався на історичному факультеті

Київського університету ім. Т.Г. Шевченка. Він був головою студентського наукового археологічного гуртка і кілька сезонів працював в Ольвійській експедиції, яку очолював Л.М. Славін. Отже, не дивно, що вдумливого здібного студента, який у 1949 р. отримав диплом із відзнакою,

Лазар Мойсейович запросив на роботу в Інститут археології АН УРСР, директором якого він тоді був. З того часу вся наукова діяльність Є.В. Максимова понад 50 років була пов'язана з цією науковою установою.

Євген Володимирович щороку брав участь у польових дослідженнях: працював на розкопках античних причорноморських міст Ольвії та Тіри, пізньоскіфського поселення й могильника Золота Балка на нижньому Дніпрі, городищ скіфського часу Хотів та Ходосівка на Середньому Подніпров'ї, ранньоскіфського могильника Лука Врублівецька на Дністрі та ін. Проте увагу дослідника привернули пам'ятки зарубинецької культури. Наприкінці 1950-х рр. тоді ще маловивчені зарубинецькі старожитності стали об'єктом гострої наукової дискусії відносно етнічної належності носіїв цієї культури. Отже, нагальною потребою стало залучення нових джерел, на що і спрямував усі свої зусилля Є.В. Максимов. Завдяки багаторічним розкопкам на Середньому Подніпров'ї ним було досліджено понад 20 поселень і могильників, серед яких чимало еталонних: городища Пилипенкова Гора, Бабина Гора, Монастирьок; могильники — Дідів Шпиль, Пирогів, Козаровичі та ін.

Ці матеріали лягли в основу кандидатської, а згодом і докторської дисертацій Є.В. Максимова, слугували основним джерелом під час підготовки та написання ним трьох монографій, узагальнювальних розділів у колективних монографіях та близько 200 наукових статей. У працях Євгена Володимировича висвітлено головні проблеми зарубинецької культури, найважливішою з яких є хронологія, причому з'ясування часу формування культури допомогло у визначенні етносу її носіїв, а дослідження пізнього періоду дало змогу зрозуміти історичну долю зарубинецької людності.

Є.В. Максимов уперше використав фрагменти елліністичних амфор, виявлених під час його розкопок зарубинецьких пам'яток, як надійні хронологічні репери, що дали підстави датувати появу перших зарубинецьких поселень початком останньої третини III ст. до н. е. (230—220 рр.). Це дало змогу наблизити їх до часу існування найпізніших старожитностей пізньоскіфського часу, що, зважаючи на наявність спільних рис у кераміці, домобудівництві та поховальному обряді, підтвердило висновок про місцеві корені зарубинецьких старожитностей Середнього Подніпров'я. Проте Є.В. Максимов першим серед дослідників визначив зарубинецьку культуру не як продовження якоїсь однієї — місцевої чи прийшлої — культури, а як нове історичне утворення, як результат складного процесу етнокультурної інтеграції місцевого праслов'янського населення, представленого пам'ятка-

ми правобережної придніпровської лісостепової культури пізньоскіфського часу, з прийшлими центральноєвропейськими, переважно іноетнічними, племенами. Вчений показав, що зарубинецька людність мешкала в Середньому Подніпров'ї, на середньому Дністрі та Південному Бузі аж до середини II ст. н. е. В подальшому на основі цих пам'яток у Середньому Подніпров'ї сформувалася київська культура, що згодом поширилася на північний схід. Розкопки пам'яток нововідкритої київської культури на середній Десні Є.В. Максимов проводив у 1970—1980 рр.

У 1950—1960 рр. Є.В. Максимов був упорядником, літературним і науковим редактором усіх інститутських видань: збірників «Археологія», «Археологічні пам'ятки УРСР», «Краткие сообщения Института археологии АН УССР» (усього вийшло друком 40 томів), а також численних наукових монографій співробітників. У 1970—1980 рр. він був заступником відповідального редактора журналу «Археологія».

Багато уваги приділив Євген Володимирович і справі збереження української історико-культурної спадщини, надзвичайно вразливої у наш час. Саме він був ініціатором створення першої на Середньому Подніпров'ї заповідної історико-культурної території «Трахтемирів», де в умовах унікального ландшафту Канівщини, що на все життя вразив поетичну душу Т.Г. Шевченка, сконцентровано десятки виразних пам'яток різних періодів нашої давнини.

Глибоке знання археологічних та історичних джерел, уміння будувати на основі цих матеріалів переконливі наукові гіпотези, наукова інтуїція завжди привертала до Є.В. Максимова талановитих однодумців і молодь. Колектив Інституту археології, численні дослідники старожитностей в Україні та за її межами щиро вітають Євгена Володимировича, зичать йому доброго здоров'я, натхнення в археологічних дослідженнях і всіляких гараздів.

ДО ЮВІЛЕЮ СВІТЛАНИ ІВАНІВНИ КРУЦ

Антропологія давнього населення України асоціюється у фахівців насамперед з іменем Світлани Іванівни Круц — відомої української дослідниці, яка вже майже півстоліття плідно працює у галузі історичної антропології. Без перебільшення можна стверджувати, що жодна серйозна наукова праця з історії давньої людності півдня Східної Європи не обходиться без посилання на висновки її досліджень. Власне, й сучасна українська антропологічна школа, і, звичайно, розмаїтість і багатство антропологічних колекцій у фондах Інституту багато в чому завдячують самовідданий праці й науковому ентузіазму С.І. Круц, ювілей якої нещодавно відсвяткували її друзі та колеги.

Народилася Світлана Іванівна у м. Запоріжжя на Різдво 1937 р. у сім'ї інженерів Зої Зиновіївни та Івана Трифоновича Жилиєвих. Перші десять років Світлани пройшли в рідному місті. Однак професія батька — одного з небагатьох у країні фахівців з електрифікації залізниць — була пов'язана з частими переїздами, і згодом родина переїхала до Дніпропетровська, через рік — до м. Златоуст Челябінської області, а з 1949 р. оселилася в Києві. Отримавши у 1954 р. атестат зрілості після закінчення київської середньої школи № 57, дівчина вступила на історико-філо-

софський факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка.

З перших курсів навчання в університеті майбутня дослідниця з ентузіазмом поринула у вивчення давньої історії, етнографії та музейної справи, але найбільше її приваблювала археологія. Світлана стала активним членом наукового археологічного гуртка, виступала на його засіданнях із доповідями, вивчала німецьку та грецьку мови, проходила археологічну практику в музеях Києва, Москви та Ленінграда.

У студентські роки сформувалася не лише наукова, але й громадянська активність С.І. Круц. У 1954 р. за власним (!) бажанням 19-річна Світлана разом із іншими студентами, серед яких були і майбутні колеги-археологи А.І. Кубишев та В.І. Бідзіля, поїхала збирати врожай на цілину в Казахстан. За сумлінну працю вона була нагороджена грамотою та значком, але справжнім здобутком стали віра у власні сили та дружбу, що зародилася на цілині й витримала перевірку часом.

Робота в Ольвійській експедиції під керівництвом відомого українського археолога Л.М. Славіна під час університетської практики зміцнила впевненість Світлани Іванівни у правильності вибору життєвого шляху — з того часу вона назавжди пов'язала його з археологічними дослідженнями, хоча остаточна спеціалізація відбулася дещо пізніше. Археологічна практика в Ольвії відіграла вирішальну роль не лише в професійному, а й в особистому житті. Саме тут Світлана Іванівна вперше зустріла свого майбутнього чоловіка, молодого студента-археолога, а нині визначного дослідника трипільської культури, В.А. Круца — однодумця та друга на все життя.

Після закінчення університету в 1959 р. Світлані Іванівні Круц не вдалося потрапити в штат омріяного Інституту археології, і вона почала працювати в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР ім. М.Т. Рильського, спершу на посаді старшого лаборанта, а з 1962 р. — молодшим науковим співробітником відділу етнографії, до складу якого тоді входила група антропології. Керівник групи, відомий український антрополог В.Д. Дяченко, залучив Світлану Іванівну до роботи в антропологічних експедиціях, де проводилися соматологічні ви-

міри сучасного населення Полісся, Закарпаття та інших регіонів України і Молдавії. Антропологія зацікавила Світлану Іванівну, і вже у 1962 р. у співавторстві з В.Д. Дяченком вона написала статтю, присвячену антропологічній характеристиці українців Хотинщини. Так почався її науковий шлях в антропології.

Спеціалізуючись з палеоантропології, С.І. Круц упевнено опановувала складні краніологічні, остеологічні та статистичні методики. Проте дослідниця «не зрадила» й археології, вдало поєднавши обидва наукові захоплення. Вона почала збір і вивчення антропологічних матеріалів із поховань, відкритих під час археологічних розкопок, в яких брала безпосередню участь. Щорічна робота в експедиціях Інституту археології АН УРСР, серед яких були Південно-Українська, Криворізька (1963), Північно-Кримська, Керченська (1964—1967), Інгuleцька, Дніпровська (1967), Каховська, Вільнянська (1968—1969), Херсонська, Запорізька, Орджонікідзівська (1970—1972) та інші, сприяла інтенсивному збагаченню антропологічних колекцій і давала змогу безпосередньо у польових умовах досліджувати скелетні рештки, що через погану збереженість не підлягали транспортуванню в лабораторію.

Результати вивчення здобутих матеріалів лягли в основу низки статей та монографії «Антропологічна характеристика древнього населення території України» (1968, у співавторстві), присвячених вивченню антропологічних матеріалів із поховань широкого хронологічного діапазону — від неоліту до середньовічних тюркських кочовиків. Водночас у молодій дослідниці сформувався інтерес до проблеми походження, антропологічного складу та генетичних зв'язків населення ямної, катакомбної та зрубної культур, яким вона присвятила монографію «Население территории Украины эпохи меди—бронзы» (1972).

Новий етап наукової діяльності С.І. Круц, що розпочався після її переведення в складі групи антропології у 1974 р. до Інституту археології АН України, насамперед пов'язаний з інтенсивним нагромадженням нових антропологічних матеріалів із розкопок численних експедицій у місцях будівництва зрошувальних систем. Світлана Іванівна очолювала спеціальну постійно діючу експедицію, створену для оптимізації роботи антропологів зі збору та обробки цих матеріалів. Вийшли друком статті С.І. Круц за результатами вивчення скелетів із розкопок Верхньо-Тарасівської (1973—1974), Південно-Бузької (1967—1976), Бортницької (1975), Херсонської експедицій, було опубліковано антропологічні матеріали з некрополів Керченського півострова, кургану с. Жовтокам'янка та Семенівського курганного могильника, написано десятки палеоантропологічних звітів. У 1977 р. С.І. Круц захистила

кандидатську дисертацію «Населення степової України в епоху енеоліту—бронзи (за антропологічними даними)». Це дослідження, як і більшість її праць, є взірцем об'єктивного підходу до вирішення наукових питань, коли антрополог, максимально враховуючи археологічний контекст, доходить неупереджених висновків незалежно від загальноприйнятих теорій.

Усіх, хто мав нагоду спостерігати за Світланою Іванівною під час роботи з матеріалом, вражало її особливе ставлення до скелетних решток. Через її дбайливі руки пройшли десятки сотень фрагментованих кістяків, які магією її професійної реставрації із купи уламків перетворювалися на повноцінні краніологічні та остеологічні матеріали, що вводилися в науковий обіг, отримуючи нове життя в інформаційному просторі. Серед відреставрованих С.І. Круц антропологічних матеріалів є багато унікальних, зокрема краніологічні серії з неолітичної Деревки та Верхнього Салтова, черепи зі штучною деформацією та модельованим обличчям із поховань катакомбної культури. Мистецтво реставрації Світлана Іванівна завжди охоче передавала антропологам-початківцям.

У 1982—1987 рр. С.І. Круц очолювала сектор палеоантропології, керувала плановими темами, редагувала збірник «Антропологические данные о составе древнего населения Украины» (1984). Багато зусиль дослідниця приділяла популяризації антропології серед археологів, навчала методикам молодих колег-антропологів, консультувала і допомагала їм. Запалюючи своїм ентузіазмом співробітників, Світлана Іванівна організувала упорядкування антропологічних фондів, що на той час було найважливішим завданням сектору. Під керівництвом Світлани Іванівни було проведено надзвичайно складну роботу з інвентаризації усіх наявних в Інституті скелетних матеріалів, систематизовано близько 10 тис. антропологічних об'єктів, створено «Каталог палеоантропологічних колекцій», до якого й нині щоденно звертаються не лише антропологи, а й українські та закордонні археологи.

Праці С.І. Круц знані й високо оцінені колегами з Москви, Санкт-Петербурга, Риги, Мінська, Тбілісі, Кишинева, Болгарії та Німеччини, з якими вона підтримує наукові зв'язки, публікує спільні роботи, виступає на міжнародних конференціях. Для широкого кола колег С.І. Круц є авторитетним фахівцем у галузі вивчення палеоантропології півдня Східної Європи, вона розробила питання антропологічного складу носіїв численних археологічних культур України і суміжних територій. Видатним досягненням є її монографія «Палеоантропологические исследования в Степном Поднепровье» (1984), в якій наведено характеристики краніологічних серій

ямної, катакомбної, багатопружкової, зрубної та білозерської культур. Дослідниця також написала антропологічні розділи для «Археологии Украинской ССР» і «Давньої історії України».

Широту наукових інтересів дослідниці відбиває низка публікацій останнього часу, присвячених антропологічним дослідженням на різноманітну тематику, зокрема, етногенетичних процесів на півдні Східної Європи в епоху енеоліту—бронзи, нових матеріалів трипільського поселення Більшевіці, поховань з «масками» катакомбної культури, населення Східного Криму в V—V ст. до н. е. за матеріалами могильника Фронтоне, ногайців XVI—XVIII ст. та багато інших.

Світлана Іванівна підготувала двох кандидатів наук, більшість українських антропологів вважають за честь називати її своїм учителем і високо цінують її за професіоналізм та щедрість душі.

Останнім часом С.І. Круц плідно працює над проблемою антропологічного складу, походжен-

ня та генетичних зв'язків скіфського населення Північного Причорномор'я. Вона провела велику роботу з введення в науковий обіг численних краніологічних колекцій V—IV ст. до н. е. з території Степової Скіфії. Порівняльний аналіз усіх відомих скіфських серій методами багатовимірної статистики з більш ранніми та синхронними матеріалами цієї та сусідніх територій дав змогу дослідниці висвітлити складні етногенетичні процеси на території Степової Скіфії, населення якої сформувалося на основі нащадків місцевих племен катакомбної культури та культури багатопружкової кераміки, еллінів, фракійців та ви-хідців з більш східних територій, зокрема, саків, савроматів, ранніх сарматів.

Результати цього дослідження С.І. Круц з успіхом продемонструвала у своїй доповіді на урочистому засіданні вченої ради Інституту археології НАН України.

Колеги та друзі щиро вітають ювілярку і зичать їй міцного здоров'я, творчої наснаги та нових наукових звершень.

ДО 70-РІЧЧЯ ВОЛОДИМИРА НИКИФОРОВИЧА СТАНКА

19 лютого 2007 р. своє 70-річчя відзначив відомий український історик, археолог та етнолог Володимир Никифорович Станко.

Володимир Станко народився у с. Тернівка, що нині входить до складу м. Миколаїв, у болгарській родині Никифора Дмитровича та Марії Федорівни Станків.

Після закінчення Тернівської середньої школи юнак мав намір вступити до Миколаївського суднобудівного інституту, але медична комісія відмовила йому в прийомі, тому В.Н. Станко рік працював електриком на Миколаївській електростанції. У 1955 р. він вступив на історико-філологічний факультет Ростовського-на-Дону державного університету. З III курсу він продовжив навчання на історичному факультеті Одеського державного університету ім. І.І. Мечнікова, де під науковим керівництвом М.Ф. Болтенка та М.С. Синіцина почав займатися античною історією та археологією. Однак наукова доля В.Н. Станка вирішилася на V курсі, коли він потрапив у палеолітичну експедицію П.Й. Борисковського. Під впливом всесвітньо визнано-

го археолога він остаточно визначив коло своїх наукових інтересів — первісна археологія та давня історія.

У 1960 р. В.Н. Станко став науковим співробітником (згодом заступником директора) Одеського державного археологічного музею. Під керівництвом П.Й. Борисковського він нагромадив, науково обробив і опублікував новий археологічний матеріал з теми «Мезоліт Північно-Західного Причорномор'я», що став основою його майбутньої кандидатської дисертації. У 1965 р. він вступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР (Київ), яку достроково закінчив у 1967 р., захистивши кандидатську дисертацію із зазначеної теми під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР С.М. Бібікова, який зацікавив свого учня теоретичними і загальноісторичними проблемами археологічного знання. Коло наукових інтересів В.Н. Станка значно розширилося: він почав розробляти складні питання палеоекології, палеоекономіки, палеосоціології та палеоетнології. Пріоритетними в його дослідженнях стали загальноісторичні проблеми первісної історії.

У 1968 р. В.Н. Станко повернувся до Одеси, де працював старшим викладачем, доцентом кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського державного університету. Духовним наставником його педагогічної майстерності став П.Й. Каришковський. За його методичної допомоги В.Н. Станко розробив і викладав загальні курси: «Історія первісного суспільства», «Основи археології» та «Основи етнографії». Одночасно він читав спецкурси і проводив спецсемінари з первісної історії та археології.

У 1968—1976 рр. Володимир Никифорович проводив розкопки мезолітичного поселення Мирне (Нижнє Подунав'я), що стали полігоном для перевірки теоретичних і методичних надбань попередніх років. Нагромаджені за новими методиками матеріали лягли в основу оригінальних реконструкцій палеоекології, палеоекономіки і палеосоціології населення степової України епохи мезоліту. Крім того, розкопки Мирного дали змогу розв'язати низку загальнотеоретичних і методичних проблем вивчення первісності, що послужило основою для написання монографії «Мирное. Проблемы мезолита Северного Причерноморья» (1982) і захисту докторської дисертації (1983).

У 1976 р. В.Н. Станко повернувся до Інституту археології АН УРСР, де він створив і беззмінно очолював (до 1989 р.) відділ археології Північно-Західного Причорномор'я в Одесі. Основним науковим завданням відділу було проведення охоронних робіт на новобудовах Одеської обл. Матеріали масштабних польових досліджень новобудовних експедицій дали змогу співробітникам відділу підготувати й опублікувати низку монографій і збірок наукових праць, а також захистити вперше в Одесі 2 докторські та 7 кандидатських дисертацій зі спеціальності «Археологія». У 1978 р. В.Н. Станко розпочав широкомасштабні розкопки пізньопалеолітичних пам'яток у долині р. Бакшали, що тривають і нині, отримавши всесвітнє визнання. Наукову діяльність в Інституті археології АН УРСР В.Н. Станко плідно поєднував із викладацькою роботою в Одеському університеті. У 1990 р. Володимир Никифорович було присвоєно вчене звання професора.

У 1989 р. В.Н. Станко знову повернувся до Одеського державного університету, де в 1993 р. створив кафедру археології та етнології Укра-

їни. В 1994 р. його було обрано деканом історичного факультету. На цій посаді він працював до 2003 р. За ініціативою та під керівництвом Володимира Никифоровича на історичному факультеті Одеського університету було відкрито нові спеціальності «Археологія» та «Етнологія». У 1996 р. за його ініціативою було створено Спеціалізовану вчену раду із захисту кандидатських, а з 1999 р. — докторських дисертацій при Одеському національному університеті зі спеціальностей «Історія України» та «Всесвітня історія», яку він очолював до 2004 р. Під його керівництвом підготовлено й успішно захищено понад 10 кандидатських дисертацій. За його участю в Одеському університеті було організовано й проведено низку міжнародних історичних, археологічних та етнологічних конференцій.

З 2004 р. В.Н. Станко працював завідувачем лабораторії історії Південної України та професором кафедри історії України Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського.

В.Н. Станко опублікував понад 150 наукових праць. Основні результати його наукових досліджень було викладено в доповідях на міжнародних наукових конференціях у Санкт-Петербурзі, Москві, Ростові-на-Дону, Красноярську (Росія); Добричі, Балчику, Бургасі, Софії (Болгарія); Оксфорд, Кембриджі, Нью-Кастлі (Велика Британія); Парижі й Тулузі (Франція); Берліні (Німеччина); Варшаві й Кракові (Польща) та ін.

В.Н. Станко був членом редколегії республіканського журналу «Археологія», Всеукраїнського Проводу та Президії обласної філії товариства охорони пам'яток історії та культури, головою українського відділення Російського археологічного товариства. В.Н. Станко — член Спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України.

У 1995 р. В.Н. Станка було обрано дійсним членом Російської народної академії, а у 1999 р. — дійсним членом Російської академії природничих наук (секція «Археологія та антропологія»). Ученого нагороджено медаллю «Ветеран праці» (1987), Почесною грамотою Міністерства освіти України (2000), орденом Паїсія Хилендарського I ступеня (Болгарія, 2004). Володимир Никифорович Станко — лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки 2002 р.

Вітаючи ювіляра, щиро зичимо йому міцного здоров'я, творчої наснаги й нових наукових звершень!

ДО 60-річчя ГЛІБА ЮРІЙОВИЧА ІВАКІНА

Гліб Юрійович Івакін (народився 30.01.1947 р. у м. Київ) – доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту археології НАН України з наукової роботи, завідувач відділу археології Києва.

Гліб Юрійович належить до відомої родини київських інтелігентів. Його дід, Олексій Андрійович, професор, завідувач кафедри анатомії КДУ та Київського медичного інституту, ще з Катеринослава був близько знайомий із Дмитром Яворницьким, батько, Юрій Олексійович, – відомий літературознавець, один із провідних дослідників творчості Т. Шевченка (лауреат Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка), колекціонер живопису.

Від родини вчений успадкував потяг до науки, талант швидко та ретельно опановувати нові наукові напрями, вміння доступно формулювати складне і непересічне, почуття гумору й товариську вдачу.

У 1970 р. Г.Ю. Івакін закінчив історичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. У 1970–1972 рр. служив в армії командиром взводу (група радянських військ у Німеччині). У 1973–1974 рр. був старшим науковим співробітником Державного історико-архітектурного заповідника «Софійський музей». У липні 1974 р. молодий науковець перевівся до відділу археології Києва Інституту археології, де і пройшов шлях від лаборанта до провідного наукового співробітника.

Гліб Юрійович розпочинав свою наукову діяльність із дослідження доби в історії Києва, що через розпорошеність та нестачу джерел належала до маловивчених, а більшість архітектурних пам'яток була практично не ідентифікована. Завдяки широкій ерудиції Г. Івакін однаково вільно інтерпретував писемні джерела та оперував археологічними артефактами. Він зумів подолати численні стереотипи, що панували у радянській науці у поглядах на розвиток Києва після монгольського розгрому. Вчений уперше разом із іншими видами історичних джерел широко залучив археологічний матеріал. Комплексний підхід приніс переконливі результати: стало зрозуміло, які втрати поніс Київ у результаті військового штурму 1240 р., які

київські монастирі й храми були занедбані та пережили руйнацію через зміну політичного й економічного життя у місті протягом наступних століть. Новаторством осмислення матеріалів відзначалася й дисертація Г. Івакіна на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук («Киев во второй половине XIII — первой половине XVI вв.»), яку він захистив 1985 р. Продовженням зазначених розробок стала докторська дисертація «Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.», захищена 1997 р. на основі монографії з такою самою назвою, що вийшла друком 1996 р.

Проте головною справою усього життя Гліба Юрійовича, яку він не перериває і сьогодні, стали археологічні дослідження пам'яток Києва. Кількість розкопів, в яких брав участь або керував ювіляр, важко перелічити. Всім сучасним археологам відомо, що розкопки на новобудовах – це нелегкий тягар, оскільки здебільшого вони мають рятівний характер і забирають багато часу та енергії (звісно, переважно на написання наукових праць), однак їм немає альтернативи: або дослідження, і тоді з'явиться нова інформація щодо території забудови у вигляді наукового звіту, або всі археологічні матеріали зникнуть під ковшем екскаватора. Відродивши наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. минулого століття археологію Києва як окремий науковий напрям, археологи тієї когорти, до якої уже понад 30 років належить і Г. Івакін, взяли на себе відповідальність за пам'ятки археології нашого міста. Гліб Юрійович розкопував археологічні пам'ятки X—XVIII ст. Подолу, Гончарів та Кожум'як, Печерська, і Верхнього Києва.

Визнанням високого наукового рівня ювіляра є присудження йому двох державних премій України в галузі науки і техніки — за цикл праць із археології та історії стародавнього Києва (1983) та праці «Давня історія України» й «Етнічна історія давньої України» (2002).

Гліб Юрійович Івакін — високопрофесійний компетентний фахівець. Його толерантність та вміння знаходити спільну мову з архітекторами та будівельниками допомогли йому у виконанні величезної і відповідальної роботи, пов'язаної з відновленням зруйнованих у 30-х роках XX ст. середньовічних пам'яток монументальної архітектури Києва. Зокрема, йдеться про розкопки

Академік НАН України П.П. Толочко і д.і.н. Г.Ю. Івакін на розкопках Михайлівського Золотоверхого собору (1997)

церкви Успіння Богородиці Пирогощі, Успенського собору Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого собору, що надали безліч нових наукових даних.

Останні два польові сезони дослідник сконцентрував усі свої зусилля на вивченні Десятинної церкви. Це, без жодного сумніву, новий етап не лише в археології Києва, а й в архітектурній археології середньовічних будівель доби Київської Русі в цілому. Здобуті експедицією матеріали, до складу якої увійшли такі знані вчені в галузі давньоруської кам'яної архітектури, як Олег Іоанісян (Санкт-Петербург) та дослідник архітектури Давнього Галича Юрій Лукомський (Львів), уже сьогодні дають змогу стверджувати про нові наукові здобутки. Йдеться насамперед про етапи будівництва та перебудов храму, первісний задум його архітектури й вимушену зміну під час будівництва конструкції основи, нові поховання могильника дохристиянського часу. Завдяки розкопкам пам'ятки початкова історія вітчизняної архітектури отримала міцне підґрунтя наукових фактів. Не менш відповідальними є масштабні розкопки в зоні реставрації «Мистецького Арсеналу», що має стати провідним музейним комплексом України. Тут розкопано величезну (кілька тонн) кількість комплексів різноманітної кераміки XVI—XVIII ст.

Крім наукової роботи, Г.Ю. Івакін веде значну популяризаторську та пам'яткоохоронну роботу. Його виступи у пресі, на телебаченні та радіо не лише цікаві й змістовні, а й ненав'язливо та послідовно демонструють громадянську позицію ученого в ставленні до культурно-історичної спадщини. За його участі відбувалося створення охоронних та заповідних зон Києва, а

томи «Зводу пам'яток історії та культури України. Київ», до редакційної колегії яких він входить, містять його численні статті. Г. Івакін — відповідальний редактор багатьох монографій, зокрема надзвичайно цікавої і резонансної праці дослідника Києва передвоєних часів І.О. Іванцова «Стародавній Київ».

Як відповідальний секретар Національного комітету України Всесвітньої спілки візантиністів Г.Ю. Івакін проводить велику роботу в зазначеній царині. Він допомагав організувати участь українських учених (і сам брав участь) у роботі міжнародних конгресів візантиністів у Москві, Копенгагені, Парижі, Лондоні. Його зусиллями в Україні надруковано книгу одного з найкращих дослідників візантійської архітектури, професора університету штату Іллінойс (США) Роберта Оустерхаута «Византийские строители» (під-готовлена спільно з Л.А. Беляєвим). Це видання — винятково цінна енциклопедія методів роботи візантійських майстрів і є вагомим кроком у донесенні до вітчизняного читача найвизначніших праць закордонних візантиністів.

Крім того, Г.Ю. Івакін бере активну участь у регіональних та міжнародних наукових форумах (Київ, Афіни, Варшава, Лондон, Москва, Париж, Санкт-Петербург, Яси тощо). Він автор понад 200 друкованих праць, зокрема «Киев в XIII—XV веках» (1982), «Оповіді про стародавній Київ» (1982). Вагомим є його внесок у створення фундаментальних колективних праць — «Новое в археологии Киева» (1981), «Історія Києва», в 3 томах (1986), «Археология УССР» (1987), «Давня історія України» (2000) тощо.

Г.Ю. Івакін як керівник одного з найбільших відділів та заступник директора Інституту ар-

хеології значну увагу приділяє науково-організаційній роботі. Він — заступник голови вченої ради Інституту та Спеціалізованої ради із захисту докторських дисертацій, а також член наукових або науково-методичних рад інших організацій (Міністерства культури та туризму, Держбуду України, Головного управління з охорони культурної спадщини Київської міськдержадміністрації, Національного заповідника «Софія Київська», Національного Киє-

во-Печерського історико-культурного заповідника) тощо.

Вітаючи Гліба Юрійовича з 60-річчям, бажаємо йому міцного здоров'я і якнайшвидшої та найповнішої реалізації усіх творчих задумів і планів, а також заслуженого успіху і визнання, адже як стверджували мудрі римляни: «У фортуни не такі довгі руки, як нам здається, вона хапає лише тих, хто лине до неї».

М.А. САГАЙДАК

ДО ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЛАРИСИ ІВАНІВНИ ВІНОГРОДСЬКОЇ

5 лютого 2007 р. Інститут археології НАН України відзначав ювілей Лариси Іванівни Виногородської. Дитинство Лариси Іванівни припало на важкі післявоєнні роки і пройшло в м. Комсомольськ Хабаровського краю (Росія). Напевно, саме там на безкрайніх просторах Приамур'я, серед однолітків юного міста сформувалися відкритість, простота та щирість цієї людини. Нині подібні молодіжні колективи назвали б неформальними. Неформальними були й стосунки, що не залишали місця для фальші.

До Києва родина Лариси Іванівни переїхала в 1963 р., і вона одразу ж потрапила на роботу до «Київпроекта», де і працювала досить довгий час. Можливо, враження від першої роботи і визначили її подальший науковий інтерес до архітектурної спадщини пізньосередньовічної

України. Вищу освіту Лариса Іванівна отримала в Київському державному художньому інституті.

До Інституту археології вона потрапила в 1974 р. на посаду художника. З 1987 р. працювала на посаді молодшого наукового співробітника відділу давньоруської та середньовічної археології, в якому працює і нині. Перші археологічні роботи Л.І. Виногородської були пов'язані з розкопками Новгорода-Сіверського, Білої Церкви, Василькова, Монастирка, Києва. З 1987 до 1990 рр. вона брала участь у виконанні планової теми «Давні поселення X—XIII ст.» і працювала у складі археологічної експедиції під керівництвом В.О. Петрашенко на розкопках поселення біля с. Григорівка Канівського р-ну. Поступово молода дослідниця зосередилася на добі українського середньовіччя (XVI—XVII ст.), розпочавши самостійні археологічні розвідки та охоронні роботи на пам'ятках пізнього середньовіччя на Поділлі та Середньому Подніпров'ї. На той час вона вже очолювала пізньосередньовічний загін, що проводив обстеження замків на Поділлі, охоронні роботи на замчищах біля смт Пилява та Зіньків Хмельницької обл. і Трахтемирівському заповіднику Черкаської обл.

У 1987 р. у відділі затвердили тему кандидатської дисертації Л.І. Виногородської «Кахлі Середнього Подніпров'я XIV — середини XVIII ст.», яку вона успішно захистила у травні 1993 р. За темою дисертації дослідниця підготувала до друку монографію, яку, на жаль, і досі не опубліковано через брак коштів.

У січні 2006 р. Л.І. Виногородську переведено на посаду старшого наукового співробітника. На цей час Лариса Іванівна — автор понад 80 праць, присвячених проблемам давньоруської та пізньосередньовічної археології України. Її польову діяльність зосереджено на розкопках середньовічних міст-укріплень на Поділлі та Середньому Подніпров'ї: Старокостянтинова, Вінниці, Брацлава, Полтави, Трахтемирівського заповідника, Батурина та Терембівлі. Крім того, дослідниця встигає надавати методичну допомогу при розкопках середньовічних пам'яток: вона кон-

сультувала розкопки в Невіцькому замку, Бахчисарай, замку «Ракочі» під Меджибожем.

Незважаючи на колосальну завантаженість науковою роботою і дослідницькими проектами, Лариса Іванівна підняла на ноги і вивела у самостійне життя власних дітей, ніколи не економить час на спілкуванні з колегами по роботі, не шкодує сил та енергії для навчання молодих спеціалістів, які потрапляють до нашого відділу.

Шановна, Ларисо Іванівно, ми щиро вітаємо Вас із ювілеєм і зичимо здоров'я, щастя, наснаги й подальших творчих звершень.

Книжковий огляд

О.В. Каряка. ФОРМУВАННЯ АНТИЧНОГО РОЗДІЛУ ЕЛЕКТРОННОЇ БІБЛІОТЕКИ «АНТИЧНА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА»

Останнім часом широку популярність отримали бібліотеки на електронних носіях інформації. Особливого поширення вони набули в Інтернеті, а також як збірки певної літератури на електронних носіях (переважно на компакт-дисках), що значно розширило обсяг доступної літератури для читачів. Однак цей процес представлено досить однобоко. Інтернет-джерела здебільшого розраховані на пересічного споживача побутової інформації. Спеціальна наукова література туди потрапляє у досить обмеженій кількості, оскільки потребує додаткової кваліфікованої обробки джерел із метою розміщення її, наприклад, на Інтернет-сайтах. Величезна кількість книжок, виданих до 1990-х рр., як і раніше, переважно доступна лише в звичайних бібліотеках, хоча пошук їх значно спростився, адже каталогами багатьох західних бібліотек можна користуватися в «он-лайновому» режимі. Значним досягненням у справі розширення доступності наукової інформації є паралельне видання наукових журналів як в електронному, так і звичайному вигляді. Яскравим прикладом тут може слугувати власне видання «Археології» ІА НАН України (<http://www.iananu.kiev.ua/Institute/uaa1.html>), або «Український історичний журнал» Інституту історії НАН України (<http://www.history.org.ua/journal/index.htm>).

Проте серйозно залишається проблема дублювання та переносу інформації з тих чи інших видань, особливо тих, що практично або майже не доступні в Україні. Новітні технології надають нам нові можливості у використанні електронної копіювальної техніки. Значно розширюється спектр можливостей обробки та обсяги зберігання інформації. З використанням комп'ютерів з'явилася можливість створювати цілі бібліотеки цифрових фотокопій та

інших електронних варіантів зберігання текстової та графічної інформації. В цьому випадку обсяги таких бібліотек обмежуються лише «дисковим простором» комп'ютерів, на яких локалізуються ці збірки інформації.

Автором статті було зроблено спробу створити таку бібліотеку на базі персональних комп'ютерів відділу античної археології ІА НАН України. Головний обсяг здобутих видань було отримано завдяки цифровому фотокопіюванню, здебільшого західної літератури, малодоступної в Україні. На цей час для співробітників Інституту загальнодоступними є майже 90 джерел, що охоплюють близько 10 тис. фотокопій цієї бібліотеки і містять наукову літературу, присвячену переважно проблемам античної історії та археології Причорномор'я і античного світу в цілому. Фотокопії зберігаються на комп'ютері античного відділу в найпоширенішому з електронних графічних форматів — *.jpg, доступному для перегляду та копіювання майже на всіх персональних комп'ютерах. Для надійного збереження інформації бібліотеку скопійовано на компакт-диски. Для більш зручної роботи з окремими виданнями нині створюється електронний тематичний каталог, за допомогою якого можливий швидкий пошук необхідної інформації.

Бібліотека містить копії видань англійською, німецькою, французькою, італійською, іспанською, румунською, болгарською, польською, грецькою та турецькою мовами. Нижче наведено перелік монографій, збірників статей та текстів доповідей деяких конференцій, більшість з яких відсутні в Україні.

Окремі видання та збірки статей, присвячені загальним питанням вивчення керамічних знахідок різних епох та культур «Archaeology and clays», ed. by Isabelle C. Druc, BAR

International Series 942, 2001. Статті, присвячені керамічній парадигмі пояснення культурних змін у керамічному виробництві ранньоелладської Лерни; феномену металічного та керамічного посуду III тис. до н. е.; спектральному та петрографічному аналізу етрусської кераміки і порівнянню її з продукцією місцевого виробництва; критеріям вивчення складу глини, її керамічних домішок і еволюції; розвитку технологічних процесів керамічного виробництва в різних культурах.

«*Ancient Greek and Related Pottery: Proceed. of the Inter. Vase Symp. in Amsterdam 12—15 Apr. 1984*», Allard Pierson Series, Amsterdam, 1984. Численні статті, присвячені дослідженням глиняних родовищ, глина з яких використовувалася для виробництва стародавньої кераміки; хімічного та структурного аналізів глини з цих родовищ; використання різних сортів глини для фарбування і розпису ваз; особливостей використання та побудови стародавніх керамічних печей; організації і функціонування керамічних майстерень; проблем визначення авторства деяких керамічних майстрів на основі особливостей форм окремих посудин; іконографічних питань розписних давньогрецьких ваз; економічних, політичних та соціальних аспектів стародавнього керамічного виробництва; проникнення керамічної продукції на інші території та її адаптації серед місцевого населення. Спеціальний розділ збірки присвячено ритуальним аспектам виробництва й використання кераміки в стародавньому, зокрема античному, світі.

«*Les Nèramiques de la Grèce de L'est et Leur Diffusion en Occident*»: Centre Jean Bérard. Institut Français de Naples. 6—9 Juillet 1976, Paris, Naples, 1978. «*Nèramiques Hellénistiques et Romaines*», Centre de Recherches D'histoire Ancienne. Vol. 36. Численні статті, присвячені різним аспектам вивчення, періодизації та класифікації керамічного матеріалу елліністичної та римської доби.

«*Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean*»: *Advances in Scientific Studies. Acts of the II Nieboryw Pottery Workshop. Nieboryw, 18—20 Dec. 1993.* — Warsaw, 1995. Розглянуто численні питання виробництва античної кераміки, її хронологічної періодизації та культурних взаємовпливів на території Східного Середземномор'я.

H.A. and D.B. Thompson «*Hellenistic Pottery and Terracotas*»: *American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey, 1987.* Детально розроблено головні типи керамічної продукції елліністичного часу, але найбільшу увагу приділено 300-річному розвитку елліністичних теракот. Кожен розділ з описами теракот охоплює третину століття. Численні ілюстрації повноцінно підтверджують текстовий матеріал, що дає змогу використовувати видання для датування знахідок з інших територій.

M. Massa «*La Ceramica ellenistica con decorazione a Rilievo Della Bottega di Efestia*». «*L'erma*» di Bretschneider, 1992.

«*The Complex Past of Pottery: Production, Circulation and Consumption of Mycenaean and Greek Pottery (sixteenth to early fifth centuries BC)*»: *Proceed. of the ARCHON inter. conf. Amsterdam, 8—9 Nov. 1996* — J.C. Gieben, Publisher, Amsterdam, 1999. Збірка статей (матеріалів конференції), присвячена різноманітним процесам взаємопроникнення керамічних матеріалів та культурних взаємовпливів, що мали

місце за доби раннього залізного віку в Східному Середземномор'ї. Окремі статті присвячено висвітленню комплексу керамічного матеріалу з розкопок на території острівної Греції та інших пам'яток.

M.G. Kanowski «*Containers of Classical Greece: a hand-book of shapes*». — London; New York: University of Queensland Press, St Lucia, 1984. Вичерпний довідник з особливостей оздоблення, основних форм, тонкощів виробництва і назв давньогрецьких посудин.

«*Les ceramiques en Anatolie aux Epoques Hellenistique et Romaine*»: *Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 23—24 mai 1996* — Istanbul: Institut Français D'etudes Anatoliennes Georges Dumezil, 2003.

G. Finkielsztejn «*Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J.-C. environ*»: *BAR Inter. Ser. 990, 2001.*

A. Tuba Ökse «*Terminology in Ceramics in Near Eastern Archaeology*». — Istanbul, 1999. Розширений словник керамічної термінології турецькою, англійською, німецькою, французькою мовами, що пояснює головні терміни керамічних археологічних знахідок, переважно на території Малої Азії, а також деякі особливості та тонкощі технології керамічного виробництва (як місцевої, так і привізної кераміки) і культурних взаємовпливів у їх історичному розвитку. Словник дуже зручний для порівняння близьких за значенням керамологічних термінів під час перекладу з іноземних мов.

Публікації матеріалів класичних пам'яток

B.A. Sparkes and Lucy Talcott «*Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.*». — Princeton, New Jersey, 1970. Один із найпопулярніших серед вітчизняних учених та вагомий томів багатотомного видання матеріалів Афінської агори. Т. 12 (ч. 1, 2).

J. Boardman «*Excavations in Chios. 1952—1955. Greek Emporio*»: *The British School of Archaeology at Athens. Thames and Hudson, 1967.* Досить докладне видання матеріалів розкопок багатьох із відомих археологічних пам'яток на о-ві Хаос з описанням будівельних споруд, святилищ та супровідного матеріалу. Особливу увагу приділено висвітленню розкопок акрополя, гавані та храму Афін. Численні описи та ілюстрації докладно висвітлюють головні категорії знахідок на цих пам'ятках та дають змогу знаходити аналогії керамічним знахідкам із розкопок на інших територіях.

G.R. Edwards «*Corinth. Corinthian Hellenistic Pottery*». Vol. 7. P. 3. *The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey, 1975.* Видання охоплює практично всі категорії керамічних знахідок із розкопок Коринфу елліністичної доби. Матеріал викладено за окремими категоріями від простого кухонного та столового посуду до розписних ваз і високохудожніх витворів. Головні категорії керамічних знахідок докладно розділено на окремі типи за зовнішніми та морфологічними ознаками. Багатий ілюстративний матеріал істотно доповнює текстовий матеріал каталогу.

«*The Mausoleion at Halikarnassos. The Pottery. Ceramic Material and Other Finds from Selected Contexts*». Vol. 7. *Jutland Archaeol. Society Publications XV:7, 2002.* Розглянуто головні категорії керамічних знахідок із розкопок Галікарнасу: від розписної кераміки до архітектурних теракот

і транспортних амфор. Крім того, праця містить каталог із детальним описом головних об'єктів та закритих комплексів цієї пам'ятки.

«*The Hellenistic Polis of Kos. State, economy and culture: Pro-ceed. of an Inter. Seminar, the Department Archaeology and Ancient History, Uppsala University, 11–13 May, 2000. — Uppsala, 2004.* Численні статті, присвячені історії, державності, економіці, торговельним відносинам та культурі елліністичного Косу, а також питанням інтерпретації деяких знахідок і проблемам місцевого острівного виробництва.

«*Pistiros II. Excavations and Studies*»: Charles Univ. in Prague, the Karolinum Press, 2002. Збірка статей — повноцінна публікація матеріалів розкопок з описами об'єктів та детальним дослідженням матеріалів, у тому числі хімічним та структурним аналізом окремих знахідок, матеріалам геофізичних досліджень і консерваційними роботами на археологічних об'єктах.

Цікаві публікації матеріалів стосовно підводної археології М. Јуришич «*Ancient Shipwrecks of the Adriatic: Maritime transport during the first and second centuries AD*»: BAR Inter. Ser. 828, 2000.

Публікації матеріалів окремих пам'яток та регіонів Причорномор'я

L. Bjelajac «*Amfore Gornjo Mezijskog Podunavlja*». — Beograd, 1996. Публікація амфорних матеріалів із Нижньої Мезії у Подунав'ї. Подано загальний опис та класифікацію амфорних знахідок, визначених як західносередземноморські, східноєгейські, малоазійські, понтійські, африканські та місцевого (Подунав'я) виробництва.

Багатотомне видання матеріалів із розкопок Істрії:

Histria II, Bukurești, 1966;

Histria IV. La Céramique D'époque Archaique et Classique VII–IV s. — Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1978;

Histria V. Ateliers Céramiques, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1979;

Histria VIII. Les Timbres Amphoriques. 1. Thasos. — Ed. Enciclopedică 1, Piata Presei Libere, Bucurest, 1996;

Histria VIII. Les Timbres Amphoriques. 2. Sinope (Tuiles Timbrées Comprises). — Ed. Enciclopedică 1, Piata Presei Libere, Bucurest, 1998;

Histria XI. Catrinel Domăneantu: Les Bols Hellénistiques et Décor en Relief, 2000;

E. Teleaga, V. Zirra «*Die Necropole des 6. — 1. Jhs. v. Chr. von Istria Bent bei Histria: Archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion (Inter. Archäologie, B. 83).* — Verlag Marie Leidorf GmbH, 2003.

G. Simion «*Culturi Antice în Zona Gurilor Dunării*». Vol. 1. Preistorie și protoistorie. — Ed. Nereamia Napocae, 2003.

Узагальнюючі видання, присвячені історії та археологічним пам'яткам окремих регіонів

J. Bouzek «*Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area*». — Charles University Prague, 1990. Розглянуто основні категорії керамічного матеріалу в Чорноморському регіоні за основними історичними періодами — від архаїчного до елліністичного часу. Також висвітлено низку питань функціонального призначення деяких типів кераміки, торгівлі керамічними виробами та продукцією у керамічній тарі. Спеціальний розділ присвячено археології і культурній історії понтійських греків та їх стосункам із місцевим населенням.

«*Bulgaria in Antiquity*». — Ernest Benn Limited, London, 1975. Досить повне узагальнююче видання, присвячене географічним умовам існування та історичному розвитку території стародавньої Болгарії в античні та середньовічні часи. В окремих розділах описано античні міста на території Західного Причорномор'я, їх історичний розвиток та археологічні джерела, культурний вплив Стародавньої Греції і Македонії. Особливу увагу приділено добі панування і занепаду Римської Імперії на цих територіях, а також розповсюдженню християнства у візантійські часи.

I. Glodariu «*Dacian Trade with the Hellenistic and Roman World*», BAR Supplementary Ser. 8, 1976. У монографії розглянуто основні категорії продукції, що була головним об'єктом торговельних відносин між Дакією та елліністичним і римським світом, головну періодизацію цього процесу, торговельні шляхи, питання внутрішньої організації торговельних процесів. Цікавим є висвітлення низки питань місцевих імітацій привізної керамічної продукції. Описані процеси та історичні факти підтверджено значним за обсягом каталогом знахідок керамічних імпортів на території стародавньої Дакії.

Видання загального теоретичного характеру та з допоміжних археологічних дисциплін

Adams and Adams. *Archaeological typology and practical reality: a dialectical approach to artifact classification.* — Cambridge.

«*Pottery and the Archaeologist*». — Publish. Institute of Archaeology, 31–34 Gordon Square. — London WC1H 0PY, 1979.

V. Radu «*Atlas for the Identification of Bony Fish Bones from Archaeological Sites*». — Bucuresti, 2005. Визначний довідник риб'ячих кісток із археологічних розкопок на стародавніх поселеннях.

Створення бібліотеки електронних фотокопій рідкісних видань в античному відділі значно розширить коло іншомовних джерел та видань для вітчизняних дослідників. Видання електронної бібліотеки відділу античної археології доступні для фахівців і спеціалістів із античної археології та всіх співробітників Інституту. Повний список видань бібліотеки та іншу інформацію можна отримати за електронними адресами aka@jaka@mail.ru та antikaiananu@mail.ru. Подальше формування та розширення електронної бібліотеки планується за рахунок нових надходжень фотокопій, а також співпраці з іншими науковими організаціями та аналогічними бібліотеками.

Одержано 12.10.2006

НАШІ АВТОРИ

БІНКЕВИЧ Володимир Васильович — кандидат технічних наук, доцент Дніпропетровської національної металургійної академії

ВЕТРОВ Денис Олександрович — молодший науковий співробітник відділу кам'яного віку Інституту археології НАН України

ГОПКАЛО Оксана Вікторівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України

ГОРНІКОВА Марія Оникіївна — кандидат хімічних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

ДЯЧЕНКО Олександр Вікторович — аспірант Інституту археології НАН України

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

ЗАМОРАХІН Олександр Володимирович — викладач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Пермського державного університету (Росія)

ЗВІЗДЕЦЬКИЙ Богдан Андроникович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської археології Інституту археології НАН України

ІБРАГІМОВА Аліє Мустафаєвна — завідувач відділом археології середньовічного міста музею археології Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника

КАМЕКО Вадим Федорович — кандидат технічних наук

КАРЯКА Олександр Віталійович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

КОЛОБОВ Олександр Вікторович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Пермського державного університету (Росія)

КОЛЮДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідної археологічної лабораторії, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

КУКОВАЛЬСЬКА Неля Михайлівна — генеральний директор Національного заповідника «Софія Київська»

МИХАЙЛИНА Любомир Павлович — кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України

НЕДОПАКО Дмитро Петрович — кандидат технічних наук, старший науковий співробітник відділу фондів Інституту археології НАН України

ОЗЕРОВ Петро Іванович — краєзнавець з м. Новомиргород

ОНИЩУК Ярослав Іванович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету імені Івана Франка

ОРЛИК Олексій Пантелійович — науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Управління культури і туризму облдержадміністрації Кіровоградської області

ОСТРОВЕРХОВ Анатолій Степанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

ОХОТНИКОВ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, заступник директора Одеського археологічного музею

ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна — доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України

ПІВОВАРОВ Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

ПОТЕХІНА Інна Дмитрівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу антропології Інституту археології НАН України

ПРИЙМАК Віктор Володимирович — директор Історико-культурного заповідника «Більськ»

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України

САГАЙДАК Михайло Андрійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України, член Українського географічного товариства

СТРЕЛЬНИК Марина Олександрівна — завідувач сектору Національного музею історії України

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

ТОВКАЙЛО Микола Тихонович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

ХОМЧИК Марина Андріївна — старший науковий співробітник Національного музею історії України

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття України
АГСП	— Античные города Северного Причерноморья
АИЗ бург	— Археологические известия и заметки археологического общества. Санкт-Петербург
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БДКЗ	— Бахчисарайський державний історико-культурний заповідник
ВДИ	— Вестник древней истории.
ДП КС ОАО ства	— Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества
ЗОАО	— Записки Одесского археологического общества.
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей.
ИАК	— Известия Археологической комиссии
ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории
КС	— Київська старовина
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
КСИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАПП	— Матеріали з археології Північного Причорномор'я. Одеса.
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МНМ	— Мифы народов мира
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
Нис	— Нумизматика и сфрагистика
НМІУ	— Національний музей історії України
ПАВ	— Петербургский археологический вестник
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
ССПК	— Старожитності Степового Причорномор'я і Криму (Запоріжжя)
ТДК	— Тезисы докладов конференции
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
Тр. МАО	— Труды Московского археологического общества
УЗМГПИ	— Учёные записки Московского государственного педагогического института
ХС	— Херсонесский сборник
IOSPE	— Latyshev V. Inscriptionales antiquae orae septentrionalis Pont Euxini Graecae et Latinae
KW	— Kultura wielbarska (Lublin)
RE	— Paul's Real-Encyclopadie der classischen Altertumswissenschaft, neue Bearbeitung begonnen von G. Wissowa, hrsg. W. Kroll

